

Acc. No. 15323

# క వి స మ య ము లు

సిద్ధాంత వ్యాసము

30  
3-87

డా॥ ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తి

ప్రచురణ



రిజిష్టర్ నెం. 1/34

**విజయవాడ**  
సాహితీ సాంస్కృతిక సంస్థ  
5 కింగ్స్ వే, విజయవాడ - 3

KAVI SAMAYAMULU : (Poetic conventions) A Doctoral thesis  
by Dr. Iriventi Krishna Moorthy, Department of Telugu, Osmania  
University, Hyderabad. A.P.

---

© YUVABHARATHI, SECUNDERABAD-500003

యువభారతి

ప్రచురణ : 120

ప్రథమ ముద్రణ : 1987

ప్రతులు : 2000

ముఖచిత్రాలంకృతి : శీలావీరాజు

ముద్రణ : చార్ మినార్ ఆర్ట్స్ ప్రింటర్స్,  
గంజ్ బజార్, సికింద్రాబాద్-500 003.

ముఖచిత్ర ముద్రణ : బాలాజీ ఆర్ట్స్ ప్రింటర్స్,  
చిక్కడపల్లి, హైదరాబాద్-500 020.

ప్రతులకు :

యువభారతి  
5.కింగ్స్ వే, సికిందరాబాద్ - 500003 పో  
యువభారతి కార్యాలయం  
ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్ భవనములు  
టి.కె.రాడ్డు, హైదరాబాద్ - 500001

వెల : రూ. 50-00



## యువభారతి పరిచయం

ఉత్తమ అధ్యయనంవల్ల వ్యక్తిత్వానికి సమగ్రత చేకూరుతుంది. ఉత్తమ భావప్రసరణానికి పుస్తకాలు చక్కనిసాధనాలు. అందరికీ అందుబాటులో ఉండే విధంగా మంచి పుస్తకాలను అందించే ప్రయత్నానికి యువభారతి పూనుకొని కడచిన ఇరువది మూడేండ్లుగా పాఠకొత్తల మేలుకలయికను ప్రాతిపదికగా పెట్టుకొని 120 పుస్తకాలను ప్రచురించింది. ఉపన్యాసమంజరీ కార్యక్రమాలను, సదస్సులను నిర్వహించింది.

సహృదయుల సహకారంతో పుస్తకాల అమ్మకంవల్ల వస్తున్న ద్రవ్యంతో పుస్తకాలను ప్రచురిస్తూ తక్కువ వెలకు ఎక్కువ విలువవున్న సాహిత్యాన్ని అందించడానికి యువభారతి ఉద్యమిస్తున్నది. ఉత్తమ సాహిత్య ప్రచారాన్ని ధ్యేయంగా పెట్టుకొని ప్రచురణలను వెలువరిస్తున్నదేకాని మా సంస్థ వ్యాపార సంస్థ కాదు.

భారతదేశంలో ఎక్కడున్నా సరే యువభారతి నిర్వహిస్తున్న సాహిత్యోద్యమంలో పాలుపంచుకునేందుకు ప్రారంభింపబడిన సాహితీ మిత్ర పథకంలో 10,030 మంది సహృదయులు చేరి ప్రణాళికను విజయవంతం చేసినారు. యువభారతి భవిష్యన్ని ర్రాణంలో సహకరించేందుకు ఆరంభింపబడిన సభ్యత్వపథకాలలో భారతీ మిత్రులుగా 1500 మంది, భారతీ భూషణులుగా 138 మంది చేరినారు.

ఉడుతాభక్తితో మేము చేస్తున్న భాషాసేవకు అండదండలుగా నిలచినారు ప్రజలు. వారి సౌహార్దం, భాషాప్రియత్వం-ఇవే మా పెట్టుబడి. మా తపస్సు ఫలించి, దేశీయుల్లో అధ్యయనశీలత, సౌజన్యం పెంపొందాలని ఆకాంక్షిస్తున్నాం.

సహృదయుల సహకారాన్ని ఆకాంక్షిస్తూ—

అధ్యక్షుడు

ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తి.



## మా మాట

ఇది మామాట. అంటే యువభారతి సంస్థ తరపున ఈ పుస్తకాన్ని ప్రచురణకు ఎన్నిక చేసినందుకుగల విశిష్ట కారణాలను సాధికారికంగా వివరిస్తూ, రచయిత ప్రత్యేకకృషిని, ప్రతిభను, అర్హతను ప్రస్తావిస్తూ. అక్షరరూపం కల్పించిన సాహితీమూర్తికి ధన్యవాదాలనర్పిస్తూ పాఠకలోకం ముందు సవినయ సమర్పణచేసే యత్నం అన్నమాట! ఇది సాధారణంగా, సంస్థ అధ్యక్షులు ఆన వాయితిగా చేస్తూవస్తున్న పని.

ఈ “కవినమయము” సృష్టికర్త యువభారతి అధ్యక్షులూ డాక్టరు ఇరి వెంటి కృష్ణమూర్తిగారే కాబట్టి, మామాటగా మనసులోని నాలుగు మాటలు చెప్పే మహదవకాశం, నా భాగ్యమైంది.

ఇది యువభారతి 120వ ప్రచురణ. వ్యాపారసంస్థ కాని ఒక సాహితీ సంస్థ, 120 పుస్తకాలను వెలువరించగలగడం ఎంత కష్టసాధ్యమైన పనో, సహృదయుల గుర్తించగలరని ఆశిస్తాము. సాధారణంగా “తమ కోసం” స్థాపించు కొని కృషిచేసే సంస్థలకన్న భిన్నంగా యువభారతి నడుస్తూవస్తున్నది. సమాజంలో సహజంగా కనబడే సగటుమనిషి సగటు స్వార్థపూరిత ఆలోచనా రీతులకు భిన్నంగా “సొంత లాభం కొంత మానుకో”ని కృషిసల్ప నిశ్చయించిన సాహితీ మిత్రుల సాహిత్యభిలాషకు ఆకృతి యువభారతి. అక్షర భారతికి సేవ చేసే మహదవకాశం లభించడం భాగ్యంగా భావిస్తున్న మిత్రుల కృషి ఇది. చాదాపు ఇరవై రెండేళ్ళుగా మాకు అండగా ఆలోచనలకొండగా పెద్దదిక్కుగా, అనుసరణీయమైన మార్గాన్ని నిర్దేశిస్తూ, చెయ్యబడింది. వెంటనడిపించిన పథనిర్దేశకుడుడిగా, సుఖాల్లోనూ, ఆనందసుయసమయాల్లోనూ కాక, కష్టాల్లోనూ, సప్తాల్లోనూ, వెన్నంటి నడిచిన మా కృష్ణమూర్తిగారు మాకు అత్యంత సన్నిహితులు మాలో ఒకరు గాబట్టి, మా ఆలోచనా రీతులను తన సహృదయ సంస్కార బలంతో రూపుదిద్దిన ఆవులుగాబట్టి, ఎంత చెప్పినా తనివి



తీరదు, ఋణభారం తీరదు. వారి సాంగత్యం ఒక emotional integration వారి ఉపాన్యాసం ఒక cultural education. వారు కలం వడితే అది ఒక analytical interpretation అందుకే వారి శక్తియుక్తులు యువభారతికి పెట్టనికోట; కొండంత వెలుగు; అనంతస్ఫూర్తి.

కవిసమయాలు కావ్య మర్యాదలు, అశాస్త్రీయములనిపించినా, రసార్థములు తర్కమునకు లొంగకపోయినా, సహృదయ రంజకములు అలాంటి విషయాన్ని పరిశోధనాంశంగా ఎన్నుకొని, శాస్త్రీయపద్ధతిలో విశ్లేషించి, క్లిష్ట విషయాన్ని కరచలామలకం చేశారు.

వారి సాహిత్యకృషిని సహృదయ పాఠకలోకానికి అందించాలన్న మాయత్నమే ఈ ప్రచురణ. “అందరికీ పనికివచ్చే మంచి పుస్తకం వ్రాయడం మరీ కష్టమనీ, ఆ కష్టమైన పనిని కృష్ణమూర్తిగారు సులభసుందరంగా నిర్వహించారనీ” పండితుల ప్రశంసలు నందుకొన్న ఈ పుస్తకాన్ని ప్రచురించగలగడం మాకు అరుదైన అవకాశం ఆ అరుదైన అవకాశాన్ని మాకు కల్పించినందుకు మా మనః పూర్వక కృతజ్ఞతలు తెలియజేస్తూ, ఈ కృషి సహృదయులమన్ననలకు పాత్రమౌతుందని ఆశిస్తూ మీ అండదండలు యువభారతికి కలకాలం అందించడని అర్థిస్తూ—

ఏప్రిల్ 26, 1987

**వంగపల్లి విశ్వనాథం**

సమావేశకర్త

యువభారతి

# సమయజ్ఞుడు ఇరివెంటి

ఆచార్య సి. నారాయణరెడ్డి.

ఉపాధ్యక్షులు. ఆంధ్రప్రదేశ్ పాఠ్యత్రిక విశ్వవిద్యాలయం.

సమయపదానికి అనేకార్థాలు ఉన్నా కాలం, నియమం, శపథం అనే అర్థాల్లో అది రూఢంగా ఉంది. మిత్రుడు డా॥ ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తి కాలజ్ఞుడు, నియమజ్ఞుడు, నా పర్యవేక్షణలో ప్రారంభించిన పి. హెచ్. డి. పరిశోధన సమర్థంగా పూర్తి చేసిన ఆత్మధర్మ శపథజ్ఞుడు.

ఇరివెంటి వ్యుత్పత్తి అత్యంత విస్తృతం. సమకాలీన కవి పండితులకు అందని అనేకాంశాలు ఆయన కొనసాల్కమీద గునగున వరుగుతీస్తాయి. కానీ అవి మునివేళ్ళ మీదికి రావడానికి బద్ధకిస్తాయి. ఆయన పి హెచ్. డి. పరిశోధన ఆలస్యంగావై నా, ఆరంభించక ముందే అనేక పరిశోధకవిద్యార్థులకు అజ్ఞాతపర్యవేక్షణ చేశాడు. కళాశాలల్లో సమావ్రతులం కావడంవల్ల చనువుతో కూడిన నా ఒత్తిడికి తట్టుకోలేక పరిశోధన రంగంలో ప్రత్యక్షంగా దిగాడు. మాటతీరు చమత్కారపేళలంగా ఉన్నా మనసు లోతున్న మతి మంతుడు. అందువల్ల ఎన్నుకున్న పరిశోధనాంశాన్ని ఎంతో నిశితంగా విశ్లేషించి చూశాడు కవి సమయాలను గురించి సంస్కృతంతో ఉన్న ఉపపత్తులన్నిటినీ తరచి చూశాడు. కవిసమయాలను శాస్త్రీయంగా నిర్వచించిన రాజశేఖరుణ్ణి ప్రమాణంగా స్వీకరించాడు. అయితే ఇరివెంటి విశిష్టత ఏమిటి? ఈ ప్రశ్నను దృష్టిలో పెట్టుకొని చదివితే తెలుస్తుంది ఈ గ్రంథం విశిష్టత.

పూర్వలాక్షణికులు కవిసమయాల పట్టికలిచ్చారే గానీ వాటి శాస్త్రీయ నేపథ్యాన్ని వివరించలేదు. ఇరివెంటి అనేక కవి సమయాలను విశ్లేషిస్తూ వాటిని శాస్త్రీయదృష్టితో, సహేతుకదృష్టితో వివరించాడు.

ఈ పరిశోధన ప్రంథంలో తాగుడు నీరు లభింలేదు; కుడింపు రహస్య. పుటలు వెంచాలనుకుంటే తెలుగు ప్రజల గ్రామాల్లోంచి గొప్ప గొప్ప ఉదాహరణలు తీసుకు వచ్చేవాడు. అత్యవసరముగా ఈ ప్రంథకవిధం; అంగప్రదర్శనం కాదు అక్కడటి ఉదాహరణలూ విశ్వవిద్యాలయంలో వెలువడిన సిద్ధాంత గ్రంథాల్లో ప్రజల్లో అది విన్నది కాదు. నీరు లభింలేదు ఇది వెంటి అభినందన స్వాభివృద్ధి అవుతుంది. అందువల్ల ఇంటి స్థాయిపున్న మరెవరినీ పరిశోధన వ్యాసాను వెలువరించాలని అకాంక్షిస్తు ముగిస్తున్నాను.

# అభినం (వం) దన

## —అచార్య కొత్తపల్లి వీరభద్రరావు

హైదరాబాదు కేంద్ర విశ్వవిద్యాలయం

“పనకేనాప్యూపాయేన” కీర్తి ప్రతిష్ఠలను గుంజుకోవాలని గింజుకోవడం యుగలక్షణమైన ఈ కాలంలో— సునిశిత పాండిత్యం, రచనాచతురత, ఉత్తమ రచనలు, బోధనాపాటవం, కార్యనిర్వహణచణత, ఉన్నతిపదస్థితి ఉన్న ఏ వ్యక్తి “నివురు ప్పిన నిప్పులా” ఉండడు. ఉన్నవాడుంటే “నరత్నమన్వి స్యతి మృత్యుతేహితత్” అన్నట్లు స్వస్వరూప జ్ఞానం ఉన్నవాడన్నమాట! ఇలాంటి అరుదైనవ్యక్తి ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తి. వీరి పాండిత్యం వినయ సౌజన్యాచ్ఛాదించి; మనుగడ నిరాడంబరతకు ప్రతీక. వీటినిన్నింటిని మించిన సహృదయత, స్నేహశీలత ఇరివెంటివారి సహజాలంకారాలు.

వీరి రచనలన్నీ వైశిష్ట్యాన్ని సంతరించుకొన్నవే! పండితులకు, పామరులకు-అందరికీ- కావలసిన రచనలవి. అయినా, అంతకుపూర్వం ఎవరూ చేబట్టనివి! కొందరు కొంతకుకొంత ప్రయత్నించినా, ప్రాతలో అనమగ్రంగా విడిచి వేసినవి! వారితకుపూర్వం వ్రాసిన “చాటువులు” మొదలైన గ్రంథాలు ఈ కోవకు చెందిన వాగ్భూషణాలే! ఇప్పుడు వాటినిన్నింటిని మించిన “కవి సమయములు” అనే పరిశోధన గ్రంథం వ్రాసి మనలనందరిని ఋణగ్రస్తులను చేశారు. డాక్టరు ఇరివెంటివారు బాహుభాషాకోవిదులైనా “పెక్కుమాటలు” చెప్పనివారు! చెప్పదలచిన విషయాన్ని సూటిగా తేటమాటలతో గుండెకుహత్తు కొనేటట్లు- స్తవంలేని వాస్తవం- చెప్పగలిగినవారు వీరి పుస్తకాలను నేను పదేపదే సంప్రదించి ఉంటానంటే వాటిమీద నాకున్న ప్రత్యయం స్వయం వ్యక్తమేగదా!

‘కవి సమయములు’ అనేపేరు విననివారు, విషయం పూర్తిగా తెలిసిన తెలియకపోయినా వాటినిగురించి కొంత ప్రస్తావించనివారు, తెలుగు సాహిత్యంలో పరిచయం ఉన్నవారు- ఎవరూ ఉండరు. అయినా వీటినిగురించి బాగా

తెలిసినవారి సంఖ్య తక్కువ. ఈ విషయాన్ని గురించి కొంత తెలుసుకొందామని జిజ్ఞాస ఉన్న దానిని మించి ఉన్న అలసత్వం కారణంగా కొందరు; విషయ పరిజ్ఞానం ఎలా లభిస్తుందో తెలియక కొందరు; ఉదాహరణల రూపంలో కొంత తెలుసుకొని సమగ్రజ్ఞానానికి ప్రయత్నించక కొందరు; పాండిత్యబలంతో విషయ పరిజ్ఞానం సంపాదించినా కావ్యశాస్త్ర ప్రపంచంలో ఈ విషయానికి విశేషప్రాముఖ్యం లేదని భావించి కొందరు- “కవిసమయములు” అనే వాటి విషయంలో తూర్ణిభావం వహించి ఉండగా, డాక్టర్ ఇరివెంటీచారు లక్ష్యలక్షణ సమన్వయయతమైన సమగ్రగ్రంథం వ్రాసి అందరికీ తృప్తికలిగించారు. జిజ్ఞాస ఉన్న అలసులు వివిధ గ్రంథాలను శ్రమపడి అవలోదనం చేయనక్కర లేకుండ ఈ ఒక్క పుస్తకం ద్వారా సమస్త విషయాన్ని గ్రహించగలరు. విషయ పరిజ్ఞానం కావాలనుకొన్నవారికి- ఈ ఒక్క పుస్తకంచాలు. తమకు, ఈ విషయమై ఉన్నజ్ఞానాన్ని సమగ్రం చేసుకొనదలసిన వారికి కూడా ఇది చాలు. ఈ విషయానికి కావ్యశాస్త్ర ప్రపంచంలో ప్రాముఖ్యంలేదని భావించే పండితులకు ఇది కనువిప్పు కలిగిస్తుంది. ఈ విధంగా డా॥ ఇరివెంటీ కృష్ణమూర్తిగారి “కవిసమయములు” సర్వులకు ఉపాదేయం.

ఈ గ్రంథరచన శాస్త్రీయమైన పద్ధతిలో నడిచింది. విషయవిశ్లేషణలో, వివరణలో పూర్వోపసంబంధం దృఢంగా ఉండి పాఠకుని చేయపట్టుకొని ‘హానవిషయాల నడుమనుండి ఈ గ్రంథం నడిపిస్తుంది. పాఠకునకు తెలిసిన విషయాలనుండి, ఆతనికి తెలియని తెలియతేయవలసిన విషయాలకాలవైపు క్రమానుగతంగా రచయిత ఆలోచనావిధానం పయనించి, అవగాహనకు ఆవశ్యకాలై న యుక్తిప్రయుక్తులతో ఉదాహరణలతో, కవిసమయాలకు సంబంధించిన సర్వవిషయాలతో సహృదయవతితకు సంబంధం కల్పిస్తుంది ఈ ఉత్తమ గ్రంథం.

ఒక్కసారి రచనా ప్రణాళికను పరిశీలిస్తేనే ఈ గ్రంథరచనలో రచయిత అవలంబించిన శాస్త్రీయ విధానం అవగతమవుతుంది. ప్రథమ ప్రకరణం, కవి సమయ నిర్వచనంతో ప్రారంభిస్తుంది. ఈ ప్రకరణం- ఈ శాస్త్రగ్రంథానికి సముచితమైన సేవకర్తం సృష్టిస్తుంది. ప్రాకృత్తిమ, సాహిత్య శాస్త్రవేత్తల, కవుల దృక్పథాలను ఇక్కడ రచయిత ప్రదర్శిస్తాడు. మన కావ్యశాస్త్రవేత్తల, కవుల అభిప్రాయాలతో- సంస్కృత రచయితల; తెలుగు రచయితల, కవుల

అభిప్రాయాలే కాకుండా, హిందీ రచయితలు ఈ విషయమై చెప్పినవాటిని కూడా పరిగణించి తన గ్రంథంలో వాటికి చోటుల్పించడం డా॥ కృష్ణమూర్తి గారి బహుభాషాకోవిదత్వానికి తార్కాణంగా ఉండడమే కాకుండా, విషయ సమగ్రతకు దోహదం చేసింది. ఇంక, పాశ్చాత్య (ఇంగ్లీషు) దృక్పథాన్ని చెప్పేటప్పుడు- రొమాంటిక్ కవియైన పెల్లీనుండి మార్కుస్ ప్రభావంసోకిన క్రిస్టి ఫర్ కాడ్ వెల్ వరకు గ్రంథరచయిత పర్యాయించిస్తాడు ! ఈ సాహిత్య శాస్త్ర గ్రంథానికి- డా॥ ఇరివెంటివారి గ్రంథాన్ని నేను సాహిత్య (కావ్య) శాస్త్ర గ్రంథం అంటాను- ప్రాణం రాజశేఖరుని “కావ్య మీమాంస” గనుక ఈ ప్రకరణంలో రచయిత, ఆ గ్రంథనేపథ్యంలో ఇతర సంస్కృత రచయితలన్న మాటలను కొన్నింటిని విశదీకరించి “సాహిత్య శాస్త్రము - కవినమయములు” అనే తమ గ్రంథ ద్వితీయ ప్రకరణానికి నాందివలికారు.

రాజశేఖరుని కంటే పూర్వమే “కవినమయము” ల ప్రయోగాలు కవుల కావ్యాలలో కనబడుతూ ఉన్నా వాటిని గుర్తించి ప్రత్యేకంగా పేర్కొన్న కావ్య శాస్త్రగ్రంథం లేకపోవడంచేత రాజశేఖరుని కావ్యమీమాంసకు ప్రత్యేక స్థానం లభించిందని వివరిస్తూ ఆతని తరువాత ఈ విషయాన్ని గురించి వివిధ రీతులలో చెప్పిన సాహిత్యశాస్త్ర సమాలోచనలను గురించి డా॥ కృష్ణమూర్తి గారు ఈ ప్రకరణంలో వ్రాశారు. ఈ ప్రకరణంలో- కవిశిక్షారూపం, అలంకార సాధన రూపం, అదోషగుణరూపం, ధ్వని-వ్యంజనరూపం, ఔచిత్యరూపం అనే పేర్లతో ఉన్న ఉపశీర్షికల క్రింద రచయిత - ఈ దృష్టితో-సంస్కృతంలో ఉన్న కావ్య శాస్త్రగ్రంథాలను, కావ్యశాస్త్రజ్ఞులను కూలంకషంగా పరిశీలించారు. వ్రాసిన ప్రతివిషయానికి మూలగ్రంథాలలోనుండి ఆధారాలను చూపించడం, మన సంశయాలను నివృత్తిచేయడం ఇరివెంటివారి రచనలోని ప్రత్యేకత.

ఈ విధంగా మొదటి రెండు ప్రకరణాలలో తాము చెప్పదలచిన గంభీర విషయానికి పోషక త్రికమూ సముచితమూ అయిన నేపథ్యాన్ని రచించి మూడో ప్రకరణంలో “కవినమయములు - వర్గీకరణము” అను అంశాన్ని విపులంగా వివరించారు డా॥ కృష్ణమూర్తిగారు. ఏ విషయాన్నైనా సమగ్రంగా అవగాహన చేసుకోవడానికి వివిధ దృష్టికోణాలనుండి దాన్ని పరిశీలించడం అనివార్యమే కాక అభిలషణీయం అని గుర్తించిన వివేకచూడామణి మన రచయిత. ఈ శాస్త్రగ్రంథం, ఈ ప్రాతిపదికమీద నడవడం దీని విశేషం.

మొట్టమొదట రచయిత రాజశేఖరుని వర్గీకరణను వివరించారు. అవి- స్వర్గ, భామ. పాతాళీయములనునవి. వీటిలో- రాజశేఖరుని దృష్టిలో- భామ విశమయాలు ప్రధానాలు- కనుక వీటినిపునః- జాతి, ద్రవ్య, గుణ క్రియా రూపాలుగా విభజించి తిరిగి వీటిలో ప్రతిఒక్కదానిని మూడు విభాగాలుగా సంస్కృత రచయిత విభజించాడు. (“తేపి ప్రత్యేకం త్రిధా - అనతో నిబన్ధ నాత్, సతోఽప్యన్బన్ధనాత్, నియమసశ్చ”- రాజశేఖరః) ఈ విభజనలోని సామంజస్యాన్ని ఇంకెంటివారు గుర్తించి వ్రాస్తూ- “రాజశేఖరుడు జాతి ద్రవ్య గుణక్రియా విభజనమునకు ఒక్కొక్క దానిని అనదుల్లేఖనము, సదునుల్లేఖ నము, నియమము, అను మూడు విధములుగాచెప్పి ఉదాహరణము లిచ్చుట చూడగా జాత్యాది విభజనమునకు కాక అనదుల్లేఖనాది విభజనమునకే ప్రాముఖ్య మున్నట్లు స్పష్టమగుచున్నది...” అని చెప్పి ఈ విషయమై తమ విచక్షణా జ్ఞానమును వ్యక్తంచేశారు. శాస్త్ర గ్రంథాలలో ఎన్ని సూక్ష్మవిభాగాలున్నా వాటిలో- లోకదృష్టి ననుసరించి- ప్రాముఖ్యాన్ని పొందినవాటిని పృథక్కరించి చూపించడం వివేకమున్న విమర్శకుని ప్రథమకర్తవ్యంగదా !

ఈ తృతీయ ప్రకరణలో- ప్రథమ ద్వితీయ భాగాలున్నాయి. ప్రథమ భాగంలో “అసత్తును నిబంధించు కవిసమయములను ఒక్కొక్కటిగా పేర్కొని వాని సామంజస్యమును” రచయిత విశ్లేషించి చూపించినారు. ఇంచుమించు గానివి రెండువరులవరకు నున్నవి. వీటి నన్నింటిని విశ్లేషించి వివరించడంతో తృప్తిపడని మన కృష్ణమూర్తిగారు సంస్కృత రచనలలో నుండి మాత్రమేకాక తెలుగు రచనల నుండి కూడ ఉదాహరణాలు చూపించి సహృదయ పఠితలకు సమ్మోదం కల్పించారు. ఇంకెంటివారి శాస్త్రగ్రంథం, కేవలం రాజశేఖరుని కావ్యమీమాంసకు అనువాదప్రాయం కాదుగనుక, కావ్యమీమాంసలో కవి సమయాలలో చేరని-కాని మనకనుభూతమైన-వృక్షదోహదాలను కూడ ఇందు చేర్చి చర్చించారు ఇలాంటి విషయాలే ఈ శాస్త్రగ్రంథపూర్ణిత్వానికి సాయ పడినవి ! తమ భావాలకు అనుగుణంగా అభిప్రాయాలు వ్యక్తం చేసిన ఆధునికులైన తెలుగురచయితల అభిప్రాయాలను ఆధారాలుగా గ్రహించడాన్ని కూడా ఈ పూర్ణిత్వానికి కారణంగా చెప్పవచ్చు. గుడిపాటి వెంకటచలంగారి “కవి హృదయమంటేనే విషయాన్ని out of proportionగా చూడడమను కుంటాను” అను వ్రాక్కాన్ని ఉలేఖించడం ఈ సంగతినబోధిస్తున్నది.

ఈ ప్రకరణం ద్వితీయభాగంలో “సత్తును నిబంధింపకుండుటను మూచించు కవి సమయమునను ఒక్కొక్కటిగా పేర్కొని వాని సామంజస్యస్వమును” రచయిత నిరూపించారు. ఈ సందర్భమున కవి దృష్టికి, లౌకికదృష్టికి గల భేదాలను కూడా చక్కగా సోదాహరణంగా వివరించారు. ఈ ప్రకరణంలోని తృతీయభాగంలో “నియమము అను సంకేతమునందు కొన్ని కవిసమయ స్వరూప స్వభావములను” వివరించారు. ఇట, మన ఆలంకారికులు పేర్కొన్న నియమాలన్నింటిని చూపించి వాటి స్వరూప స్వభావాలు ప్రదర్శించారు. మకరాలు సముద్రంలోనే ఉన్నట్లు, ముత్యాలు తామ్రపర్ణినదిలోనే లభించేటట్లు వర్ణించడం మొదలైనవి ఈ భాగంలో వస్తాయి.

డా॥ ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తిగారి ఈ శాస్త్ర గ్రంథంలో చతుర్థప్రకరణంలో-కవిసమయాభాసములు, పంచమప్రకరణంలో-కవిసమయాప్రయోజనము సమ్యక్స్పృష్టములు వీటిలో కవిసమయాభాసాలను వివరించేటప్పుడు సంఖ్యాత్మక నియమాలను గురించి ముందు ప్రస్తావించారు రచయిత. ఈ సందర్భంలో రాజశేఖరుడు కావ్యమీమాంస శాస్త్రనిర్దేశమనే ద్వితీయాధ్యాయంలో, దేశవిభాగమనే సప్తదశకోఽధ్యాయంలో చెప్పినవాటిని ఆధారంగా ఇరివెంటివారు గ్రహించారు. ఈ అధ్యాయమందే “న్యాయములు కవిసమయములు” కావు అని కంతోక్తిగాచెప్పి, “న్యాయములన్నియు నిత్యజీవితమునందు అనుభవమునకు వచ్చు సత్యాంశములు, శాస్త్రనిహితములు, లౌకికములైన ఈ న్యాయములు కవిసమయములు కావు” అని స్పష్టంచేశారు. ఇంతటితో తృప్తిపడక “కొందరు న్యాయముల లక్షణములను చూచి అవి కవిసమయలే అను భ్రాంతికి లోనగుచున్నారు. కనుక న్యాయములను కవిసమయాభాసములని చెప్పవలసి వచ్చినది.” అని నిష్కర్షగా చెప్పారు !

డా॥ ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తిగారి “కవిసమయములు” అనే శాస్త్ర గ్రంథంలో ఐదవ ప్రకరణం “కవిసమయ ప్రయోజనము” అనేది. నిర్వచన, వర్గీకరణాది సమస్త విషయముల చర్చతరువాత వాటి ప్రయోజనాన్ని చెప్పడం న్యాయమేగదా ! ఈ లఘుప్రకరణంలో మమ్మటాదులు కావ్యప్రయోనాన్ని గురించిచెప్పిన వాక్యాలు ఉంటున్నా “కవిసమయ తత్త్వపరిశీలనమునకు, కావ్యతత్త్వ పరిశీలనమునకు నడుమనున్నయవనిక కడుసున్నితమైనది. మాత్రమైనది. ఈ తెర ఆభాసము వంటిదన్నను ప్రమాదములేదు” అని రచ



యిత వ్రాయడం సమంజసం. గ్రంథంలోని ఆరో ప్రకరణం ఉపసంహారం. దీనిలో రచయిత ప్రాచీన కవుల విషయంలో మాత్రమే కాకుండా ఆధునికుల విషయంలోను కవినమయాలు ఎంత అర్థవంతాలో వివరించారు. ఈ సందర్భంలో ఆయన వ్రాసిన క్రింది వాక్యాలు పరమసత్యాలు :

“నేటికిని విద్యత్కవుల రచనలలో సంప్రదాయ ధర్మముగా మనకు అందిన కవినమయములు ప్రత్యక్షములగుచున్నవి. వానిని ప్రాచీనములనియును నిరర్థకములనియును అభూతకల్పనలనియును అవాస్తవికకల్పనలనియును మిథ్యాకథనములనియును త్రోసిరాజని తూష్టింభావమును వహించినచో విశ్వ నాథవారి శ్రీమద్రామాయణ కల్పవృక్షము, పింగళికాటూరి సౌందరసం దము, గడియారమువారి శివభారతము, రాజశేఖరశతావధానిగారి రాణా ప్రతాపసింహ చరిత్రము, మధునాపంతులవారి ఆంధ్రపురాణము, వానమామలై వరదాచార్యులవారి పోతన చరిత్రము, నారాయణరెడ్డిగారి కర్పూరవసంత రాయలు, దాశరథిగారి అగ్నిధార మున్నగు జనప్రియములైన మహాకావ్యముల మాట అటుంచి, ప్రాచీన కవిత్వారతులవై దండెత్తిన అభ్యుదయకవి మూర్ధ న్యుడు శ్రీశ్రీమహా ప్రస్థానముకూడ అర్థముకాదు. సంప్రదాయ ప్రభావమే అననేల ? కవిత్వ తత్వమునే పరిశీలించినచో దానికి క్రొత్తపాతలు లేవనియు, అది ‘కొత్తపాతలమేలికలియిక’ అనియు నిత్యనూతన మనియు స్పష్టమగును. క్రొత్తసూర్యుడు ప్రాతసూర్యుడు ఉండరు. క్రొత్తహృదయము ప్రాతహృద యము ఉండవు. నిన్న కావ్యజగత్తులో కవినమయములు రసానుభూతికి కారణ ముగా ఉండెననుటయు, నిన్న వెన్నెల చల్లగా ఉండెననుటయు ఒక్కటియే.”

ఈ శాస్త్రగ్రంథానికి ఉన్న “అనుబంధములు” కూడ చాలాముఖ్యమైనవి. సంస్కృతంలోని వివిధ శాస్త్రగ్రంథాలలోని (ఈ విషయానికి సంబంధించిన మూలశ్లోకాలు ఇక్కడ రచయిత ఇచ్చారు. వీటి ఆవశ్యకం ఎంతైనా ఉంది. తరువాత ప్రసిద్ధోపమా సామగ్రిని, కవినమయాలను పట్టికలుగా ఇచ్చారు. తత్క్షణం చూసుకోవడానికి ఇవి చాలాబాగా ఉపకరిస్తాయి.

డా॥ ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తిగారి ఈ శాస్త్రగ్రంథం పండితులకు పామరులకు-అందరకు-పనికివస్తుంది. చదివిన విషయమే చప్పునతట్టనప్పుడు జ్ఞాపకం తెచ్చుకోవడానికి పండితులకు; అసలు విషయాన్ని గ్రహించడానికి పామరులకు

(అంటే పండితులు కాకపోయినా ఇలాంటి విషయాలు తెలుసుకోవాలనే కుతూహలం ఉన్న విద్యావంతులన్నమాట!) ఈ గ్రంథం ఎంతగానో ఉపకరిస్తుంది ఈ రచయితను ప్రోత్సహిస్తూ డా॥ సి. నారాయణరెడ్డిగారన్న “అలంకార శాస్త్రమునందు అనాదృతముగా ఉండిపోయిన కవినమయముల విశ్లేషణ మహాసరమే” అనే వాక్యానికి వెనుకఉన్న భావమిదే!

మంచిపుస్తకం వ్రాయడం కష్టం. అందరికీ పనికివచ్చే మంచిపుస్తకం వ్రాయడం మరికష్టం. ఈ కష్టమైన పనిని సులభసుందరంగా నిర్వహించిన డా॥ ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తిగారు మన కృతజ్ఞతలకు పాత్రులు. ఆయనకు నా అభినందనలు.

# అభినందన

ఆచార్య ఎం. కులశేఖరరావు

ఆంధ్రశాఖాధ్యక్షులు ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయం.

మాన్యనిత్రులు డా॥ ఇ. వెంటి కృష్ణమూర్తి గారు బహు బాహుకోని దులు హాస్యప్రియులు, సరస సంభాషణాదారులు నాకు ఉన్న మిత్రమండలిలో అయినా సమావేశాలలో అయినా, నవ్వులు వెన్నెలలు నిండిపోవలసినదే వాటికి సుగుణసంపత్తి నాకు గడచిన ముప్పది సంవత్సరాలుగా తెలుసు. ఇటువంటి సహృదయులైన కృష్ణమూర్తి గారు సాహిత్య పరిశోధనకు పూనుకొంటే, ఆహ్లాద కరమైన ఒక పరిశోధనాంశాన్ని గ్రహించి, దాన్ని మరింత ఆహ్లాదకరంగా చేసి, పరిశోధన ముగిస్తారని నేను అనుకునేవాణ్ని. కాని నా అంచనకు భిన్నంగా అలంకార శాస్త్రంలో ఒక ముఖ్య భాగమైన 'కవి సమయములు' అనే విషయాన్ని గ్రహించడం, దానికి సమగ్ర పరిశీలనా గ్రంథం వ్రాయడం జరిగింది. శ్రీ కృష్ణమూర్తి గారు ఏది చేసినా సమగ్రంగా చేస్తారు అనే విషయం ఈ గ్రంథం చదివిన తరువాత స్పష్టంగా తెలియవచ్చింది.

కవులు వ్రాసిన అనేక కావ్యాలను లక్ష్యంగా పెట్టుకొని, అలంకార శాస్త్రం అనే లక్షణం ఏర్పడింది. ఇది ఒకనాటి కృషి కాదు తరతరాలుగా కవులు, లక్షణకారులు చేసిన వ్యవసాయ ఫలితం ఇది ఈ అలంకార శాస్త్రం, కవులకు, వారు సృష్టించే సాహిత్య ప్రక్రియలకు కొన్ని నియమాలను విధిస్తున్నది. వ్యక్తికి, సంఘానికి, వ్యక్తస్థకు నియమాలు ఉన్నప్పుడు, కవికి, అతని సృష్టికి, కూడ కొన్ని నియమాలు అవసరమే బహుశా ఈ దృష్టితోనే సాహిత్య శాస్త్రం రూపుదిద్దుకొన్నది.

మన దేశంలోని కవులు సాహిత్యకులు, అలంకార శాస్త్రం విధించిన నియమాల పట్ల తరతరాలుగా గౌరవం చూపుతునే ఉన్నారు. విశేషమేమంటే ఈ శాస్త్రం సంస్కృతంలో వెలువడినప్పటికీ, సంస్కృతేతర భాషాభిజ్ఞులకు, సాహిత్యకులకు శిరోధావ్యమైనది. దీనివల్ల ఆ శాస్త్రశక్తి ఎటువంటిదో స్పష్టం అవుతున్నది.

కవి అలంకారాలను రచించినా, ఉపమానాలను గ్రహించినా, ఒక పరిధిలో ఉన్న మర్యాదను అతిక్రమించక ప్రవర్తించవలెనని కవి సమయములు విధిస్తున్నవి. ఈ విధి కపికి, కవిత్యానికి చాలా ఆరోగ్యప్రదమైంది. పరోక్షంగా సాంఘిక వ్యవస్థకు కూడ ఈ విధి ఆరోగ్యాన్ని కలిగించేదే. అందుచేతనే కవులు కాని, వ్యవస్థగాని, నిరంకుశాలు కాక పోవడానికి ఈ నియమాలు కొంత వరకైనా కారణమైనాయి.

‘కవి సమయాలు’ అనే ఈ గ్రంథంలో, పరిశోధకుడు లక్షణకారుల దృష్టిలో దీనికి ఉండే నిర్వచనాలు, పరిధి, చక్కగా చర్చించడమేకాక, ఆ సమయంలో ఉండే జాగోగులను శాస్త్ర బద్ధంగా వివరించినారుకూడా. ఈ చర్చ అసక్తికరంగాను, హేతుబద్ధంగాను కనిపిస్తున్నది. పరిశోధనకు ఉండవలసిన దృష్టి వైశిష్ట్యం ప్రస్ఫుటమైంది. కవి సమయాల్లో ఒకటి, వర్షాకాలమందే మయూర నృత్యక్రేంకారములు వర్ణింపవలెననుట. ఈ నియమాన్ని కవులందరు పాటిస్తారు. నింగిలోని మబ్బుల గర్జనలకు, నెమళ్ళ ఆటలకు, సంబంధం కలిగించి కవులు ఉత్పేక్షిస్తూ ఉంటారు.

ఈ మర్యాదకు శాస్త్రబద్ధమైన ఆధారం ఉన్నదా అని శ్రీ కృష్ణమూర్తి గారు చక్కగా చర్చచేసినారు. వారి పరిణామ ఇట్లు ఉన్నది. “వర్షాకాలముననే నెమళ్ళు, మత్తిల్లి సంతోషంతో నృత్యము చేయును కేకలు పెట్టును. జూన్ మొదలు కాని సెప్టెంబరు వరకు గల నాలుగు మాసముల కాలము సహావాస మునకును, గర్భాధానమునకును అనుకూలమైన కాలము, ఈ కాలమున మయూరములు పురివిప్పి నర్తించుచు, ధ్వనులు చేయుచు, మయూరులను ఆకర్షించును. వానిని మోహింపజేయును. వర్షాకాలము తరువాత నెమళ్ళు ఈకలు ఊడిపోవును. వాని కేకలు చప్పబడును. ఈ స్థితిలో వర్షర్తువునందు వలెవాటి నాట్యములో అత్యంత సౌందర్యముగాని క్రేంకారములతో ఉక్కుష్టమాధుర్యము గాని ఉండదు. ఈ వ్యాపారమును దృష్టియందు ఉంచుకొనియే నెమళ్ళు వర్షాకాలము నందే నృత్యములు చేయుననియు కేకలు వేయుననియు కవి సమయము ఏర్పడినది.” ఇటువంటి వివరణలు ఈ గ్రంథంలో చాలాఉన్నవి. మకర సముద్రముల సంబంధం, చంపక క్రమరముల వైరుధ్యం, పద్మ సూర్యుల సాన్నిహిత్యము మొదలైన విషయాలు అనేకంగా చర్చింపబడినాయి. గతానుగతికంగా వ్రాసే కవులకు, పండితు

## xix

అకు ఈ చర్యలు రనువెలుగును చూపిస్తాయనడంలో సందేహం లేదు. కవి సమయాలు కావ్యానికి, సౌందర్యాన్ని సంతరింపజేసే ప్రధాన సాధనాలని చెప్తూనే కృష్ణమూర్తిగారు ఇది మన సంస్కృతి రహస్యాలను, మహత్వాది సంప్రదాయాలను కవిత్వాంశాలను సాక్షాత్కరింపజేస్తున్నారని సప్రమాణంగా వక్కాణించినారు. భారతీయ ఆత్మవిష్కరణకు, కవి సమయాలు అత్యంత ఉపయుక్తంగా ఉన్నాయని వారు భావించి, అలంకార శాస్త్రంలోని ఈ విభాగానికి సామాజిక ప్రయోజనం ఏ విధంగా సంపన్నమైందో చూపించినారు.

ఈ గ్రంథంలో ఉండే అనేకానేక విషయాల్లో నేను చెప్పినవి స్వల్పమైనవి ఆసక్తికరమైన అలంకారిక చర్చ, లాక్షణికుల అభిప్రాయ విశ్లేషణ, ఈ పరిశోధనా గ్రంథానికి ప్రాణప్రదంగా ఉన్నాయి. ఇటువంటి ఉత్తమ విశ్లేషణ గ్రంథం రచించిన మాన్యమిత్రులు డా. ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తి గారిని హృదయ పూర్వకంగా అభినందిస్తున్నాను.

# కలికితురాయి

ఆచార్య జి. వి. సుబ్రహ్మణ్యం

ఆంధ్రశాఖాధ్యక్షులు, హైదరాబాదు

కేంద్ర విశ్వవిద్యాలయం.

లక్షణగ్రంథాలు ప్రధానంగా కవులకూ, సౌందర్యతత్వమీమాంసనహృదయులకూ ఉపయోగపడతాయని విమర్శకులు అభిప్రాయపడుతూ ఉంటారు. అలాగే గ్రంథాలు ఉభయతారకాలుగానూ ఉంటాయి. భరతనాట్యశాస్త్రం ఉభయతారకమైన ఉత్తమ లక్షణ గ్రంథంగా చెప్పవచ్చు. నటులకూ, కవులకూ, సహృదయులకూ అది ఉపాదేయం. రాజశేఖరుని కావ్యమీమాంస ముఖ్యంగా కవిశిక్షా గ్రంథంగా గోచరిస్తుంది. రచయితగా ఒక వ్యక్తిత్వాన్ని సంతరించుకోవాలన్నా, కావ్యరచనా స్రయోగం చేపట్టాలన్నా కావ్యమీమాంస తప్పనిసరిగా చదువవలసిన గ్రంథం. ఆధునికంగా చెప్పవలసినవై రచయితలకు ఉపయోగపడే ఒక సంశ్లిష్ట అధ్యయన ప్రణాళిక అని చెప్పవచ్చు. అందులో కవిగాని, రచయితగాని నేర్చుకొనవలసిన అనేకానేకాంశాల్లో ముఖ్యమైన అంశం 'కవి సమయాలు' పద్దెనిమిది అధ్యాయాలలో చాటికి మూడధ్యాయాలు కేటాయించాడు. రాజశేఖరుడు.

కవిసమయాన్ని గురించి సూత్రించింది. వివరించింది అయిన కావ్యమీమాంస ఆ అంశంలో ప్రామాణికంగా లక్షణికులచేతా, విమర్శకులచేతా పరిగణింపబడుతోంది. కవిసమయంలోని అర్థం అశాస్త్రీయంగానూ, అలౌకికంగానూ, పరంపరాయాతంగానూ ఉంటుందని రాజశేఖరుని నిష్కర్ష. ఈ మూడు లక్షణాలనూ ప్రధానంగా చేసికొని కవిసమయాలను విశ్లేషించి సోదాహరణంగా వివరించాడు. కవికి తాను వివేచించి చెప్పదలుచుకొన్న అంశాన్ని సవిస్తరంగా రచించి రాజశేఖరుడు కృతకృత్యుడైనాడు. డా॥ ఇరివెంటి వృష్ణమూర్తిగారు రాజశేఖరుని వివేచనను ప్రాతిపదికగా చేసికొని కవిసమయాలను గురించి పరిశోధన గ్రంథాన్ని రచించినారు.

కావ్యానికి లక్షణం చెప్పటం లాక్షణికుడు చేసేవని. ఆ లాక్షణికుడు వివరించిన ఒక కావ్యాంశాన్ని తులనాత్మకంగా పరిశీలించటం వివేచకుడు చేసేవని. లాక్షణికుని ప్రతిపాదనలోని గుణదోషాలను నిరూపించటం విమర్శకుడు చేసేవని. మరి పరిశోధకుడు చేసేవని యేంటి? డా॥ ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తి పరిశోధన ప్రణాళిక దానికి ఉదాహరణంగా నిలుస్తున్నది. “కవి సమయములు పుట్టుకను, జౌచిత్యాజౌచిత్యములను పరిశీలించినాను... కవిసమయములుగా సాధారణముగా భావింపబడుచున్న వాని నెన్నింటినో కవిసమయాభాసములుగా నిరూపించి యున్నాను. కవిసమయముల ప్రయోజనమును గూర్చియు, కల్పనా ప్రధానమైన కావ్యజగత్తులో వాని ప్రాధాన్యమును గూర్చియు వివరించుటకు ఈ సిద్ధాంతవ్యాసమున ప్రయత్నించినాను.” పరిశోధన లక్షణసూక్తం కాదు; వివరణం కూడా కాదు; లక్షణ పరిశోధనం. లక్షణ గ్రంథంలోని ఒక అంశాన్ని ఇలా నిగ్గు తేల్చటం తేలికైన పనికాదు.

డా॥ ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తిగారు కవి సమయాలను, సమయాభాసాలనూ వివేచించటంలో ప్రజ్ఞాపాటవాన్ని, పరిశోధనశక్తిని, వెలారాచారు. ఉదాహరణకు జతాశయాలలో హంసలు మొదలైన పక్షులు లేకపోయినా ఉన్నట్టు కవులు రచించటం కవిసమయం. దీనికి కారణం పక్షులులేని జలాశయాలు సాధారణంగా లోకంలో ఉండవనే ప్రజల విశ్వాసం మూలం కావచ్చు. ఈ విశ్వాసంగా చెప్పబడే అంశం విచిత్రమైంది. వాస్తవ జీవితం అందించే అనుభూతులను సమగ్ర సుందరం చేసుకోవాలని భావుకుడు. కళనూ, సాహిత్యాన్ని ఆశ్రయస్తాడు. జలాశయ సమగ్ర సౌందర్య దర్శనాకాంక్షనుండి ఏర్పడిన కామన హంసాదుల కల్పనకు మూలం అవుతుంది. సాహిత్యం సామాజికులకు సమగ్రానుభవ స్ఫూర్తిని అందించే స్థిర సౌందర్య వ్యక్తికి నమూనాలుగా కవి సమయాలు కావ్యలోకంలో స్థిరమౌతున్నాయి. చకోరాలుచంద్రికాపానం చేస్తాయన్న కవిసమయం ఎలా ఏర్పడింది. అని శాస్త్రీయంగా నిరూపించవచ్చు; నిరూపింపలేకపోవచ్చు. కాని, చకోరాలు వెన్నెలను క్రోలటం సహృదయుడు పొందే సాహితీ కళానుభవానికి ఒక నిండైన నమూనా. అలాగే, ముఖాన్ని చంద్రబింబంతోనే పోల్చటం అనేది కవి సమయమై పోయింది. ఉపమాద్రవ్యాలు ఎన్నైనా ఉండవచ్చు. కాని, కాంతి మంతమై, హృదయాహ్లాదజనకమైన కాంతాముఖ దర్శనానుభవం ఏ కాలంలోనైనా ఆ ఉపమానం లోకానికి అందించినంతగా మరోఉపమానము అందించటం

లేదు. కవి సమయానికి సహృదయానుభవ సమగ్రతయే పరమ ప్రమాణం. ఆ ప్రమాణం కుడిసిననాడు అది పరంపరగా కవితలో ప్రయుక్తమౌతుంది.

కవినమయం రసపోషకంగా ప్రయుక్తమౌతుందనీ, జౌచిత్యం దానికి జీవితమనీ, జాతి సంస్కృతిని, ఆలోచనాధోరణిని, సౌందర్యభక్తి సమాలోచననూ, వ్యక్తం చేస్తుందనీ డా॥ ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తిగారు నిరూపించిన విధం సమజ్జ్వలం. న్యాయాలు కవినమయాలు కావని నిరూపించటం కృష్ణమూర్తిగారి వివేచన ఫలం.

డా॥ కృష్ణమూర్తిగారు అపారలోకానుభవం కలవారు; సాహిత్యాన్ని సజీవప్రవంతిగా దర్శించేవారు. వారు మిత్రులతో ఏ చిన్ని ఆంశాన్నయినా తీసికొని చర్చించేటప్పుడు వారి విస్తృతమైన వ్యుత్పత్తి వ్యక్తమౌతుంది. వారితో మాట్లాడటం ఒక ఎడ్యుకేషన్ అని మనకు అనిపిస్తుంది. వారి ప్రవృత్తికి సగిస పరిశోధన దొరికింది, వామనుడు త్రివిక్రముడై నట్లున్నది. కవినమయాల మీద పరిశోధనం. పరిమితమైన అంశంమీద పరిపూర్ణమైన పరిశోధన చేయటానికి ఈ సిద్ధాంతవ్యాసం. చక్కని ఉదాహరణం. సాహిత్యమర్మాలను సహృదయులకు సరళంగా అందించే ఉద్యమం యువభారతి ఊసిరి. ఆ సంస్థ లక్ష్యానికి ఈ రచన ఒక కలికిమరాయి.



## శుభాకాంక్షలు

శ్రీ దేవులపల్లి రామానుజరావుగారు

మిత్రులు డాక్టర్ ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తిగారి సిద్ధాంత వ్యాసం వెలుగులోనికి రావడం సంతోషకరమైన సంగతి. కృష్ణమూర్తి శ్రేయో భిలాషిని, ఆ పుస్తకాన్ని కావడంవల్ల నాసంతోషం మరింత అతిశయించినది.

ఈ సిద్ధాంత వ్యాసానికి అనేక యోగ్యతలున్నవి. పరిమాణంలో చిన్నదైనా ప్రమాణంలో ప్రథమశ్రేణికి చెందినది. వాస్తవానికి ఇదీ సిద్ధాంతవ్యాసాలకు మార్గదర్శకం కావాలని నా దృఢమైన అభిప్రాయం.

సాధారణంగా సిద్ధాంత వ్యాసాలు ప్రాసేవారు కొంత అధ్యయనం చేసి, కొంత నిశితంగా ఆలోచించి తమ సిద్ధాంత వ్యాసానికి కావలసిన అంశాన్ని ఎన్నుకోవడం మంచిపద్ధతి. ఈ విధమైన పద్ధతిని కృష్ణమూర్తిగారు అనుసరించడంవల్ల ఆయన పరిశోధనా కార్యక్రమం ప్రారంభించడంలో కొంత ఆలస్యం జరిగిందే ఆలస్యమైనా ఉత్తమస్థాయికి చెందిన సిద్ధాంత వ్యాసం మనకు లభించింది.

కొన్ని సిద్ధాంతవ్యాసాలు చదివినప్పుడు ఇతర భాషా సాహిత్యాలతో పరిచయంలేని లోపం మనకు కనిపిస్తున్న నిదర్శనాలు ఉన్నవి. పరిశోధకులకు ఇతర భాషా సాహిత్యాలతో పరిచయం అనివార్యమైన యోగ్యత అని నా నమ్మకం.

బహు గ్రంథావలోకనం, బహు భాషలతో పరిచయం, బహు దేశబుధులతో సంభాషణం కృష్ణమూర్తిగారి ప్రత్యేక యోగ్యతలు. ఈ యోగ్యతలతో కృష్ణమూర్తి ఒక మంచి అంశాన్ని పరిశోధనకు ఎన్నుకొని, ప్రామాణికమైన సిద్ధాంతవ్యాసాన్ని రూపొందించినారు. ఈ మాట గుణపక్షపాతం వల్ల చెప్పినది.

డాక్టర్ ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తిగారికి నా హార్దిక అభినందనాలు, శుభాకాంక్షలు.

## భక్త్యంజలి

విశ్వవిద్యాలయస్థాయిలో నన్నొక విద్యార్థిగా తీర్చిదిద్ది,  
నాలో సాహిత్యజిజ్ఞాసను మేల్కొల్పి,  
నా జీవితానికి లక్ష్యాన్ని ప్రసాదించిన  
మనీషివతంసులు, మానవతామూర్తులు, ఉత్తమ దేశికులు,

ఆచార్య ఖండవల్లి లక్ష్మీ రంజనంగారు  
ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధానిగారు  
డాక్టర్ పల్లా దుర్గయ్యగారు  
విద్వాన్ శ్రీ వెల్లెలూరు వేంకటరాఘవ శర్మగారు

నా గురువుల దివ్యస్మృతికి

## స మ ర్ప ణం

సంస్కృతాంధ్ర భాషలలో చక్కని అభివేశాన్ని,  
ఆయుర్వేదజ్యోతిర్వేదాలలో తలస్పర్శిపరిచయాన్ని సంపాదించి,  
పానుగంటి లక్ష్మీనరసింహారావుగారి “సాక్షి” వ్యాసాలలోని భాషా  
చమత్కృతిని తమ వచోవైఖరితో మేళవించి,  
కందుకూరి వీరేశలింగంపంతులుగారి సాంఘికసంస్కరణోద్దేశాలను ఆచరణలోపెట్టి,  
అనుదారులైనదాయాదులు ఆస్తినికాజేసినా, స్వాభిమానంతో,  
సచ్చిలతా స్ఫూర్తితో తమ వ్యక్తిత్వాన్ని మలచుకొని,  
భగవాద్ద్యానాన్ని, పూజాపురస్కారాలనూ అలవాటుగాచేసుకునే  
కర్మకాండను నిరసించి, ధన్యులై అవ్యంధ్య జీవనం గడిపిన మా తండ్రి  
గారు, యశః కాయులు,  
బ్రహ్మశ్రీ ఇరివెంటి రాఘవశాస్త్రిగారి దివ్యస్మృతికి.

# ధన్యోస్మి

‘కృతినమయముల’ను గూర్చి పరిశోధన సాగించడానికి అవకాశం లభించి, సిద్ధాంత వ్యాసాన్ని ముద్రించుకునేందుకు అనుమతించిన ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయం వారికి కృతజ్ఞులు.

పరిశోధనకు అంశాన్ని సూచించి, పరిశోధనా వ్యాసంగాన్ని పర్యవేక్షించి, ఎన్నివిధాలనో ప్రోత్సహించి, సముచితములైన సూచనలతో సిద్ధాంత వ్యాసాన్ని తీర్చిదిద్దిన సహృదయులు శబ్దార్థ రహస్య మెరిగిన స్కంధపులు. స్నేహమూర్తులు ఆచార్య సి. నారాయణరెడ్డిగారికి ధన్యవాదములు.

ఈ సిద్ధాంత వ్యాసానికి పరిక్షకులుగా వ్యవహరించి నన్ను కృతార్థుణ్ణి చేసిన సహృదయులు అశేషశేషముల సంతకములు, ప్రతిభామూర్తులు ఆచార్య శ్రీ ఎన్. వి. జోగారావుగారికి, ఆచార్య జి. ఎన్. రెడ్డిగారికి వినమ్రాభివందనములు.

శుభాశీస్సులనందజేసి, తమ అమూల్యాభిప్రాయంతో ఈ పుస్తకం వెలువరించిన బహుభాషావేత్తలు, ఉన్నత ప్రమాణాలందుకున్న పరిశోధకులు ఆచార్య కొత్తపల్లి వీరభద్రరావుగారికి అభివందనం.

ఆశీరమతాన్ని అందించిన పూజ్యులు సహృదయులు, సాహిత్య సేవా పరాయణులు శ్రీ దేవులకల్లి గామానుజరావుగారికి నమస్సులు.

నన్ను అభినందించిన నా సహాధ్యాయులు, నిత్యాధ్యయనపరులు, బహుగ్రంథప్రణేతలు, పరిశోధకులు, ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయాంధ్ర శాఖాధ్యక్షులు, ఆచార్య ఎం. కులశేఖరరావుగారికి కృతజ్ఞులు.

సువిఖ్యాత సాహిత్య విమర్శకులు, నూత్నాంశగోషాధ్యక్షులు, మైదరాబాదు కేంద్రీయ విశ్వవిద్యాలయాంధ్ర శాఖాధ్యక్షులు, ‘యువభాంధి’ ప్రచురణల ప్రధాన సంపాదకులు ఆచార్య జి. వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారికి ధన్యవాదములు.

కడచిన రెండు దశాబ్దాలుగా నా వ్యక్తిత్వాన్నేమలిచి, ఎందరో మహిళ ప్రతిభాసముపేతులైన రచయితలతో నాకు పరిచయం కలిగించి, నన్నెంతో చదివించి, నన్ను రచనకు పురికొల్పి, సాహిత్యోద్యమంలో పాల్గొనే అవకాశం కలిగించింది 'యువభారతి'. 'యువభారతి' సంస్థాపకుల్లో ఒకరైన ఆచార్య వంగపల్లి విశ్వనాథం విజ్ఞత, దవత, సంస్కారం ఆ సంస్థను తీర్చిదిద్దినవి. సంస్థ పఠాన శుభాకాంక్షలు ప్రకటించిన ఆచార్య వంగపల్లి విశ్వనాథంగారికి కృతజ్ఞతలు. ఈ గ్రంథ ప్రచురణ బాధ్యతను తమదిగా భావించిన యువభారతి మిత్రులను విశేషించి సంస్థకార్యదర్శి శ్రీ ఎన్. వి. ప్రభాకర్ ను నేనెన్నడూ మరువజాలను.

సంస్కృతంలో ఉన్న సాహిత్య శాస్త్ర గ్రంథాలను పరామర్శిస్తున్నప్పుడు నాకు కలిగిన సందేహాలను నివృత్తిచేసి నన్ను ప్రోత్సహించిన సుప్రసిద్ధ విద్వాంసులు ఆచార్య పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడుగారికి అభివందనం.

అధ్యయనం, అధ్యాపనం నాకు ఎంత నేర్పినా, నా కలానికి వేగాన్ని అందియ్యలేకపోయినవి. మాటసాగినంత వేగంగా వ్రాతసాగదు. ఈ పట్టున నాకు అండగా నిలిచి నేను చెప్పిందంతా వ్రాసి నా పరిశోధనాసాఫల్యానికి చేదోడైన నైదోడు ఉత్తమకవి, పరిశోధకుడు, సౌజన్యమూర్తి డాక్టర్ తిరుమల శ్రీనివాసాచార్యులకు నా శుభాకాంక్షలు.

ఈ నా సాహిత్యకృషికి ఎల్ల వేళల్లో సాధువాదం పలుకుతూ, నా వెన్ను తట్టుతూ, నా అభ్యుదయాన్ని ఆకాంక్షిస్తున్న నా అన్నగారు, ఆదర్శ అధ్యాపకులు, చతురవచోవీలాసులు, సౌమ్యమూర్తులు బ్రహ్మశ్రీ ఇ. వెంటి రామస్వామి ఎం.ఎ.బి.ఇడి. గారికి నా ప్రణామములు.

కళాశాలల్లో, ప్రయాణాల్లో, సభల్లో విందుల్లో, గ్రంథాలయాల్లో నా పరిశోధన కృషిని పరామర్శిస్తూ నాకు చేయూతనిచ్చిన మహాకవి దాశరథికి, ఆచార్య బి. రామరాజుగారికి, ఆచార్య కె. గోపాలకృష్ణరావుగారికి, ఆచార్య వేటూరి ఆనందమూర్తిగారికి, ఆచార్య ఎం. ఆర్. సత్యనారాయణగారికి నమస్కృతులు.

శుద్ధప్రతిని సిద్ధంచేయడంతో నాకు తోడ్పడిన 'సుధామ'కూ, ఆర్. వసు నందన్ కూ ముద్రణ సందర్భంగా ఎన్నో విధాల సహకరించిన శ్రీ పాండు రంగయ్యకూ కృతజ్ఞతలు.

ఈ సిద్ధాంత వ్యాస ప్రచురణకు ఆర్థిక సహాయాన్ని అందించి అదుకున్న ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ సాంస్కృతిక వ్యవహారాల శాఖవారికి కృతజ్ఞతలు.

సిద్ధాంత వ్యాసరచనా సందర్భంగా, నా ఆలోచనలకు ఆధారంగా నిలిచినవి అనేక గ్రంథాలూ, పత్రికలూ, ఆ గ్రంథప్రణేతలకూ పత్రికా నిర్వాహకులకూ నమస్సులు

— ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తి

# అనుక్రమణిక

1. ప్రస్తావన	1
2. కవి సమయము-విద్వత్ సమయము	5
3. సాహిత్య కావ్యము-కవి సమయములు	30
4. కవి సమయము-వర్గ రచనలు	40
ప్రళయ భాగము అనన్త నిబంధనము	44
స్వీతియ భాగము-సత్తును నిబంధించుకుండుట	97
స్వీతియ భాగము-నియమములు	108
5. కవి సమయ భాగములు	135
6. కవి సమయ ప్రయోజనము	146
7. ఉపసంహారము	152
8. అనుబంధములు	161
9. ఉపసంహారము గ్రంథములు	

\* \* \*



# ప్రస్తావన

ప్రతిభావ్యుత్పత్త్య భావ్యములు కావ్యహేతువులు. ప్రతిభ దైవదత్తమైనది. జన్మాంతరవాసనాసంలబ్ధమైనది. వ్యుత్పత్తి సాధనమువలన సమకూరునది. ఈ రెంటి ఉనికిని, ప్రయోజనమును సార్థకము చేయునది అభ్యాసము.

సాహిత్యమును ప్రాచీన మనియును అర్వాచీన మనియును వింగడించుట కేవలము విషయావగాహనమునకే. పాత కొత్తలు సాహిత్యమునకు లేవు. అది మానవాత్మవలె నిరంతరము, నిత్యము. భాషా సౌందర్యమును తద్రహస్యములను సమగ్రముగ అవగతము చేసికొనవలయునన్నచో పాతకొత్తల బాహ్య రూపములను గౌణముగా భావించుట అత్యవశ్యకము. ప్రాచీన కవిత్వా సంప్రదాయములను, భాషా లక్షణములను తెలిసికొనుటకు సాహిత్య వ్యాకరణ శాస్త్రముల అధ్యయన మవసరము. సాహిత్యశాస్త్ర మర్యాదలను తెలిసికొనక పోయినచో నిన్నటి మొన్నటి కావ్య ప్రపంచముతో మనకు తలస్పర్శగా పరిచయము కలుగదు సరికదా ఈనాటి కవిత్వాత్మను కూడ సమీచినముగా సాత్కాత్మకించుకొనలేము. సాహిత్య శాస్త్రావలోడనకు చేయుచున్న సందర్భమున మనకు కనపడియు కనపడకనుండు అంశములు కొన్ని ఉన్నవి. ప్రాయశముగా పలువురు అలంకారశాస్త్ర సమాలోచకులు ఆ అంశముల సంతగా పట్టించుకొనలేదు. అట్టివానిలో కవిసమయ మొకటి.

అశాస్త్రీయములును, అలౌకికములును, సంప్రదాయబద్ధములునైన వర్ణనాంశము లెన్నియో కవిసమయములుగా కావ్యములందు చోటుచేసికొని వ్యంగ్యార్థములను ప్రతిపాదించుచు కావ్యశోభను ఇనుమడింపజేయుచున్నవి. ఇవి కేవలము అభూతకల్పనలని, అనుకరణ ప్రధానములని, ప్రతిభా నిరోధకములని కొందరి మతము. రాజశేఖరుని 'కావ్య మీమాంస'లో కవి సమయ నిర్వచనమును చూచినపుడు నాకొక అపూర్వానుభూతి కలిగి, ఈ కవి సమయ

ములను సతర్కముగా పరిశీలించి, వాని ప్రయోజనమును నిరూపింపవలెనను

ఉత్కంఠతో పరిశోధనకు పూనుకొంటిని. “ఇది పరిశోధింపదగిన అంశమేనా?” అను విచికిత్స కలిగినపుడు అచార్య డా॥ సి. నారాయణరెడ్డిగారు “అలంకార శాస్త్రమునందు అనాదృతముగా ఉండిపోయిన కవి సమయముల విశ్లేషణ మవసరమే” అని నన్ను ప్రోత్సహించి.

కవి సమయములు అలంకార శాస్త్రమునందు కవి శిక్షా రూపమున వెలసిన కావ్య ముర్యాదలు. అలంకార శాస్త్రము దేశీయ భాషలలో లేనేలేదు. ఒకవేళ ఉన్నను అది గీర్వాణభాషలో అవలంబించిన సాహిత్యశాస్త్ర సిద్ధాంత చాచురులలోనే పయనించినది కాని స్వతంత్రించి ఏ అంశమును చెప్పి ఎగుగదు. ఒక్క అలంకార శాస్త్రమేకాదు పురాణ భారతీయ విజ్ఞానమంతయు సంస్కృత భాషాగతమై ఉన్నది. సంస్కృతభాషా పరిచయము లేనిచో భారతీయతకే లోటు. ఒక శతాబ్దమునకు పూర్వము నున దేశములో వైదుష్యమనగా నేటి ఇంగ్లీషుభాషా పరిచయమువలెనే సంస్కృతభాషా పండిత్యము. ఏ విషయము లోని అంతు తెలుచుకొనవలసిన అవసర మేర్పడినను సంస్కృతమే శరణ్యము. తాను కేవలము తెలుగులో పండితుడనని ఏ ప్రాచీనకవియు చెప్పికొనలేదు. అంతదూర మెందుకు? తెలుగు వ్యాకరణము వైలము ముందు సంస్కృతము లోనే వచ్చినది. నన్నయ్యనుండి నేటివరకు వస్తుసంపదను సంస్కృతము నుండియే కొల్లగొట్టుకొనుచున్నాము. నన్నయ ‘ఉభయ భాషా కావ్య రచనాభి శోభితుఁడు’, తిక్కన ‘ఉభయ కావ్య ప్రౌఢి పాటించు శిల్పమునన్ బారగుఁడు’. తెలుగు కవులందఱును తమ కావ్యావతారికలలో వ్యాస వాల్మీక్యాది సంస్కృత కవుల ప్రశస్తిని ఉగ్గడించిరి. మల్లియరేచన, విన్నకోట పెద్దన, అనంతామాత్యుడు, రామరాజ భూషణుడు, అప్పకవి, అడివము సూరకలి వంటి తెలుగు లాక్షణికులు సాహిత్య శాస్త్ర రచనకు పూనుకొనిరి కాని వారి ఈ రచనలు వారి పాండిత్య ప్రకర్షను ఉగ్గడింపగలి, తెలుగు భాషకు మాత్రము సంబంధించిన ఛందోవ్యాకరణాది విశేషములకు ప్రామాణిక గ్రంథము లయ్యెనేకాని రసాలంకారాది సాహిత్యశాస్త్ర సంబంధములైన విషయములకు అని ప్రమాణములు కాలేకపోయినవి. సంస్కృతమునందే శాస్త్రాధ్యయనము కావించు ముర్యాదను తెలుగువారేకాదు భారతీయు లందఱును నేటికిని మరువలేకపోవుట కిదియే కారణము. సకల భారతీయ భాషా సాహిత్య సంస్కృతుల అంతరాత్మ పరిపూర్ణ స్వరూపమును, సంస్కృతము

నందున్న శాస్త్రములను అవలోకించనిదే అవగాహన చేకొనలేము. నేటికిని అలంకారశాస్త్ర రహస్యము లన్నియును గీర్వాణభాషా విదులకే తెలియుచున్నవి కాని తదితరులకు తెలియుటలేదు. అలంకార శాస్త్రములు హద్దుల నేర్పరచు రాజకీయ పడుసుల ఎన్నికల ప్రణాళికల వంటివి కావు. ప్రభుత్వ శాసనములకు వ్యాఖ్యానములంతకంటెను కావు. అని సాహిత్యమును గూర్చిన వివేచనమున్న గ్రంథములు. సాహిత్యాధ్యయనమునకు తోడ్పడు కరదీపికలు. కరదీపికల సాయముతో మనము చూడదలచుకొన్న వస్తువును చీకటిలో ఉన్నను చూడవచ్చును. కరదీపిక చూపదు. మనము దాని సాయముతో చూతుము. ఇక ఆ కరదీపికలు చిన్నవియును పెద్దవియును ఉండవచ్చును. పట్టుకొనువాని కనుచూపునుబట్టి, ఎరుకనుబట్టి, ఓపికనుబట్టి అవి తెలుగులు గ్రుమ్మరించుచుండును. అలంకార శాస్త్రము లన్నియును ఒకే మూసలో పోసినవి కావు. శేముషీ సంపన్నులు పండించిన పంటలవి. పరస్పర భిన్నములైన సిద్ధాంతములను వారు చేసిరి. ఒకొకంటె ఒకరు కన్యక ప్రతిభను, స్వేచ్ఛను గుర్తించి ఉగ్గడించుటకు ప్రయత్నించిరి. ఉపజ్ఞాన ముపేతములైన వారి వాదోపవాదములు సాహిత్యమును పుష్పము చేయుటకు ఎంతేని తోడ్పడినవి. నిజమునకు ఈ సాహిత్యశాస్త్ర సిద్ధాంతములు ప్రచయితలకు మార్గదర్శక సూత్రములే కాని వారి ప్రతిభా ప్రదర్శనమునకు సంకెళ్లు కావు.

కవి సమయములు అలంకారశాస్త్రాంతర్గతములే. తెలుగులో సాహిత్య శాస్త్రము స్వతంత్రమైనదొకటి లేకపోవుటవలన సంస్కృతాలంకారికులు పేర్కొన్న కవి సమయములనే తెలుగుకవులు నిస్సంకోచముగా గ్రహించిరి. సంస్కృతాలంకారికులు పేర్కొనిన కవి సమయముల కంటె ఇతరములైనవి తెలుగుకవిత్వములలో కన్పింపక పోవుటకు ఇదియే కారణముగా సూహింపవచ్చును. కవి సమయతత్త్వము సుస్పష్టముగా విశదీకరించుటకు నేను సంస్కృత కావ్యములందలి లక్ష్యములతోపాటు తెలుగు కావ్యములందలి సజ్యములను కూడ చూపించుటకు ప్రయత్నించినాను. కవిప్రయము వారి నుండి నేటివరకును ఈ కవి సమయములు తెలుగు కావ్యములలో అతి ప్రచురములుగా ప్రయుక్తములగుచుండుట గమనార్హమైన విషయము. ప్రజా సామాన్యమునకు అందుబాటులో ఉన్న సినిమా గీతికలవైనను ఈ కవి సమయముల ప్రభావము విశేషముగా ఉండుట రసికజన విదితము.

కవి సమయములను తమ సాహిత్యశాస్త్ర గ్రంథములలో పేర్కొన్న వారిని గూర్చి ఒకమాట. తొమ్మిదవ శతాబ్దమున వెలసిన రాజశేఖరుడు తన 'కావ్య మీమాంస' లో మొట్టమొదటిసారిగా కవి సమయమును స్థాపించి, నిర్వచించి లక్ష్యలక్షణ సమన్వయము చేసినాడు. అతని తరువాత అజితసేనుడు, హేమచంద్రుడు, అగ్నిపురాణకర్త, అరిసింహ అమరచంద్రులు, దేవేశ్వరుడు, విశ్వనాథుడు, కేశవమిశ్రుడు, అనంతార్యుడు మున్నగువారు తమ సాహిత్య శాస్త్ర గ్రంథములలో రాజశేఖరుడు చెప్పిన కవి సమయములనే కాక మరి కొన్నింటికూడ చేర్చినారు. కాని వీరిలో ఎవ్వరును కవి సమయమును నిర్వచించి యుండకపోవుటవలన రాజశేఖరుని నిర్వచనమునే గ్రహించినాను. ఆ నిర్వచనము సర్వవిధముల సమంజసముగను శాస్త్రీయముగను ఉండుటచేత దానినే ప్రమాణముగా తీసికొని కవి సమయముల పుట్టుకను, ఔచిత్యా నౌచిత్యములను పరిశీలించినాను. ఈ నిర్వచనమునకు లక్ష్యప్రాయములు కాకపోయినను కవి సమయములుగా సాధారణముగా భావించబడుచున్న వాని నెన్నంటినో కవి సమయాభాసములుగా నిరూపించి ఉన్నాను. కవి సమయముల ప్రయోజనమును గూర్చియు, కల్పనా ప్రధానమైన కావ్య జగత్తులో వాని ప్రాధాన్యమును గూర్చియు వాని సామంజస్యమును గూర్చియు వివరించుటకు ఈ సిద్ధాంతవ్యాసమున ప్రయత్నించినాను.

# కవిసమయము - నిర్వచనము

## ప్రథమ ప్రకరణము

‘సమయ’ శబ్దమునకు అమర కోశమున :- శపథము, ఆచారము, కాలము, నిర్ధాంతము, జ్ఞానము, సంకేతము, అవసరము, నియమము అను అర్థములున్నవి. వైదిక<sup>1</sup> సాహిత్యమునందు - కలసివచ్చుట, కలయిక, కలయుచోటు అను అర్థములున్నట్లు మోనియర్ విలియమ్స్ సంస్కృతాంగ్ల నిఘంటువునందు పేర్కొనెను.<sup>2</sup> రామాయణము<sup>3</sup> నందును, మహాభారతము<sup>4</sup> నందును ఒడబాటు, సంధినియమము అను అర్థములలో ఈ శబ్దము ప్రయుక్తమై ఉన్నది. ఆంధ్రమహాభారతము<sup>5</sup> నందును శపథము, ప్రతిజ్ఞ అను అర్థమునందే ప్రయోగింపబడినది. ఈ అర్థములను విచారించినచో కవి సమయమనగా కవులు చేసికొన్న నియమము లేక సంప్రదాయమని తేల్చుకొనవచ్చును.

తర్కవాచస్పతి శ్రీ తారానాథ భట్టాచార్యులచే సంకలితమైన ‘వాచ స్పత్యము’ అను శబ్దవిజ్ఞాన కోశమునందు సమయశబ్ద విచారమున్నది.

“సమయ - పుం. పచ్ + ఇచ్ + అచ్ 1. కాలే, 2. శపథే, 3. ఆచారే, 4. నిర్ధానే, 5. అంగీకారే చ (అమరః), 6. క్రియా

1. సమయాశ్శపథాచార కాలనిర్ధాంత సంవిదః

సమ్యక్ ఈయతే అనే నేతి సమయః - ఇచ్ గతౌ - (అమరకోశము తృతీయ కాండము) సంకేత సమయః ప్రోక్తో నియమేఽవ సరేఽపిచ - ఇతిశేషః.

2. మోనియర్ విలియమ్స్ Sanskrit - English Dictionary - పుట 1164.

3. “యదాహరామో ధర్మాత్మా తత్పురుషస్వ సమాహితః

రాజంస్తస్త్వ స్వసమయేభవ సత్యవతిశ్రవః” - రామాయణమ్ 4-32-51.

4. “ఏవంతే సమయం కృత్వాదాసీ భావాయ వైమిథః

జగ్ముతః స్వగృహానేవ శోద్వజ్యైవ ఇతిస్మహ” - మహాభారతమ్ 1-20-5.

5. “వినుడు ప్రసిద్ధులైన పృథివీపతులించలు నే గురుప్రయోజనమున జేసితిన్ సమయ సంస్థితి.....” - అదివర్ణము. ఆ. 4-187.

కారకే, 7. నిర్దేశే, 8. సంకేతే, 9. భాషాయాం, (మేదిసీ),  
10. సమ్యాది, 11. నియమే, 12. అవసరే (హేమచంద్ర),  
13. కాలవిజ్ఞానే (శబ్దచ) నియమబద్ధే అవ్య శబ్దస్వేదమభిధేయా  
మిత్యభిధానాభిధేయ నియమబద్ధే (వాత్సన్యాయన) 14. శాస్త్రేచ.

ఈ అర్థములుకూడ కవి సమయసంకేతమును వివరించుటకు సమర్థములై  
యున్నవి. కవులలోనున్న ఆచార మనియును, కవులు చేసికొన్న నియమ  
మనియును స్పష్టమగుచున్నది.<sup>1</sup>

లక్షణ గ్రంథములలో కవి సమయమును మొట్టమొదటిసారిగా  
నిర్వచించి కావ్య నిర్మాణమునందు దానికిగల ప్రాధాన్యమును వివరించినాడు  
రాజశేఖరుడు. అతడు రచించిన లక్షణ గ్రంథము 'కావ్యమీమాంస'. క్రీ. శ.  
తొమ్మిదవ శతాబ్దము వాడితడు. ఈతనికి పూర్వము నామముడు 'కావ్యా  
లంకార సూత్రవృత్తి' లో పదప్రయోగ సాధుత్వమును గూర్చి ప్రస్తావించుచు  
'కావ్య సమయమ' ను మాటను ఉట్టంకించినాడు.<sup>2</sup> కావ్యభాషలో పరం  
పరాగతమైన శబ్దసౌష్ఠవమును సాధించుటకు కొన్ని నియమములను సూచించి,  
వానిని 'కావ్య సమయము' అన్నాడు. అంతేకాని కవి సమయమును మాట  
కున్న ప్రాధికారము అతని దృష్టియందు లేదు. అందువలన కవి సమయమును  
పేర్కొన్న ప్రప్రథమ సాహిత్యశాస్త్రవేత్త రాజశేఖరుడే. అతడు కావ్య  
మీమాంసలో పదునాల్గు, పదునైదు పదునారవ అధ్యాయములలో కవినమయ  
మును సోదాహరణముగా నిర్వచించి దాని వైవిధ్యమును ప్రపంచించినాడు.

“అశాస్త్రీయ మలౌకి కంచ పరంపరాయాతం యమర్థము పనిబద్ధంతి  
కవయః స కవినమయః”<sup>3</sup>

1. వాచాస్పత్యము - సంపుటి 6 పుట 5229.

ప్రచురణ. చౌకాంబా సంస్కృత్ నెరీస్ నెం. 94 - 1962.

“తన యగపాటొరు లెఱుగుడు

రని సూతుడు సమయ భంగమగుటకు భీముడును.....” -

విరాటపర్వము - ఆ 2 - 345.

2. వామనుని కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి - పంచమాధి కరణము - ప్రథమాధ్యాయము.

3. రాజశేఖరుని కావ్య మీమాంస - అధ్యాయము 14.

“అశాస్త్రీయమును, (అనగా శాస్త్రతః విహితము కానిదియును) అలౌకికమును, (అనగా లోకానుభవమున నేర్పడినది కానిదియును), పరం పరాగతముగ వచ్చుచున్నదియునగునే యర్థమును కవులు తమ గ్రంథములలో నందఱు నొక్కరీతిగా కూర్తురో అదియే కవినమయము అని అనబడును.”<sup>1</sup>

ఈ నిర్వచనములోని ‘అశాస్త్రీయమ’ ను పదమును వివరింపవలసి యున్నది. శాస్త్రమన నేమో తెలిసికొందుము. అమరకొశమున ‘శాస్త్ర’ శబ్దమునకు “శాసనం శిష్యేతే అనే నేతిశాస్త్రమ్. శాసు అను శిష్టా - శిక్షించుటయు, దీనిచేత శిక్షింపబడును కనుక శాస్త్రము. శాస్త్రశబ్దము లక్షకును వ్యాకరణాది గ్రంథములకును పేరు. వామనుడు కావ్యదోషము లను పేర్కొను సందర్భమున సకల కళలకును, సకల విద్యలకును, పురుషార్థములకును సంబంధించినదియైన జ్ఞానము శాస్త్రమని పేర్కొనినాడు.<sup>2</sup> మమ్మటాచార్యుడు కావ్యపాతువులను గూర్చి వివరించుచు - ఛందఃస్థి, వ్యాకరణము, అభిధానము, కోశము, కల, చతుర్వర్గములు (పురుషార్థములు), గజతుంగ ఖడ్గాదుల లక్షణముల నుల్లేఖించునవి శాస్త్రములన్నాడు.<sup>3</sup> రాజ శేఖరుడుకూడ వాఙ్మయమును శాస్త్రమనియును కావ్యమనియును ఇరు తెరగులుగా వింగడించినాడు. శాస్త్రమును అపౌరుషేయ పౌరుషేయములని మరి రెండు విధములుగా గుర్తించినాడు. చతుర్వేదములు, ఉపవేదములు, వేదాంగములు అపౌరుషేయములనియును - పురాణములు అన్వీక్షిక, మీమాంసా ధర్మశాస్త్రములు పౌరుషేయములనియును పేర్కొనినాడు. మీదు మిక్కిలి అతడు స్వతంత్రించి అలంకారశాస్త్రమునుకూడ వేదాంగములలో చేర్చి సాహిత్య శాస్త్రమును సప్తమ దర్శనముగా గుర్తించెను.<sup>3</sup> ఈ దృష్టితో చతుర్వేద విద్యలు శాస్త్రముల పరిధిలోనికే వచ్చును. ఈ చతుర్వేద విద్యలలో అన్వీక్షిక - అనగా తర్కము సత్యాన్వేషణమునకు సాధనము.

1. కావ్యమీమాంస - అనువాదము - పంచాంగుల ఆదినారాయణశాస్త్రి - ప్ర. 1930.
2. ‘కలా చతుర్వర్గ శాస్త్రస్య విరుద్ధాని విద్యా విరుద్ధాని’ - కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి - అధ్యాయము 2.
3. ‘శాస్త్రాణాం ఛందో వ్యాకరణాభిధాన కోశకలా చతుర్వర్గ గజతుంగ ఖంగాది లక్షణ గ్రంథానాం’ - కావ్యప్రకాశము - ప్రథమోల్లాసము - 3.
1. కావ్య మీమాంస - ద్వితీయాధ్యాయము.

శాస్త్రధ్యేయము సత్యగవేషణము. సత్యనిరూపణము సత్యమే సౌందర్యము. సత్యమే మంగళము. సకల విద్యలకును సత్యమే ఆధారము. ఆధునిక కాలమున అపూర్వములైన సిద్ధులను సాధించిన విజ్ఞానశాస్త్ర మంతయును సత్యాన్వేషణమునకు ఫలితము. జేదచోదితములైన ధర్మములను నిరూపించుటకును సత్యాసత్యములను వింగడించుటకును ప్రాచీన భారతీయులు చతుర్దశ విద్యలలో ఒకటియైన అన్వీక్షిక లేక తర్కశాస్త్రమును ఊతగా గొనిరి. తర్కబంధముతో వారు పారమార్థిక విషయములనే కాక దైవనందిన జీవితము నందు ఘటిల్లు సమన్వయకు పరిష్కారమును సంపాదించిరి. తమ అనుభవములకు శాస్త్రరూపమును కల్పించువట్ల తర్కమును ప్రమాణముగా పెట్టుకొనిరి. శాస్త్రీయాలోచనలకు తర్కశాస్త్ర సూత్రములు ఆధారములు. తర్కము కూడ ఒక శాస్త్రమే అయినను అది అనేక శాస్త్రముల పుట్టుకకు కారణమయ్యెను. ఇటీవలి కాలమున మానవజీవితమునకు సంబంధించిన సర్వ వ్యాపారములను శాస్త్రీయ దృక్పథముతో పరిశీలించుట పరిపాటి అయినది. శాస్త్రమును మాటకు ఇంగ్లీషులో 'సైన్స్' (Science) అనునది పర్యాయపాచి. అవలోకనము వలనను, ప్రయోగము వలనను ఏర్పడునట్టి జ్ఞానమనియును సవిమర్శముగా పరిశీలించి క్రమబద్ధముచేసి సామాన్య సూత్రములుగా నిబద్ధింపబడిన జ్ఞానమనియును 'సైన్స్' అను శబ్దమునకు అర్థము.<sup>1</sup>

ఏ విషయమునకైనను కార్యకారణ సంబంధమును నిరూపించునది శాస్త్రము. శాస్త్రము మానవుని దైవనందిన జీవితమునకు సంబంధించినది. మానవుడు లేనిచో శాస్త్రమేలేదు. ప్రకృతి రహస్యములను విచ్ఛేదించి ఆ ప్రకృతి శక్తులను తన వశము చేసికొని మానవుడు తన జీవితమును సుఖమయముగను సమయముగను పరిణమించునట్లు చేసికొనుచున్నాడు. ఈ రహస్యములను చేదించువట్ల అతడు రూపొందుకొనిన శాస్త్రమే అతనికి కరదీపిక అయినది. అతని అనుభవ పరంపరలు శాస్త్ర విస్తృతికి దారితీసినవి. సంప్రదాయసిద్ధమైన భారతీయుల శాస్త్రజ్ఞానమునకును ఆధునిక కాలమున వికాసమును పొందిన విజ్ఞానశాస్త్రమునకును ఏకీభావము చెప్పుట సాహసము కాజాలదు.

1. CHAMBERS 20th CENTURY DICTIONARY - Edition (1954) - Page 988.



రాజశేఖరుడు అశాస్త్రియమును మాటను ఉపయోగించినాడు అశాస్త్రియమును పదమునకు - శాస్త్రోక్తముకానిది, శాస్త్రమునందులేనిది, శాస్త్రమునకు భిన్నమైనది, శాస్త్రమునకందనిది, శాస్త్రమర్థాలకు లొంగనట్టిది. అనగా సత్యదూరమైనట్టిది అను అర్థములను చెప్పవచ్చును. కవిసమయములను పేర్కొనునపుడు రాజశేఖరుడు స్వర్గభాష సాతాశీయములని వానిని ముత్యైగులుగా వింగడించెను. అందు భాష కవిసమయములు ప్రధానములని పేర్కొనుచు జాతి, ద్రవ్య, గుణ, క్రియా సంబంధములైనవి నానుగు విధములనెను. మరల ఈ నాలుగు విధములయిన ఈ కవిసమయములు ఒక్కొక్కటి మూడు తెగులనెను. ఒకటి అసత్తును (లేనిదానిని) ఉల్లేఖించుట. రెండవది సత్తును (ఉన్నదానిని) ఉల్లేఖంపకుండుట, మూడవది నియమము. (నియమిత రూపమున కూర్చుట).<sup>1</sup>

ఈ వింగడింపులో అసత్తును ఉల్లేఖించుట, సత్తును ఉల్లేఖంప కుండుట, నియమిత రూపమున కూర్చుట అనునది అశాస్త్రియములని చెప్పవచ్చును. లేనిదానిని ఉన్నట్లుగా చెప్పినను. ఉన్నదానిని లేనట్లుగా చెప్పినను, ఉన్నను లేకున్నను ఒక నియమము నేర్పాటుచేకొని చెప్పినను శాస్త్రమంగీకరింపదు. సత్యకథనమే శాస్త్రధ్యేయముకదా! అసత్తు (లేనిది) ను ఉల్లేఖించుట యనగా శాస్త్రమునందుగాని, లోకమునందుగాని ఎరుకకు వచ్చిన పదార్థములను, అంశములను ఉల్లేఖంపకపోవుట. సత్తునకును అసత్తునకును లోకమునందు ఏ అర్థములు రూఢిగా ఉన్నవో ఆ అర్థములను దృష్టియందుంచుకొనియే రాజశేఖరుడు ఈ శబ్దములను ప్రయోగించెను. కావ్యమీమాంసలో అసత్తును ఉల్లేఖించుటకు ఉదాహరణములు పేర్కొనుచు అతడు - “తత్ర సామాన్యస్యాఽసతో నిబంధనం యథా నదీషు పద్మోత్పలాదీని జలాశయ మాత్రేఽపి హంసాదయో, యత్రతత్ర పృథ్వేషు సువర్ణరత్నాదికంచ”<sup>2</sup> (అన్ని నదుల యందును కుముదములున్నట్లు వర్ణించుట. జలాశయము లన్నింటియందును

1. సచిత్రా - స్వర్గో, భాషః పాతాలీయశ్చ. స్వర్గ పాతాలీయ మోర్భాషః ప్రధానః సహి మహావిషయః సచ చతుర్థా - జాతి ద్రవ్యా గుణక్రియా రూపార్థతయా తేఽపి ప్రత్యేకం త్రిధా అసతో నిబంధనాత్ సతోఽప్య నిబంధనాత్ నియమకశ్చ - (కావ్య మీమాంస - 14 వ అధ్యాయము)

2. కావ్య మీమాంస - 14 వ అధ్యాయము.

హంసహంసాది పక్షులున్నట్లు వర్ణించుట. అన్ని పక్షతములందును సువర్ణ రత్నాలున్నట్లు చెప్పట<sup>1</sup> అని వివరించెను.

సదులలో కమలములు కలువలు ఉండుట అనత్తు. అనుభవమున లేనిది. అయినను వాని వర్ణనము కవినమయము సనుసరించి జరుగుచునే ఉన్నది. అదే విధముగా అన్ని పక్షతములందును సువర్ణ రత్నాలు లుండుట కవినమయ ప్రభావమున ప్రచురితమైన అంశము. ఇదే విధముగా సత్తును ఉల్లేఖింపకుండుటకు ఉదాహరణముగా రాజశేఖరుడు “సతోఽప్య నిబంధనమ్ తద్యథా నమాలతీ వసంతే నపుష్పఫలం చందన ద్రుమేషున ఫలమశోకేషు”<sup>1</sup> అన్నాడు. (వసంత కాలమున మాలతీ కుసుమములున్నను వర్ణింపకుండుట, చందన ద్రుమములందు ఫలపుష్పములున్నను, అశోకమునకు ఫలము లున్నను వర్ణింపకుండుట.)

లోక శబ్దమునకర్థము అమరకోశమున “లోక్యతే సర్వ మస్మిన్నితి లోకః” - లోక దర్శనే” అని ఉన్నది. సర్వము దానియందు కానబడును కాన లోకము. రాజశేఖరునకు ముందున్న ఆలంకారికులు దండి<sup>2</sup> భామహులు<sup>3</sup> కావ్య దోషములను ఉల్లేఖించు సందర్భమున ‘లోక’ శబ్దమును పేర్కొనిరి కాని దానిని వ్యాఖ్యానింపలేదు. వామనుడు కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తిలో దేశ కాల కలాన్వభావ విరుద్ధములైన అర్థము (అంశము)లను లోకవిరుద్ధము లనెను<sup>4</sup> మమ్మటుడు లోకమును స్థావర జంగమాత్మక వృత్తమనెను.<sup>5</sup> మానవు నకు దృగ్గోచరమగు స్థావరజంగమాత్మకమైన ఈ ప్రపంచమంతయును లోకమని చెప్పవచ్చును. శాస్త్రములలో పేర్కొన్న పదునాల్గు లోకములలో భూలోక మొకటి. రాజశేఖరుని కవినమయ నిర్వచనమునందున్న ‘అలౌకిక’ శబ్దములోని లోకము ఈ లోకమే - భూ లోకమే. అలౌకిక మనగా ఈ భూలోకమునందు లేని, లేక కనబడని అంశము (అర్థము)లను కవులు తమ కావ్యములలో పరం పరాయాతముగా ఉల్లేఖించినచో అవి కవినమయములై నిరాక్షేపణీయములుగా

1. కావ్యమీమాంస. 14 వ అధ్యాయము.

2. ‘దేశకాల కలాలోక న్తాయాగమ విరోధి చ’ - కావ్యదర్శము - 4-3.

3. ‘దేశకాల కలాలోక న్తాయాగమ విరోధిచ’ - కావ్యాలంకారము - 4-2.

4. ‘దేశకాల కలాన్వభావ విరుద్ధాని లోకవిరుద్ధాని’

కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి - 2-2, 23-24.

5. లోకస్య స్థావరజంగ మాత్మకలోక వృత్తస్య - కావ్య ప్రకాశము 1-3.

ఉండును. లోకములో యశోహాసములకు రూపములు లేవు. వర్ణములు లేవు. కాని కవులు వీనికి ధావశ్యము నాపాదించిరి. కవి సమయాను సారముగా వీని ధవళరూపము కావ్య లోకమున నిలిచిపోయినది. ఇదే విధముగా అపకీర్తికి పాపమునకు కృష్ణవర్ణమును, క్రోధానురాగములకు రక్తవర్ణమును పులమి కవులు వీనికి స్థిరరూపములు కల్పించినారు. ప్రాయశముగా ఈ గుణములు మనకు లోకమునందు ఈ వర్ణములలో అనుభవమునకు రావు. కనుక ఇవి అతౌకికములే అని చెప్పవచ్చును. అతౌకిక మనగా లోకవిరుద్ధమైనది. దై నందిన జీవితానుభవమునందు లేనిది. జ్ఞానేంద్రియముల కందనిది. కర్మేంద్రియముల కందనిది.

రాజశేఖరుని కవినమయ నిర్వచన సూత్రమునకు ‘పరంపరాయాతమ్మ’ను శబ్దము ప్రాణము వంటిది. కేవలము అతౌకికము, అశాస్త్రీయము అయినంత మాత్రమున ఏ వర్ణనాంశముకూడ కవినమయ మనిపించుకొనదు, అది పారం పర్యముగా సంప్రదాయ సిద్ధముగా కవిప్రయుక్తము కావలసియుండును. రాజ శేఖరుడు ఒకచోట దేశభేదముచేత వస్తురూప గుణములలో వ్యత్యాసములు కనిపించినను ఆ వ్యత్యాసములను పాటింపక కవినమయసిద్ధమైన రూపమునే ప్రమాణముగా గ్రహింపనగునని వ్రాక్కుచెప్పెను<sup>1</sup> దీనినిబట్టి కావ్య రచనలో ఏకరూపతను సమత్వమును రక్షించుటయే కవినమయ లక్ష్యమని తెలియు చున్నది. అందువలననే రాజశేఖరుడు “వస్తువృత్తిరతంత్రం కవినమయః ప్రమాణమ్”<sup>2</sup> అని సిద్ధాంతీకరించెను. అనగా కావ్యవర్ణనమునందు వాస్తవస్థితి కాక కవి సమయమే ప్రమాణము. ఉదాహరణకు - పర్వర్తుపులో పడమటి గాలులు వీచునని పెద్దలందురు. కాని తూర్పు గాలులు వీచునని కవులు వర్ణిం చుట సంప్రదాయమైనది.<sup>3</sup> కావ్య ప్రపంచమున ఈ కవులు చేర్కొన్న సంప్ర దాయములకే ప్రధాన్యమున్నది సంప్రదాయసిద్ధి పొందినచే కవినమయములు. వర్ణనాంశములు పరంపరా ప్రాప్తములు కానప్పుడు బౌచిత్యమునకు హానియును రసమునకు భంగమును కలుగక మానదు. ఇవి కావ్యోత్కర్షకు ప్రతిబంధకము లగునేమో యను భ్రాంతిచేత ప్రసిద్ధములైన కవి సంకేతములను ఆమోదింపక

1. “దేశేషు పదార్థానాం వ్యత్యాసో దృశ్యతే స్వరూపస్య తన్న తథా బిచ్ఛీయాత్ కవిబిట్ట

భిన్నముగా ప్రయోగములు చేసినచో కావ్య రసాస్వాదనమునకు అటంక మేర్పడును. కీర్త్యపకీర్తులను ధవళ నీలములుగా వర్ణించుట పరంపరగా వచ్చుచున్నది. ఎవ్వడేనియు ఇందుకు భిన్నముగా అనగా కీర్తిని నల్లగాను, అపకీర్తిని తెల్లగాను వర్ణింప దొరకొన్నచో ఏర్పడు అయోమయస్థితి అసూహ్యము కదా ! నిజమునకు ఈ సంప్రదాయసిద్ధి అను భావము 'కవినమయము'ను పదబంధము నందే గర్భితమై ఉన్నది. సమయమనగా ఆచారమని, సంప్రదాయమని లేక నియమమనియే కదా అర్థము !

అలౌకికములును, అశాస్త్రీయములును పరంపరా యాతములును అయిన విషయములను కవులుల్లేఖించుట కవినమయమని రాజశేఖరుడు నిర్వచించుటయే కాక ఇవి కావ్యములలో సుప్తములై ఉండగా తాను తన బుద్ధికి తోచిన రీతిని మేల్కొల్పినట్లు (ఉద్ధరించినట్లు) చెప్పికొనెను.<sup>1</sup>

రాజశేఖరుని తరువాత పలువురు లాక్షణికులు కవినమయములను కావ్యోత్కర్షకు పేతువులుగను, కవులు తెలిసికొనవలసిన రహస్యములుగను పేర్కొని నారు. వారి అభిప్రాయములను పరిశీలించవలయును.

అష్టాదశ పురాణములలో అగ్ని పురాణమునకు సాహిత్యశాస్త్ర ప్రపంచము నందు విశేషమైన అవరమున్నది. సాహిత్య శాస్త్రమునకు సంబంధించిన అనేకాంశము లిందు పొందుపరుపబడి ఉన్నవి. రూపక మర్యాదలను, కావ్య లక్షణములను, రస స్వరూపమును, నృత్యాభినయాది విశేషములను, శబ్దార్థాలంకారములను, కావ్యగుణ దోషములను ఈ పురాణము తెలుపుచున్నది. అన్ని పురాణములవలెనే ఇదియు వ్యాసప్రోక్తమనియును, కనుక అతి ప్రాచీనమనియును, సాహిత్యశాస్త్ర విషయము లన్నిటికి ఇందు బీజము లున్నవని కొందరు అభిప్రాయపడరి. కాని ఈ సాహిత్యశాస్త్ర విషయము లన్నియును ఈ పురాణమున క్రి. శ. 9 వ శతాబ్దముననే చేర్చబడినవి కనుక ప్రక్షిప్తములని ఇటీవలి పరిశోధకులు నిష్కర్షగా నిర్ణయించినారు.<sup>2</sup> పన్నెండవ శతాబ్దము పరికును

1. "సోఽయం కవీనాం సమయః కావ్యే సుప్త ఇవస్థితః

ససాంప్రత మిహాస్మద్విర్కథా బుద్ధి ర్విబోధితః" - కావ్యమీమాంస. 16 వ అధ్యాయము.

2. డా॥ రాంలాల్ వర్మాశాస్త్రి - 'అగ్ని పురాణకా కావ్యశాస్త్రీయ భాగ్'

—నేషనల్ పబ్లిషింగ్ హౌస్ - ఢిల్లీ. (1960)

కావ్య లక్షణాదులు ఇందు చేర్చబడుచునే ఉండెనని శ్రీ బలదేవ్ ఉపాధ్యాయ గారు ‘భారతీయ సాహిత్య శాస్త్ర’ అను గ్రంథమునందు ఉట్టకించిారు.<sup>1</sup>

అగ్నిపురాణమునందు పలువురు వ్యక్తులు ఒకేమాటను చెప్పట లేక పలువురు దానినే పలుమార్లనుట శుభావహమనియును కవుల సముదాచారమే కవినమయమనియును సూత్రీకరింపబడి ఉన్నది.<sup>2</sup> కాని దీనికి వ్యాఖ్యానము కాని ఉదాహరణము కాని అందులేదు. అగ్నిపురాణమునందలి సాహిత్యశాస్త్ర విషయములు ప్రక్షిప్తములని చిమ్రుకృతుల నిశ్చితాభిప్రాయము కనుక కవినమయమును రాజశేఖరుని కంటె పూర్వము అగ్నిపురాణము పేర్కొనిన దనుట సాహసోక్తియే అగును. కవినమయ శబ్దమునకు అగ్నిపురాణము నందున్న విచారము రాజశేఖరుని నిర్వచనము నందలి ‘పరంపరాయాతమ్మ’ను మాటకు సమీపముగా ఉన్నది. కాని అగ్నిపురాణమునందలి సాహిత్యశాస్త్ర విభాగ రచనాకాలము సంశయాస్పదముగా నున్నది కనుక కవినమయ శబ్దమునకు అగ్నిపురాణమునందున్న విచారము రాజశేఖరుని నిర్వచనము నందలి ‘పరంపరాయాతమ్మ’ను మాటకు సమీపముగా ఉన్నది. అగ్నిపురాణమునందలి సాహిత్యశాస్త్ర విభాగ రచనాకాలము సంశయాస్పదముగా నున్నది కనుక కవినమయ నిర్వచనమును సమగ్రముగా పరిశీలించి దాని కొక నిశ్చితరూపము కూర్చినవాటిలో రాజశేఖరుడే ఆద్యుడని దృఢముగాచెప్పవచ్చును.

తొమ్మిదవ శతాబ్దమునందు ప్రభులింగ రుద్రటుడు ‘కావ్యాలంకారము’ న కవినమయములను సూత్రబద్ధము చేయకపోయినను, పరంపరాయాతములుగా మహాకవి ప్రయుక్తమగు వస్తువర్ణనములు నిర్దుష్టములే అనుభావమును సోదాహరణముగా వివరించెను.<sup>3</sup>

1. ‘భారతీయ సాహిత్య శాస్త్ర’ - ప్రసాద్ పరిషత్ - కాశీ (1950)

2. అనేకస్య తతై కేన బహీనాం బహుభిశ్చభాః

కవీనాం సముదాచారః సమయోనామ గీయతే”

అగ్నిపురాణము, కావ్యగుణ విశేషము శ్లో॥ 30 అనుబంధము - 1.

3. సుకవి పరంపరయా చిరమవిగీతరయా సృస్యధా నిబద్ధయత్ వస్తు రదన్యాదృశమపి బద్ధీయాత్ తత్ ప్రసిద్ధయైవ సుకవితి - పూర్వసుకవీనాం పరంపరయా సమూహేన చిరం బహుపూర్వకాలైః విగీతతయా విగానేన నిర్దోషతయేతి యావత్ - యాద్యస్తస్య సృధా నిబద్ధం రదన్యాదృశమపి తత్ప్రసిద్ధవైవ బద్ధీయాత్ - సత్వాత్మబలేన మహాకవి ప్రసిద్ధి రేవాత్ర ప్రమాణ మిత్యర్థః—” కావ్యాలంకారము - సప్తమోల్లాసము శ్లో. 8.

పదకొండవ (క్రి. శ. 1038-1172) శతాబ్దమునకు చెందిన హేమచంద్రుడు 'కావ్యానుశాసనము'న కవినమయమును శిక్షారూపమున ఉదాహరించుచు రాజశేఖరునివలెనే ముత్తైగులుగా విభజించి చూపెనేకాని అతనివలె నిర్వచించలేదు.<sup>1</sup>

పదునాల్గవ శతాబ్దపు పూర్వభాగమున వెలసిన దేవేశ్వరుడు 'కవి కల్పలతా' అను రత్నాగ్రంథమున కవిశిక్షారూపమున కవినమయముల ప్రసక్తి తెచ్చినాడు. ఇతడును కవినమయములను మూడు విధములుగా పేర్కొని రాజశేఖరుడు చెప్పిన కవినమయములనే గాక సువికృన్నీంటిని ఉదాహరించినాడు.<sup>2</sup>

పన్నెండవ శతాబ్దమునందు (1175-1250) విలసిల్లిన శారదాతనయుడు 'భావ ప్రకాశనము' అను సాహిత్యశాస్త్ర గ్రంథమునందు నవమాధికరణములో కవినమయములను గూర్చి ప్రస్తావించెను. కాని నిర్వచించలేదు. అరు శ్లోకములలో కవినమయములకు ఉదాహరణములను చూపినాడు.

భావ ప్రకాశమునకు తెలుగు వ్యాఖ్యానమును వెలియించిన శ్రీ జమ్మలమడుక మాధవరామకృష్ణగారు ఈ సందర్భమున కవినమయముల విషయమున శారదా తనయుని హృదయమును ఈ విధముగా స్పష్టపరచినారు. "ఆ యా యర్థముల నిబంధనా నిబంధనమున నొక విధానమున్నది. ఇట్టి విధానమునే కవులు కావ్యముల నిబంధింతురు. ఇట్టి ప్రక్రియాను సంధానమునకు కవినమయమని సంకేతము కలదు."<sup>3</sup>

విశ్వనాథుడు 'సాహిత్యదర్పణము' లో సప్తమ పంచీదమున కావ్య దోష స్వరూపనిర్ణయము చేయుచు 'భ్యాతి విరుద్ధత్వ' దోషము కవినమయ ప్రసిద్ధికారణముగా గుణముగనే భాసించునని తెలిపెను.<sup>4</sup> రాజశేఖరుడు

1. హేమచంద్రుని కావ్యానుశాసనము - ప్రథమాధ్యాయము. చూ. (అనుబంధము 1.)

2. దేవేశ్వరుని 'కవి కల్పలతా' - చూ. అనుబంధము - 1.

3. భావప్రకాశము - శారదా తనయుడు - బోధలోక వ్యాఖ్య - ప్రచురణ : ఆంధ్రప్రదేశ్ సంగీత నాటక అకాడమీ. 1973.

4. విశ్వనాథుడు - సాహిత్య దర్పణము. 7.22 నుండి 25 వరకు చూ. అనుబంధము 1.

పేర్కొనిన కొన్ని కవినమయములను దేవేశ్వరునివలె ఇతడును ఉదాహరించుట ఒక విశేషము.

పదునారవ శతాబ్దమున దక్షిణా పథమున దాన్నినికుడుగా సాహిత్య శాస్త్రవేత్తగా యశస్సును గడించుకొన్ని అప్రయద్దీక్షితులు 'చిత్రమీమాంస'లో కవినమయ శబ్దమును ప్రయోగించినారు.<sup>1</sup> అలంకార ప్రయోజనమును వివరించు పట్టన ఆయన కవినమయమునకున్న ప్రధాన్యమునే ఉట్టంకించెను. కాని దానిని నిర్వచించలేదు.<sup>2</sup>

అరిసింహ - అమరచంద్రులు 'కావ్యకల్పలతావృత్తి' లో కవినమయమును పేర్కొనిరే కాని నిర్వచించియుండలేదు. రాజశేఖరుడు పేర్కొనిన కవినమయములను వీరును ఉదాహరించిరి.

కేశవమిత్రుడు 'అలంకార శేఖరము' నందు కవినమయ సంకేతమును కవినప్రదాయ నునెనే కాని నిర్వచనమేదియు వివరించలేదు. రాజశేఖరాదులు చూపిన కొన్ని కవినమయముల నీతని గుదాహరించినాడు.<sup>3</sup>

పదునేడవ శతాబ్దమున వెలసిన జగన్నాథ పండితరాయలు 'రస గంగాధరము' నందు ఉపమాదోషములను వివరించుచు కవినమయ ప్రసిద్ధి లేకపోవుట కూడ ఒక దోషముగా భావించెను. కవినమయములు చమత్కారమునకు సాధనము లనియును, కావ్య సౌందర్యమునకు హేతువులనియును అభిప్రాయమును ప్రకటించెనే కాని వానిని నిర్వచించలేదు.<sup>4</sup>

'కవినమయ కల్లోలః' అను అముద్రిత గ్రంథములో అనంతార్యుడు (19-20 శతాబ్దములు) కవినమయములను వింగడించి చూపెనేకాని నిర్వచించి

1. స్వర్ణేంద్ర హృదయకారః కవినమయ ప్రసిద్ధ్యనురోధేన హృద్యతయా కావ్యశోభాకరయేవ అలంకారరాం భజతే - చిత్ర మీమాంస - పుట 6.

2. చూ. అనుబంధము 1.

3. చూ. అనుబంధము 1.

4. కవినమయ సిద్ధతయా చమత్కారాప కర్షకత్వా భావేన లింగభేదోపి నాత్రదోషః ఏవం చ కవినమయ సిద్ధతయా ప్రకారాంతరేణవా ప్రాగుక్తానాం దోషాణాం చమత్కారానప కర్షకత్వే నాస్యేవ దోషత్వం. (రసగంగాధరము. ద్వితీయావసము - పుట 230. నిష్ఠయ సాగర ముద్రణ, బొంబాయి 1939)

యుండలేదు. ఆ వింగడింపుకూడ రాజశేఖరుని అడుగు జాడలలో జరిగినదే. సోదాహరణముగా ఆతడు పేర్కొన్న కవినమయము లన్నియును అంతకు పూర్వము ఆలంకారింతులు చెప్పినవే.<sup>1</sup>

తెలుగులో మల్లియరేచన 'కవి జనాశ్రయము' మొదటి లక్షణ గ్రంథము. ఇది వేములవాడ భీమకవి కృతమను అభిప్రాయముతో ఆరుద్రగారు తమ "సమ గ్రాంధ్ర సాహిత్యము"నందు ఏకీభవింపలేదు. వారు ఇందుకు చూపిన ఉపపత్తులు సహేతుకముగా ఉండుటచేత 'కవి జనాశ్రయము' రేచన కృతమని నమ్ముటకు వీలున్నది. ఈ గ్రంథమున సమయశబ్ద ప్రసక్తి ఉన్నది.

ఘన దండకాష్ట కృష్ణా

జినములు సొగయింప నొక్క జినముని చనుదెం

చె ననగ సమయ విరోధం

బని కపులకు జెప్పె కవిజనాశ్రయం దొనరన్

కాని ఇచట సమయ మనగా జైనమత సిద్ధాంతమునకు సంబంధించిన సూత్రము లేక నియమమే కాని అలంకారశాస్త్ర పరిభాషకు సంబంధించిన కవినమయము కాదు.

రేచన తరువాత విన్నకొట పెద్దన 'కావ్యాలంకార చూడామణి'లో కావ్యదోషములను విడమరచి చెప్పుచు—

చర్చనేయ జగదసమృతమగు సర్థ

మది విరుద్ధ మనంగ నతిశయిల్లు

దేశకాలలోకదిక్సమయకవిరు

ద్దాహ్వయములచేర నైదు నాంగ.

అను పద్యమునందు సమయ శబ్దము నుట్పకొనినాడు. ఉదాహృతిని కూడ ఇచ్చి నాడు. కాని ఈ సమయ శబ్దమునకును కవినమయమునకును సంబంధము లేదు. ఇచట సమయ మనగా సంప్రదాయ బద్ధమైన జ్ఞానము. సంప్రదాయ మనగా మత సంప్రదాయమే ! రాజశేఖరుడు 'కావ్య మీమాంస అష్టమాధ్యాయము'లో

3. సంస్కృతా ముద్రిత గ్రంథము - M. S. D. 12808 - Preserved in the Govt.



“సమయ విద్యాను శైవ సిద్ధాంతీయః” అని వ్రాయుచు శైవమత సిద్ధాంతము నకు సంబంధించిన సమయములు లేక నియమములు అని సమయ శబ్దమును వివరించెను. కవి జనాశ్రయకర్త మల్లియరేచన చెప్పిన సమయము, విన్నకోట పెద్దన చెప్పిన సమయము ఒక్కటే. వారుదాహరించిన పద్యములుకూడ ఇందు కనుకూలముగా ఉన్నవి. సమయము శాస్త్రసంబంధి కనుక కవి సమయమున కున్న అశాస్త్రీయతా లక్షణ మిట పొసగదు.

పదునేనవ శతాబ్దమువాడైన అనంతామాత్యుడు ఛందో దర్పణమున రేచన పెద్దనల మత సమయమునే సోదాహరణముగా వాక్రమిచ్చెను.

పదునారవ శతాబ్దమువాడైన ధూర్జటి ‘కాళహస్తీశ్వర మాహాత్మ్యము’ నందు నత్కిరుని కథలో ‘తప్పిది చెప్పరాదు కవితా సమయంబున నొప్పుగాదు’ అని ‘కవితా సమయ’ ప్రసక్తి తెచ్చినాడు. కవితా సమయ మనగా ఇచట కవి సమయమే. సింధుర రాజగమనా ధమ్మిల్లి బంధము సహజ గంధమును అర్థము వచ్చునట్లు శివుడు వ్రాసియిచ్చిన పద్యమును హరద్విజుడు చదువగా నత్కిరుడు తప్పువట్టెనట. అది కవితా సమయము కాదనెట. కొప్పునకు సహజ సౌరభ మున్నట్లు వర్ణించుట కవి సంప్రదాయమునకు విరుద్ధమైన అశమని నత్కిరుని వాగములోని తాత్పర్యము.

పింగళి సూరస ‘కళా పూర్ణోదయా’వతారికలో కావ్య లక్షణములను వివరించుచు “సమయంబు చప్పక” అని సమయ శబ్దమును ప్రయోగించెను. కాని ఇచట సమయ మనగా కవినమయముని ఊహించుటను అపకాళములేదు. సమయమనగా ఇచట నియమ మను సామాన్యార్థమే. ఈ నియమము శాస్త్రీయము కావచ్చును. కవినమయముకూడ కావచ్చును.

రామరాజ భూషణుడు ‘కావ్యాలంకార సంగ్రహము’ (సగన భూపా లీయము)న అర్థదోషములను గూర్చి చెప్పుచు “దేశకాలా సముచిత విరుద్ధ మయ్యె”నని వివరించినాడు.<sup>1</sup> కవినమయ మను సంకేతమును ప్రత్యేకముగా పేర్కొనక పోయినను ‘విరుద్ధము’ అను అర్థదోషము కవినమయములకు సంబంధించినదే అని వాఖ్యాతృ హృదయము. ‘కావ్యాలంకార సంగ్రహము’ నకు ప్రామాణికమైన వ్యాఖ్యానమును రచించిన శ్రీ సన్నిధానము సూర్య

1. కావ్యాలంకార సంగ్రహము - 4 వ అశ్వాసము పద్యము 49.

నారాయణ శాస్త్రిగారు ఈ ఆర్థ విరుద్ధ దోషము నుట్టింకించు పద్యమునకు వ్యాఖ్యానము వ్రాయుచు కవినమయములను నిర్వచించి ప్రాచీనాలంకారికులు పేర్కొన్న కవినమయములను ప్రోగుచేసి చూపిరి. ఆ పట్టున శ్రీ శాస్త్రిగారు “సమయ మనగా సంప్రదాయము. అనగా నాచారము లేక మర్యాద”<sup>1</sup> అని వివరించిరి.

కానుకూరి అప్పకవి ‘అప్పకవీయము’నందు “శబ్దార్థదోష సీసమాలిక”లో “దేశ సమయములలోక దిక్కాల మైత్ర నిరోధాగమ కళా నిరోధములును” అని సమయ విరుద్ధ ప్రయోగమును దోష జుష్టమని వ్రాక్కుచున్నాడు. అంతేకాని కవి సమయమును ఇకదుకూడ నిర్వచింపలేదు.<sup>2</sup> అప్పకవీయముననే మరొకచోట “సిద్ధిర్లోకార్థశ్చ” అను ఆంధ్ర శబ్ద చింతామణి సూత్రమును వ్యాఖ్యానించుచు “పూర్వ కవినమయసిద్ధ పనంబులు” అను ఒక సంకేతమును ప్రయోగించి దేశ్య పదముల స్వరూప స్వభావములను వివరించుటకు ప్రయత్నించెను. ఈ పట్టున ‘సమయ’ శబ్దమును అనూచారముగా వచ్చుచున్న సంప్రదాయమును అర్థమున ప్రయోగించెను. కవినమయమునకున్న రూఢ్యర్థమును ఇది ప్రతిపాదించుట లేదనునది స్పష్టము.<sup>3</sup>

రచన ప్రామాణికులైన పండితులుగా, వాఖ్యాతలుగా, నాటక కర్తలుగా, ప్రవృద్ధి పదనిన శ్రీ వేదం వేంకటరాయశాస్త్రిగారు “ఆంధ్ర గ్రంథ విమర్శన ప్రకారలేఖము” అను వ్యాసమున కవినమయములను ఉట్టింకించుచు “కవినమయములు స్వభావ విరుద్ధములయ్యును అవిఙ్గమునీయములు” అని ఉల్లేఖించిరి. సంప్రదాయానుసరణమునకు ప్రాబల్యము అట్టిదని వారి హృదయమని స్పష్టమగుచున్నది.<sup>4</sup>

శ్రీ బులుసు వేంకట రమణయ్యగారు “కొన్ని కవినమయములు” అను వ్యాసమున “కవి సంకేతిత మయినది కవినమయము. కవినమయములు లోకము

1. కావ్యాలంకార సంగ్రహము - వ్యాఖ్యానము శిరోమణి సన్నిధానము సూర్యనారాయణ శాస్త్రి - పుట 485.

2. అప్పకవీయము - ప్రథమాశ్వాసము 34 వ పద్యము.

3. అప్పకవీయము - ప్రథమాశ్వాసము 115-118 పద్యములు.

4. భారతి, జూన్ - 1930.

నందుగాక కావ్యములందే ప్రసిద్ధములగు కొన్ని ప్రకృతి పరిణామ వర్ణనములు అని వివరించినారు.<sup>1</sup>

శ్రీ విశ్వనాథ సత్యనారాయణగారు రామరాజ భూషణుని వసుచరిత్ర మునకు వ్రాసిన పీఠికలో వర్ణనాత్మకమైన ప్రబంధములలో కవినమయము లుండునని తెలుపుచు, కవినమయము లననేమో చెప్పటకు ప్రయత్నించిరి. వారి దృష్టిలో కవినమయము లనగా కవులచే ప్రయుక్తములగు కొన్ని ప్రసిద్ధములైన ఉపమానములు.<sup>2</sup> కవి సమయములు ఉపమా సామగ్రియని వారి హృదయము. ఈ పట్టున వారు చేసిన వివేచనము ఇట్లనుకొనుటకు అవకాశ మిచ్చుచున్నది. ఇది స్థూలదృష్టికి తోచు నంశము. సూక్ష్మదృష్టితో పరిశీలించితిమేని కవినమయ మునకున్న సారంపర్య లక్షణము వారి మాటలలో ధ్వనించుచున్నది.

శ్రీ కప్పగల్లు మఠము కరిబసపశాస్త్రిగారు “కవి సమయము” అను వ్యాసమున ఇట్లు నిర్వచించినారు. “కవినమయ మనగా కవు లనేక విధములుగా వర్ణనా వైఖరిచే లోకవృత్తమును వెలిబుచ్చుచున్నారు. ఇట్లు చేయునపుడు సాఠకుల యాహ్లాదాతిశయమునకై ప్రతి నిత్యము మేము (మనము) చూచు చున్న పదార్థములందు సాదృశ్యములగు పదార్థములనే పోల్చునట్టి కొన్ని సంకేతమునుంచుకొనుచున్నాము. ఆ సంకేతములకే కవినమయమని పేరు.”<sup>3</sup>

అనేకొదాహరణములతో శ్రీ శాస్త్రిగారు కవినమయమును విశ్లేషించు టకు ఈ వ్యాసమున ప్రయత్నము చేసిరి. కాని కవినమయమును నిర్వచించిన వైనము స్పష్టముగా లేదు. రాజశేఖరుని నిర్వచనముకంటె మెరుగైనదిగా కనిపించుటలేదు.

శ్రీ చర్ల గణపతిశాస్త్రిగారు “సాహిత్య సౌందర్య దర్శనము” నందు కవినమయములను సోదాహరణముగా నిర్వచించిరి. “శాస్త్రములందు చెప్ప

1. వ్యాసకదంబము - బులుసు వేంకట రమణయ్య - పుట 15.

2. వసు చరిత్రము - పీఠిక - ప్రచురణ ఎమెస్కో సంప్రదాయ సాహితి. పుట XXII.

3. అంద్ర సాహిత్య పరిషత్పత్రిక - ప్రభవ - మార్గశీ - సంపుటము 1 సంచిక 5, 6. (1926).

బడనిదియు, అలౌకికమును పరంపరాయాతమునయిన అర్థము కవినమయము” అని రాజశేఖరుని నిర్వచనమునే ఉట్టంకించిరి.<sup>1</sup>

హిందీ భాషా సాహిత్యకులలో పరమ ప్రామాణికులు విద్వత్కవి శిరో వతంసులు పండిత హజారి ప్రసాద్ ద్వివేదిగారు ఒక వ్యాసమున కవినమయ మును గూర్చి సుదీర్ఘముగా వ్రాసిరి. ఈ వ్యాసము హిందీ సాహిత్యమునకే కాక అధునాతన భారతీయ సాహితీ ప్రపంచమునకే ఒక నూత్న దృక్కోణ మును ఒక విమర్శనాంశమును ప్రసాదించగలిగినది. వ్యాసారంభముననే శ్రీ ద్వివేదిగారు కవినమయ శబ్దమునకు అర్థమును వివరించుచు కవినమయ మునగా “కవుల అచారము లేక సంప్రదాయము”<sup>2</sup> అనిరి.

కావ్య జగత్తులో ఈ కవినమయములు ప్రతీకలుగా వ్యవహృతము లగు చుండునని సుప్రసిద్ధ హిందీ సాహిత్య శాస్త్రజ్ఞులు డా॥ రాంకుమార్ వర్మగారు అభిప్రాయ పడినారు.<sup>3</sup>

మహా మహోపాధ్యాయ గంగానాథ్ ఝాగారు “కవి రహస్య” అను గ్రంథములో కవినమయములను గూర్చి వివరించుచు రాజశేఖరుని నిర్వచనమునే ప్రమాణముగా స్వీకరించినారు. ఈ ‘కవి రహస్య’ను గ్రంథమును వారు ప్రాచీనకవుల కవిశిక్షాప్రణాళికగా లేక ప్రాచీనకవుల దృష్టిలో కవులనుసరింప దగిన మార్గదర్శక సూత్ర సూచికగా పేర్కొన్నారు.<sup>4</sup>

1957 లో డా॥ విష్ణు స్వరూప్ గారు వారణాసి హిందూ విశ్వవిద్యాలయ మున కవినమయములను గూర్చి పరిశోధించి “కవి సమయ్ మీమాంసా” అను గ్రంథమును వెలయించినారు. శ్రీ విష్ణు స్వరూప్ గారు ఆ గ్రంథమున వృక్ష, పక్షి, రత్న, వారి, ఆకాశ వర్ష, సంఖ్యా, స్వర్గ, పాతాళీయాది కవినమయము లను వర్గీకరించి హిందీ కావ్యములలో వానికి లక్ష్యములను చూపి వివరించుటకు ప్రయత్నించినారు.<sup>5</sup>

1. సాహిత్య సౌందర్య దర్శనము - పుట 26. ప్రచురణ 1972.

2. హిందీ సాహిత్యకీ భూమికా - కవి ప్రసిద్ధియాఁ. పుట 225.

1. సాహిత్యశాస్త్ర - ప్రకాశకులు - భారతీయ విద్యాభవన్ అలహాబాద్ - పుట 63 (1956)

2. కవి రహస్య - (1929)

3. కవినమయ మీమాంసా - హిందూ విశ్వవిద్యాలయము వారణాసి (1963)

కవినమయములను గూర్చి సాహిత్య శాస్త్రజ్ఞులును, సాహితీ విమర్శకులును వివరించిన తీరు తెన్నులను నే నింతవరకు విశదపరచుటకు ప్రయత్నించితిని.

అలౌకికములును అశాస్త్రీయములును అయిన వర్ణనములు దోషజుష్టములను ప్రాచీనాలంకారికుల అభిప్రాయములతో ఏకీభవింపక రాజశేఖరుడు వినూత్న దృక్కోణముతో కవినమయములకు శాస్త్రస్థాయిని ప్రసాదించినాడు.

భరతుడు ఆలంకారికులలో ఆద్యుడు. అతని నాట్యశాస్త్రమున పదునారవ అధ్యాయమున గూఢార్థాది దశవిధ కావ్యదోషములను పేర్కొనెను. అందు 'న్యాయాపేత' దోష మొకటి. "ప్రమాణ వర్జితమైన (దేశ-కాల-కలా-శాస్త్ర విరుద్ధమైన) అర్థము న్యాయోపేత మనబడును.<sup>1</sup>

భరతునివలెనే భామహదంః వామనులు - అలౌకికములైన వర్ణనములు దోషజుష్టములనిరి. ఈ నలుగురును రాజశేఖరునకు పూర్వ మున్నవారే. భామ హుడు "దేశకాల కలాలోక న్యాయాగమ విరోధిత ప్రతిజ్ఞా హేతు దృష్టాంత హీనం దుష్టంచ నేవ్యతే"<sup>2</sup> అనియును, దండి - "దేశకాల కలాలోక న్యాయాగమ విరోధిత, ఇతిదోష దత్తై వేతే వర్ణ్యాః కావ్యేషు సూరిభిః"<sup>3</sup> అనియును, వామనుడు "దేశకాల స్వభావ విరుద్ధార్థాని లోకవిరుద్ధాని, కలాచతుర్వర్గ శాస్త్ర విరుద్ధార్థాని విద్యా విరుద్ధాని"<sup>4</sup> అనియును శాసించినను కావ్యకళా మర్మజ్ఞుడైన రాజశేఖరుడు ఈ లాఘవములతో ఏకీభవింపక అలౌకికములైన అశాస్త్రీయములైన వర్ణనములనుకూడ అంగీకరించి వానిని కవినమయములను సంకేతముతో సాహిత్య శాస్త్రమున స్థాపించినాడు.

ఈ విధముగా రాజశేఖరుడు కవినమయమును స్థాపించిన తరువాత ఏ ఒక్క ఆలంకారికుడుకూడ అతని నిర్వచనమును పూర్వపక్షము చేయలేదు. కావున అతని నిర్వచనమును తరువాత కాలమున ప్రభవిల్లిన ఆలంకారికులందరును అంగీకరించినయే నిస్సందేహముగా భావింపవచ్చును. వారు ఉదాహరించిన కవినమయము లన్నియును ఇంచుమించు రాజశేఖరుని నిర్వచన సూత్రానికి చేరుచున్నవి.

1. నాట్యశాస్త్రము - అనువాదము. డా॥ పి. ఎన్. ఆర్. అప్పారావు - పుట 446.

2. కావ్యాలంకారము - 4-2.

3. కావ్యదర్శము 4-3.

4. కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి 2-2-3. 24.

అతడు కవినమయములను వింగడించుచు చెప్పిన “అసతో నిబంధనాత్, సతోఽప్య నిబంధనాత్, నియమతశ్చ” అను వాక్యములనే ఆధారము చేసికొని అలంకారికులు కవినమయములను విశ్లేషించి యుండిరి. కవినమయమును సూత్రబద్ధము చేసినది ఒకే ఒక అలంకార శాస్త్రగ్రంథము ‘కావ్యమీమాంస’. కేవలము ఊహానితములని సత్యరూపములని, దోషజుష్టములని అనాదరణము నకు గూఁరుగుచున్న కవినమయములను సూత్రీకరించి, వింగడించి, వానికి శాస్త్ర మర్యాదలను సంతరించి కవి సమాజమునకు పాథేయములుగా, కావ్య సాహిత్యమునకు ఉపసాహరకములుగా తీర్చిదిద్దిన ఖ్యాతి రాజశేఖరునకే దక్కినది. రాజశేఖరుడు ప్రాథకవి. సిద్ధహస్తుడైన నాటకకర్త. మీమాంసకుడు. విద్వద్వృత్తుడు. అన్నిటిని మించి అపూర్వవిషయగమేషణాతత్పరుడు. కనుకనే అతని ‘కావ్యమీమాంసా’ రచనను నూత్నదృక్పథమున పయనించినది.

అలంకారశాస్త్రమును షడంగములతోపాటు సప్తమాంగముగా పేర్కొన్న సాహసికుడాయన. కావ్య ప్రపంచమున విస్తృత ప్రయోగము నందుండియు సాహిత్య శాస్త్రమున విస్తృతమైన కవినమయమును తన శేముషీ విశేషముచేత ప్రబోధించి అలంకార శాస్త్రమునందు ఒక సిద్ధాంతముగా సుప్రతిష్ఠితము చేసినాడు. మూడు (14, 15, 16) అధ్యాయములలో కవి సమయ సిద్ధాంతమును సోదాహరణముగా ఉల్లేఖించినాడు. “వస్తువృత్తిరతంత్రం కవినమయః ప్రమాణమ్” ని కవినమయమునకు ప్రామాణికత్వమును సవదరించి పరంపరాయతముగా ప్రయుక్తములగుచున్న కవినమయములు శాస్త్రసమ్మతములు కాకపోయినను, లోకసమ్మతములు కాకపోయినను దోషములు కావని కవులకు అపూర్వమైన అభయప్రదాన మొసగినాడు రాజశేఖరుడు.

ఇక అతని నిర్వచన సూత్రమునందలి సామంజస్యమును, సామర్థ్యమును, సమగ్రతను పరిశీలింతును.

“అశాస్త్రీయమలౌకికంచ పరంపరాయాతం యమర్థము పనిబద్ధంతి కవయః స కవినమయః” (అశాస్త్రీయమును లోకవిరుద్ధమును పరంపరాయాతమునునయిన ఏ అర్థమును (విషయము) కవులు కూర్చుచురో అది కవి సమయము.)

శాస్త్రమర్పదలకు లొంగియుండు అంశములను కవులు ఒకవేళ ప్రయోగించినను అవి శాస్త్రాంశములే అగును. కాని కవితాశాస్త్రములు కావు. శాస్త్రమునంగులేని లేక శాస్త్రమునకు అందని లేక శాస్త్ర విరుద్ధములైన అంశములే పండిత పాను హృదయములను (సార్థ) మొక్కనుండును. శాస్త్రపరిధిలో ఉన్న అంశములు క్రయక్రములైనప్పుడు అవి సత్యములుగా భాసింపవలెను; యథార్థములుగా భాసింపవలెను. ప్రాయికముగా కవుల ప్రయోగములు శాస్త్రవిహితములుకాక అనుభవము పరివర్తన శీలములైన ఊహలకును మనః కల్పనలకును సమీపముగా ఉండును. ఆ ఊహలకు రూప కల్పనము చేయవలసి వచ్చినప్పుడు కవులకు ప్రయోగపడు సామగ్రి శాస్త్ర సమ్మతము కానక్కరలేదు. శాస్త్రము తర్కమునకధీనము. కవిత్యము హృదయాధీనము. హృదయమునకు ఆనందమును కలిగించు వస్తుసముదాయమును కవులు కొంత కల్పించుకొన్నారు; ఉన్నదానికి కొంత చేసినారు. ఈ కల్పనలకు శాస్త్రమునందు కాని లోకమునందు కాని ఆధారమున్నదా లేదా అను మీమాంసకు స్వస్తిచెప్పి కవులు పీనిని యథాతథముగా స్వీకరించుటకు ఏర్పాట్లు కావించుకొన్నారు. హృదయంజనమునకు ఉపస్కారకములైన ఈ ఏర్పాట్లు (కవినచయముల)ను శాస్త్రమును విశ్వసించి దానికట్ల ప్రమాణబుద్ధి కలిగిన సాహిత్యచారులుకూడ మన్నించి కవులకు అవి అనుసరణీయములే అని ఆదేశించినారు. కనుక ఇచట 'అశాస్త్రీయ'మని రాజశేఖరుడు కవినమయములకు లక్షణముచెప్పి కవిత్యమును శాస్త్రమునుండి చాల చతురముగా విడదీసినాడు. వర్ణనలన్నియును శాస్త్ర సమ్మతములు కావలెననువాదమును ఎవరేని లేవదీసినచో కవిత్యము ఉడిగిపోవలసినదే. కవనీయ కల్పనము అణగిపోవలసినదే.

శుక్ల వక్షమునందు చీకట్లు, కృష్ణవక్షమునందు వెన్నెలలు లేకుండునట్లు వర్ణించుట కవినమయము. నిజమునకు శుక్లవక్షమున చీకట్లు, కృష్ణవక్షమున వెన్నెలలు ఉండుట సత్యము; అనుభవసిద్ధము. కాని ఈ కవినమయమున సత్యమును కప్పిపుచ్చుటకు ప్రయత్నము జరుగుచున్నది. అసత్యమును ఎత్తి చూపుటకును ప్రయత్నము జరుగుచున్నది ఈ రెండు ప్రయత్నములును శాస్త్ర విరుద్ధములు. లోకానుభవదూరములు. అయినను కవులకివి సమ్మతములైనవి. సమయములైనవి. బ్రహ్మసృష్టికంటె కవినసృష్టి

ఉత్కృష్టము కదా! బ్రహ్మసృష్టికి ఒక నియతి ఉన్నది. ఒక కట్టుబాటున్నది. కవి సృష్టికి నియతిలేదు. కట్టుబాటులేదు. అది అనన్య పరతంత్రము; స్వేచ్ఛక మయము; నవరసరుచిము.<sup>1</sup> ఇట్టి కవిసృష్టి శాస్త్రీయముకాదు. దీనికి శాస్త్రమునందు స్థానములేదు. ఎందుకనగా శాస్త్రములు నియతినేర్పరచునవి. కట్టుబాట్లు చేయునవి. సత్యపరతంత్రములైనవి. పరంపరాయతముగా కవులు ఉల్లేఖించు వర్ణనములు (విషయములు) అశాస్త్రీయములైనను అంగీకారములే అని రాజశేఖరుడు సిద్ధాంతీకరించినాడు. అశాస్త్రీయమును అతఃకము కవినమయమునకే పరిమితమైనది కాదు. అది యావత్కవితా ప్రపంచమునకు సంబంధించినదనుట సాహసము కాదు. సుప్రసిద్ధ ఆంగ్ల కవి విమర్శకుడు కార్మిడ్ కవిత్వము శాస్త్రీయ విజ్ఞానమునకు విరుద్ధమైనదనియును, దాని స్రయోజనము సద్యఃపరినిర్వృతియే కాని సత్యముకాదని హాక్రుచ్చెను.<sup>2</sup>

విఖ్యాత సంస్కృత భాషా సాహిత్యాచార్యులు డా॥ రాఘవన్ గారు “కవిత్వోద్దేశ్యము హృదయానంద సంధానము. ఈ ఆనందము ధ్వనివలన సాధ్యమగును. ఎవ్వడేని దీనిని ఏదేని నియమమునకు కాని, తర్కమునకు కాని కట్టబెట్టుటకు ప్రయత్నించినచో అది కవిత్వముకాదు”ని<sup>3</sup> అభిప్రాయ పడినారు. కవికత్వమునకు శాస్త్రముతో సంబంధములేదను సిద్ధాంతమునే ఆయన బలపరచినారు.

కావ్యము హేతుబద్ధము కాదు. శాస్త్రము హేతుబద్ధము. హేతుబద్ధ మగుట యనగా శాస్త్రమర్కాదలకు కట్టుబడియుండుట. క్రిస్టిఫర్ కాడ్వెల్ (CHRISTOPHER CAUDWELL) అను సుప్రసిద్ధ పాశ్చాత్య రచయిత, విద్వ

1. “నియతకృత నియమరహితం

స్వేచ్ఛక మయమునన్య పరతంత్రం నవరస రుచిం

నిర్మితి మాదరతి భారతి కవేష్వయతి” - మమ్మటుని కావ్య పకాశము.

2. “Poetry is anti thesis of Science having for its immediate object pleasure not truth” —Coleridge

3. “Poetry, being intended for the delight of the imagination, must be effective only through suggestion and hint, and when one makes it a bit of grammar or logic ceases to be a Poetry—”.



ద్విమర్శకుడు తన 'ILLUSION AND REALITY' లో కవితాలక్షణములను వివరించుచు కవిత్వము హేతుబద్ధముగ నుండదను లక్షణమునుకూడ ప్రస్తావించెను. అతడు - "Poetry is irrational" అని వివరించుచు "By rational we mean confirming with the orderings men agree upon seeing in the environment. Scientific argument is rational in this sense Poetry is not"<sup>1</sup> అని అన్నాడు.

మైక్లె కవి - "Poetry is Something not subject to the active Powers of the mind" అని అన్నాడు.

ఈ ఆలోచనలను పరిశీలించితిమేని శాస్త్ర నిర్మాణమునకును, కవితా నిర్మాణమునకును భేదమున్నదనియును, శాస్త్రము కవితాత్మను బంధించలేదనియును తేల్చుకొనవచ్చును. రాజశేఖరుడు అశాస్త్రీయమను లక్షణమును కవిత్వమునకు అనుసంధించి వ్యంగ్యముగా కవిత్వమునే నిర్వచించెనెమో యని తలపోయుటకు అవకాశమున్నది. శాస్త్రముల కట్టుబాట్లకు లోగని అంశములు కవిత్వమున కోకొల్లలుగ నుండును. కాని ఆ అంశములు తరతరములుగా కవుల మనసుల కెక్కినపుడు సమదాచారములుగ ప్రచురితములగును. 'అశాస్త్రీయ' మను లక్షణమునకున్న విస్తృతి ఇట్టిది. అశాస్త్రీయమని రాజశేఖరుని వంటి శాస్త్రార్థ గాంభీర్యమును జీర్ణించుకొన్న లాక్షణికుడు వివక్షించిన ఈ కవిసమయలక్షణము విలక్షణమైనదనియును కవులకు మార్గదర్శకమనియును నిస్సందేహముగా చెప్పవచ్చును.

## అలౌకికము :-

ఏది సమయమునకు రాజశేఖరుడు చెప్పిన మరియొక లక్షణము 'అలౌకిక'ము. అలౌకికము అనిగా ఇహలోకమునకు సంబంధించనట్టిది, మనమున్న లోకమున లేనట్టిది, మానవునకు దృష్టిగోచరమగునట్టి స్థావర జంగమాత్మకమైన స్రవంచమున లేనట్టిది. ఏది హృదయము రసాధీనమగునప్పుడు, అతని భావములు శబ్దావృత్తిని పొందునప్పుడు ఈ లోకములోనున్న వానికంటె విలక్షణములైన ఊహాత్మకములైన రూపము లేర్పరును. ఈ లోకమున మనకు కనిపించు వస్తువులలో లేని వర్ణములు, వాసనలు, లక్షణములు, అందములు, చేష్టలు అందు భావించును. ఇట్లు భాసమానమైన వినూత్నావస్థయే కవితావ

నిర్వాచమునకు హేతుభావమగును. ప్రాయశఃముగా బ్రహ్మ సృష్టిలో ఏదో లోపమున్నట్లు భావించి పనిపించును. ఆ లోపమును సవరించుటకో యనునట్లు మార్పులు, చేర్పులుచేసి చదివిన హృదయమును ఆవిష్కరించును. ఈ మార్పులు, చేర్పులు చదివితా వ్యాపారమునకు సంబంధించినట్టివి. అపారమైన కావ్య సంసారమునకు ప్రజాపతియైన చదివిన మనస్థితికి సంబంధించినట్టిది. ఆ మనస్థితిలో గోచరములగు వస్తువిషయములు ప్రత్యక్ష ప్రపంచమున లేని పోవచ్చును. మన దైనందిన జీవితానుభవమునకు విభిన్నములుగా లోచనవచ్చును. చదివితా ప్రపంచమున లోకభిన్నములుగ లోచించు ఈ అంశములు రసకుల ఆనందానుభూతికి కారణములగుచుండును. ఉపమాద్యలంకారములు ఈ యాథార్థ్యమునే సూచించుచున్నవి. నదులందు పద్మోత్పలములు, జలాశయములందు హంససారసములు లేకున్నను వర్ణించుట కవినమయము. నిజమునకు నదులందు పద్మోత్పలము లుండవు. అన్ని జలాశయములలో హంస సారసములుండవు. కాని ఈ పుష్పవికాసహంసములవలన, ఈ పక్షుల కలనవ్వనములవలన నదీ సరస్సొందర్యములు అతిశయించును. కనుక నదీ సరోవర్ణన సందర్భమున విమలములను, చలువలను, హంససారసాది పక్షులను అది లేకున్నను విపులు వర్ణించుట సరిపాటి. లోకానుభవమునందు లేని ఈ అంశము కావ్యలోకములోని కెక్కుటవలన నదీ సరస్సులకు నిండుదనము చేకూరును. బ్రహ్మ సృష్టిలో నిత్యేజములుగా నీరవములుగాకనిపించు నదీ సరస్సులను చదివిన సృష్టిలో సుందరతాబంధురములుగా మధురస్వరభరితములుగా ఒనర్చును. ఈ విధముగా నదీసరస్సులకు శోభాహేతువులైన కమలోద్భవ మరాశసారసస్థితి వర్ణనము పరంపరాయాతమైన అనుసరణీయమైన చరిత్రమయముగా రూపొందినది. ననులలో పద్మములు లేకున్నను, సరస్సులలో హంసలు లేకున్నను ఉన్నట్లు వర్ణించుట దోషము కాకపోవుట యటుంచి గుణమేయను భావము ప్రబలి అవశ్యానుసరణీయమై, చరిత్రమయమై భాసిల్లగలిగినది.

వెన్నెలను దోసిల్లతో ఎత్తికొనవచ్చునని, విడవలలో నింపుకొనవచ్చునని మరొక చరిత్రమయము. యథార్థ ప్రపంచములో వెన్నెల ఎండవలేనే ఒక కాంతి విశేషము. నీళ్లవలె, పాలవలె ఇది పాత్రలలో ఇముడదు దోసిల్ల లోనికి రాదు. లోకములో చంద్రికలను ఇట్లు నింపుకొనుట విడ్డూరమైన విషయము. సత్యదూరమైన అంశము. కనుకనే అతి అలౌకికము. లోకములో ఉన్నదానిని

చెప్పటకు విచిత్రమును ఆధారముగా చేసికొనవలసిన పనిలేదు. వక్రొక్తి అనావశ్యకము. కన్నులున్న వాడెవడైనను చూడగలడు. లోకమునందులేని అంశములను కవులేల వర్ణింప వలయునను ప్రశ్న ఉదయింపవచ్చును. కాని లోకాలోకమువలన పలిగిన అనుభూతిని విచిత్రప్రకటించునట్లుడు వ్యంగ్య ధోరణిని అవలంబించును. భంగ్యంతరముగా చెప్పటకు ప్రయత్నించును. ఈ ప్రయత్నమే ఆహ్లాదసంధానమున మైన విచిత్రమునకు బీజప్రాయము. రాజశేఖరుని పదనమయ నిర్వచన సూత్రముననున్న 'అతాకిక' శబ్దము 'అశాస్త్రీయ' మను శబ్దమువలెనే అతిగభీరమైన నిగూఢమైన విస్తృతమైన అర్థమును ప్రతిపాదించుచున్నది. 'అతాకిక' మను శబ్దము చాల పదిలముగా పనిచేయుతో వేసినది. ఈ శబ్దము కవినమయమునకే పరిసీమిగమైనది కాదు. నిఖిల కావ్యసంసారమునకు సంబంధించి నట్టిది. ఇది శాస్త్రము లేర్పరచిన సమయము కాక కవులేర్పరచుకొన్న సమయము. కనుక దీనిలోని యాథార్థ్యముల జ్యోతిషపోక సహృదయులు కావ్యానందము ననుభవించుదురు. కావ్యనందమనగా అతాకికానందమును ప్రసాదించునను ఆలంకారికుల ప్రసిద్ధాభిప్రాయమును ఈ అతాకిక శబ్దము యుటితిస్ఫూర్తిగా వ్యంజించు చున్నదనుట సాహసము కాక పోవచ్చును.

## పరంపరాయాతము :-

నిర్వచనములోని 'పరంపరాయాతమ్మ' ను శబ్దమును పరిశీలించుము. అశాస్త్రీయమైన అంశమును ఎవ్వడేని వర్ణించినచో అది శాస్త్రమునకు విరుద్ధమైన ప్రయోగమని లేదా శాస్త్రోక్తము కాదని శాస్త్రజ్ఞులు కొట్టివేయుదురు. లోకములో లేని అంశమును ఎవ్వడేని వర్ణించినప్పుడు అది అసత్యమని, అభూతమనియును సహృదయులు ఈసడించుకొను ప్రమాదమున్నది. శాస్త్రము ఒప్పుకున్నను, లోకమునందు లేకున్నను ఆ వర్ణనాంశము ఒకవేళ పరంపరాయాతమైనచో శాస్త్రకారులుకాని, లోకజ్ఞులుకాని దోషముగా పరిగణింపరు. ఇది రాజశేఖరుని పదనమయనిర్వచనములోని అందరాధము. అదిని పరంపరావెలసిన ఆలంకారికులలో అందరును లోకశాస్త్ర విరుద్ధములైన వర్ణనాంశములు పదనమయ ప్రసిద్ధములైనచో దోషముగా పరిగణించవలసిన అగత్యములేదని తీర్మానించి కవినమయములు ఉపాదేయములే యని అదేశించిరి. ఈ ఆదేశము రాజశేఖరుని నిర్వచనమునకు వ్యాఖ్యానప్రాయముగా ఉన్నదని ప్రత్యేకించి

చెప్పనక్కరలేదు. ఆశాస్త్రియమైనను అలౌకికమైనను పట్టనాంశము సంప్రదాయసిద్ధిని బడసిననే గాని కవినమయము కాదు. అందుకే పరంపరాయాచమ్మ'ను పట్టము ఈ నిర్వచనమునకు ప్రాణమువంటిదని ముందే చెప్పియుంటిని. 'ఆప్టే సంస్కృతి నిఘంటువు'లో సంప్రదాయమును మాటకు TRADITION AN ESTABLISHED CUSTOM, USAGE, అను అర్థములున్నవి. సంప్రదాయమునగా పరంపరాగతముగా అందిన పరిజ్ఞానము. TRADITION, CONVENTION అను ఇంగ్లీషు పదములు సంప్రదాయమునకు సమానార్థములు. సామాన్య లోకజాతన మెప్పుడును పరమార్థమును దర్శించుటకు యత్నింపడు. "గతానుగతికోలోకానలోకః పారమార్థికః, సేతా నైకతలింగేన తామ్ర పాత్రం విరశ్యతి." ఒకడు తన రాగిచెంబును ఇసుకలో దాచిపెట్టి దాచిన తావును తిరిగి గుర్తించుటకు ఆస్థలమున ఇసుకతో లింగాకారమును కల్పించెనట. అతడు మహాపండితుడట. నైకతలింగ నిర్మాణము నతడు చేసెనని వలుపురును కొని తామును అట్లే చేసిరట. కొంతకాలము గరువార ఆ పండితునికి వలుపురు నిర్మించిన నైకతలింగములలో చనచేదో తెలిసికొనలేక విచికిత్స పర్పడెనట. అనుక పరంపరాయాచమ్మగా ఒక నిరము ముందు పరమునకు అందించిన అనుభవజ్ఞానమునకున్న ప్రాబల్యము సంప్రదాయాకృతిని దాల్చును. సంప్రదాయములుగా ఏర్పడిన అంశములను పూర్వపతము చేసిన సందర్భములు క్వాచిత్కములుగానే ఉన్నవి. శాస్త్ర ప్రపంచమున అనుభవము నిస్తరించుచున్న కొలది శాస్త్రమర్మాదలుకూడ మారుచుండును. కాని సంప్రదాయములు విశ్వాసములై జనసామాన్యము మెదళ్లలో గూడుకట్టుకొని పోవును. సంప్రదాయపు మూసలో పోసి చెప్పిననేగాని క్రొత్త అంశముకూడ వాడుకనున్నవి కెక్కడు. అదివి వాల్మీకి చర్మనములు నేటికిని పాఠేయములుగుచునే యున్నవి. పేదములు వాల్మీకి వ్యాసాదులను ప్రభావితులను చేసినవి. వాల్మీకి వ్యాసులు కాళిదాసాదులకు, కాళిదాసాదులు పన్నయాదులకు సంప్రదాయమును అందించుచువచ్చిరి. నేటికిని మహాకవిత్వలక్షణములకు ఒజ్జబంతులుగా వీరి రచనలు నిలిచిపోయినవి.

ఇట్లు బహుధా ప్రాచుర్యము నిండుకొన్న కవినమయములకు ఏక సూత్రరచిత్వించు ప్రయత్నము ప్రాచీనులలోగాని, అర్వాచీనులలోగాని రాజశేఖరుడు చప్ప ఇతరు లెవ్వరును చేసియుండలేదు. అంతియేకాదు నిర్వచన

మును ఖండించి కొత్తగా చెప్పిన వాదెన్నడునులేడు. కావ్య ప్రపంచమున కవినమయములు సంపాదించుకొన్న స్థానమును బట్టియు, రాజశేఖరుడు వానిని సూత్రబద్ధముచేసిన పద్ధతిని బట్టియు ఆ నిర్వచనము ప్రామాణికమైనదని నిర్దుష్టమైనదని సమంజసమైనదని సిద్ధాంతము చేయవచ్చును.

రాజశేఖరుని కాలమునాటికే వినిసమయములు కొందరు 'ధూర్తుల' మూలమున అపహేళనమునకు గురయగుచుండెనట. అట్టివానిని అగడు ప్రమాణీకరించి పురుషులకు అనుసరణీయములుగా చేర్కొని సాహిత్యశాస్త్రమున సముచిత స్థానము కల్పించెను.

శాస్త్రోక్తములు కావ్యోపనిషత్తులు, లోకవ్యవహారమునందు లేకపోయినను కేవలము రసదృష్టితో పురుషుల ప్రయోగించిన వినిసమయములు కావ్యమునకు వచ్చెనేచ్చు అలంకారసాధనములుగా వెలయుచున్నవను యాథార్థ్యమును గమనించి అర్వాచీనాలంకారికులు రాజశేఖరుని దృష్టికిరాని వినిసమయములను పురుష గ్రంథములలో ఉదాహరించినారు. ఇట్లు వినిసమయములకు సాహిత్య శాస్త్రమునందు ప్రముఖస్థానము లభించినది. అటు శాస్త్రప్రమాణమునకును ఇటు లోకవ్యాపారమునకును సోపాన కావ్య ప్రపంచమునందు మాత్రము ప్రాచుర్యమునందుకొన్న వినిసమయములకు నిర్వచనము సంఘటింపజేయుట చాల కష్టసాధ్యము. నిర్వచనము ఘటింపజేయుట యనగా శాస్త్రదృష్టితో ప్రమాణీకరించి సూత్రబద్ధముచేయుట. అనగా అతివ్యాప్తి అవ్యాప్తి దోషము లను హామించి, అనావశ్యకములైన పదములను పరివర్జించి సంక్షిప్తముగా అసందిగ్ధముగా చెప్పుట.<sup>1</sup>

దాని తెన్నులేక పండితుల ప్రమాణబుద్ధికికూడతోవని, సామాన్యుల అనుభవమునందు లేని పట్ల నాంశములను అలంకారశాస్త్ర సామగ్రిగా గుర్తించి సూత్రబద్ధముచేసిన రాజశేఖరుడు విశ్వప్రస్థలకు ఉపదేశమును, సహృదయులకు రసాస్వాదనాఫణితిని సూచించి చరితార్థదయ్యెను.

1. "తత్ర కశ్యపాద్యత్వేన వ్యవస్థితః కవినమయేనార్థః.

పరస్పరోపక్రమార్థ స్వార్థాయ ధూర్తైః ప్రవర్తితః"

—రాజశేఖరుని కావ్య మీమాంస 14 వ అధ్యాయము.

1. "అల్పాక్షర మసందిగ్ధం సారవద్విశ్వతోముఖమ్

అస్తోభమన పద్యంచ సూత్రం సూత్రకృతో విదుః"

# సాహిత్య శాస్త్రము -

## కవిసమయములు

### ద్వితీయ ప్రకరణము

సాహిత్యశాస్త్ర గ్రంథములలో ప్రత్యక్షముగా కొన్నింటి యందను, పరోక్షముగా కొన్నింటియందును కవిసమయముల ప్రసక్తియున్నది. రాజశేఖరుని పంటె పూర్వము కవిసమయములను గూర్చి ప్రత్యేకముగా ఉట్టంకించిన గ్రంథము లేదు. ఆయన తన కావ్యమీమాంసలో కవిసమయమును నిర్వచించి, స్థాపించిన తరువాత సాహిత్యశాస్త్రసమాలోచకులెందరో దాని ప్రాధాన్యమును బహురూపములుగా గుర్తించినారు. అందు ముఖ్యములైన అయిదింటిని ఇటు పేర్కొంటాను.

#### 1. కవిశిక్షారూపము

కొందరు పండితులు (ఆచార్యులు) “శాస్త్రమును, లోకమునుకాదని ఇచ్చినచ్చిన తెరగున ఉల్లేఖించుట అనగా (కవిసమయోల్లేఖనము) దోషము కాదా?” అని లేవదీసిన సందేహమునకు సమాధానముగా రాజశేఖరుడు - “కవిసమయములు తప్పకు మాగ్గము ననుగ్రహించు నవనియును,” అవి దోషములు కాజాలవ”నియును నిష్కర్షగా చెప్పినాడు.<sup>1</sup> దీనివలన కవిసమయములు కవి శిక్షారూపములుగా అనుసరణీయములే అనుభావము ఆతని సమాధానమునందు ధ్వనించుచున్నది. రాజశేఖరుని తరువాత కవిసమయములును కవి శిక్షారూపములుగా పేర్కొన్న ఆలంకారికులను వారి గ్రంథములను ఈ దిగువ నుదాహరించుచున్నాను.

1. కవిసమయములను గూర్చి రాజశేఖరుడు వివరించిన కావ్య మీమాంసా విభాగము (14, 15, 16 అధ్యాయములను) ను గ్రంథాంతముననున్న అనుబంధము I లో సూచించి యున్నాను.

1. హేమచంద్రుని 'కావ్యానుశాసనము'
2. అంసింహ అమరసింహుని 'కావ్యకల్పలతావృత్తి.
3. దేవేశ్వరుని 'కావ్యకల్పలత'
4. అజితసేనుని 'అలంకార చింతామణి'
5. కేశవ మిత్రుని 'అలంకార శేఖరము'.
6. శారదా ననయ్యుని భావప్రకాశనము
7. విశ్వనాథుని సాహిత్య దర్పణము

ఈ గ్రంథములలో కవినమయములను సిద్ధాంతీకరించు ప్రయత్నము జరుగలేదు. రాజశేఖరుడు చేసిన అసత్తును నిబంధించుట, సత్తును నిబంధింపకుండుట, నియమము అను విశ్లేషణమును అనుసరించియే అర్వాచీన లాక్షణికులందరును ఈ కవినమయములను పేర్కొనినారు. వీరిలో ఎవరెవరు ఎన్నెన్ని కవినమయములను కొత్తగా చేర్చి చూపినను ఎవరుగాని రాజశేఖరుడు చెప్పిన కవినమయములను ఉదాహరింపక విడువలేదు. భాషా వ్యాకరణ సంబంధములైన కవినమయములను మొట్టమొదట ఉల్లేఖించినవాడు 'అలంకార శేఖర' కర్త కేశవమిత్రుడు.

ఈ కవినమయములను కవులేకాక సహృదయులు కూడ తెలిసికొనవలసిన అవసర మెంతేని యున్నది.

## 2. అలంకారసాధనరూపము

దండి 'కావ్యాదర్శనము'న - "కావ్య శోభాకర్యాన్ ధర్మాన్ అలంకారాన్ ప్రచక్షతే"<sup>1</sup> అని వ్రాయుచు కాన్యమునకు శోభను కలిగించు ధర్మమును అలంకార మనినాడు.

కావ్యాత్మ ధ్వనియని సిద్ధాంతము చేసిన ఆనందవర్ధనుని 'ధ్వన్యాలోకము'నకు 'లోచన'మను వ్యాఖ్యను వ్రాసిన అభినవగుప్తుడు "గుణాలంకారాచిన్య సుందర శబ్దార్థ శరీరస్యసతి ధ్వననాత్మని కావ్యరూపతా వ్యవహారః" అని చెప్పెను. ధ్వననా వ్యాపారమైనప్పటికిని గుణాలంకార సంబద్ధ్యుక్తమైన

నందర శబ్దాఢ్య శరీరముగల వాక్యమునకే వ్యాప్తత యని అప్పుడందు.

అప్పుయదీక్షితులు 'చిత్ర మీమాంస'లో అలంకారము లన్నియును కవి సమయముల తోడ్పాటుతో మంత హృదయములుగను, కావ్య శోభాకరములు గను ప్రకాశించునని వక్కాణించినాడు.<sup>1</sup>

'రస గంగాధర' వ్రాస్త జగన్నాథ పండితరాయలు కవిసమయ సిద్ధముకాని ఉపమ దోషయుక్త మనినాడు.

ఉపమాద్యలంకార నిర్మాణమునందు సాధనభూత మగుచున్న ఉపమా సామగ్రిని ఈ కవిసమయములు సమకూర్చును. కవిసమయమునుగూర్చి తెలియ నిచో ఉపమాద్రవ్యముల ధర్మములు తెలియవు. కావున కవిసమయములు అలంకారసాధనారూపములుగ కావ్యశాస్త్రజ్ఞులచే గుర్తింపబడినవి.

### 3. అదోష గుణరూపము

ఈ అదోషత్వ, గుణత్వ రూపమునకు రెండు పక్షములున్నవి. మొదటిది - కవిసమయ సిద్ధమైన వర్ణనము అదోషమేకాక గుణముకూడ నగుట.

రెండవది - కవిసమయవిరుద్ధమైన వర్ణనము దోషమగుట.

మొదటిది :- కావ్యప్రకాశక వ్రాత మమ్మటుడు లోక గుర్తమైన వర్ణనము కవిసమయ సిద్ధమైనప్పుడు దోషము ఉండదని సోదాహరణముగా వివరించినాడు.

“సునిత వసనాలంకారాయాం కదాచన కాముదీ

మహసి సదృశివైవిరం యాంత్యాం గతోఽస్తమ భూద్విధుః

తదనుభవతః కీర్తిః కేనాప్య గీయతయే సనా

ప్రియగృహ మగాన్ముక్తా శంకాకృపాని శుభఃప్రసవః”

1. సర్వేపిహృదయలంకారః కవిసమయ ప్రసిద్ధ్యనురోధేన హృద్యతయా కావ్యశోభాకర ఏవ అలంకారతాం భజితే-అతః “గోసదృశః కవయః ఇతి నోపమా - అప్పుయ దీక్షితులు. 'చిత్ర మీమాంస'.

2. మమ్మటుని 'కావ్య ప్రకాశము' సప్తమోల్లాసము 266.



అతా మూర్తాపి కీర్తిః జ్యోత్స్నావత్ప్రకాశరూపా కథితేతి లోక విరుద్ధమపి  
కవి ప్రసిద్ధేర్న దుష్టమ్”<sup>1</sup>

అమూర్తమైన కీర్తికి జ్యోత్స్నారూపము లోకవిరుద్ధము. ఐనను  
కవినమయముననుసరించి ఇట్లు ఉల్లేఖించుట దోషముకాదు. జయదేవుడు తన  
‘చంద్రాలోకము’న విద్యావిరుద్ధమైన వర్ణనము కవినమయకారణమని అదోష  
మని ఇట్లు నిరూపించినాడు.

“తవ దుగ్ధాఖిః సంభూతైః కథం జాతా కలంకితా  
కవినాం సమయాద్విద్యా విరుద్ధోదోషతాం గతః”<sup>2</sup>

“ఓ చంద్రా! ఊరసాగరమునందు పుట్టిన నీకు కలంక మెక్కడిది?  
ఊరసాగరమునందు పుట్టిన చంద్రుడు నిష్కళంకుడును, అత్రినేత్ర జన్మదగు  
చంద్రుడు కళంకితుడు నగుట పురాణ ప్రసిద్ధము. ఇట్లు పురాణ ప్రసిద్ధ  
విషయమునకు విరుద్ధముగా పండించుట విద్యా (శాస్త్ర) విరుద్ధమైన దోషము.  
అత్రినేత్రమును బుట్టిన చంద్రునకును, ఊరసాగరమున బుట్టిన చంద్రునకును  
ఐక్యము చెప్పట కవినమయము. ఈ చంద్రదన్వయమునందు కళంకముండుట  
కూడ కవినమయమే. అందువలన పురాణ (విద్యా) విరుద్ధమైన వర్ణనము  
నందు దోషములేదు.

విశ్వనాథుడు ‘సాహిత్య దర్పణము’నందు—“నిర్వేతుతాశు ఖ్యాతేర్ధే  
దోషతాం నైవ గచ్ఛతి, యథా సంప్రతి సంధ్యా సమయశ్చంద్రస్వంద్యాని  
విఘటయంతి”<sup>3</sup>

(వర్ణ్య విషయము లోక ప్రసిద్ధమైనప్పుడు నిర్వేతుతాదోషతా  
ఉండదు. ఉదా: ఈ సంధ్యాకాలమిప్పుడు చంద్రాకముల జంటను విడదీయు  
చున్నట్లు తోచుచున్నది.) అని వ్రాయుచు ఖ్యాతార్థములో నిర్వేతుతా  
దోషము ఉండదు అని వివరించెను. అందుకు నిదర్శనముగా సంధ్యా సమయము

1. మమ్మటుని ‘కావ్య ప్రకాశము’ సప్తమోల్లాసము 266.

2. జయదేవుని ‘చంద్రాలోకము’ ద్వితీయ మయూఖము శ్లో - 43.

3. విశ్వనాథుని ‘సాహిత్య దర్పణము’ - సప్తమ పరిచ్ఛేదము. శ్లో. 22.

నందలి చక్రవాకమిథునవియోగమును చూపినాడు. అంతేకాకుండ “కవినాం సమయే ఖ్యాతే గుణః ఖ్యాతి విరుద్ధత్వమును దోషము కవిసమయ ప్రసిద్ధి కారణముగ గుణముగనే భాసించునని అభిప్రాయ పడినాడు. ఖ్యాతి విరుద్ధత్వమునగా లోకమెరిగిన అంశమునకు విరుద్ధముగా చెప్పుట.

రెండవది : కవిసమయ విరుద్ధమైన వర్ణనము దోషము.

మమ్మటాచార్యుడు, యువతీ పాదాఘాతముచే అశోకము పునరంకు రోద్గమమగుట కవిసమయ విరుద్ధమగుటవలన దోషమని పేర్కొనినాడు. ఏలయన కవిసమయము ననుసరించి యువతీ పాదాఘాతమువలన అశోకము నందు పుష్పోద్గమమగునే గాని పునరంకురోద్గమము కాదు.

“ఉపపరిసరం గోదావర్యాః పరిత్యజతాఽభగాః  
సరణిమపరో మార్గస్తావద్భద్భిర్హిషేక్ష్యతామ్  
ఇహాహి విహతో రక్తాశోకః కయాపి హతాశయా  
చరణ నలినన్యాసో దంచన్నవాంకుర కంచుకః”

“అత్ర పాదాఘాతేనా శోకస్య పుష్పోద్గమః కవిషు ప్రసిద్ధోన పునరంకు రోద్గమః” (\*కావ్య ప్రకాశము-సప్తమోల్లాసము 285.)

ప్రతాపమును ధవళముగా వర్ణించుట ప్రసిద్ధి (కవిసమయ) విరుద్ధమని జయదేవుడిట్లు ఉదాహరించినాడు.

“.....

ప్రసిద్ధయా విద్యయావాఽపి విరుద్ధమ్ ద్వివిధమ్ మతమ్  
న్యస్తేయం పశ్య కందర్ప ప్రతాపధవళద్యుతిః

.....

(చంద్రాలోకము - జయదేవుడు 2-34, 35) ప్రతాపమునకు రక్తవర్ణమును చెప్పుట కవిసమయము. ధవళవర్ణము చెప్పుట కవిసమయ విరుద్ధము. కావున దోషము.

కవిసమయము దోషముకాక గుణమేయను అభిప్రాయమును వాచ్యముగా పేర్కొనక పోయినను దోషము మాత్రము కాదను విషయమును

మహ్మటునకంటె ముందే రుద్రటుడు తొమ్మిదవ శతాబ్దమునందే సూచించినాడు. ఇతడు కవినమయమను సంకేతమును ప్రయోగింపకయే 'మహాకవి ప్రసిద్ధము' లైన వర్ణనములు నిరాధారములైనను పరంపరాయాతముగా కవులు ఉపయోగించుచుండుట వలన అవి స్వీకార్యములే యను భావమును వెలిబుచ్చెను. ఇంతియేకాక మహాకవిప్రసిద్ధములైన వర్ణనములు అదోషములనియును, ప్రమాణబద్ధములనియును దానికి భిన్నముగా స్వతంత్రించి ప్రయోగింపకూడదనియును సిద్ధాంతీకరించెను. దిశలు ఆకాశము మూర్తములు కావు. ఐనను కవులు వీనిని నిర్మలములుగా (మూర్తములకు చెప్పినట్లుగా) వర్ణించుట పాపాటియని ఉదాహృతులను చూపెను.<sup>1</sup>

#### 4. ధ్వని, వ్యంజనా రూపము :

గ్వనివాదులననుసరించి అర్థశక్తి నుండి ఉద్భవమగు సంలక్ష్యప్రమ వ్యంగ్యధ్వని-కావ్యము (ఉత్తమ కావ్యము) యొక్క పన్నెండు ఎనిమిది భేదములు, కవి ప్రాథోక్తి సిద్ధము, కవినబద్ధవక్తృ ప్రాథోక్తిసిద్ధము, వస్తువు మరియు సలంకారములవై ఆధారపడి యున్నవి. కవి ప్రాథోక్తి సిద్ధమనగా రవియే వక్తయగుట. కవినబద్ధవక్తృ ప్రాథోక్తి సిద్ధమనగా పాత్ర వక్తయగుట. ఈ రెంటిలో ఒక్కొక్కటి నాలుగు విధములు.

1. వస్తుకృత వస్తుధ్వని
2. వస్తుకృతాలంకార ధ్వని
3. అలంకార కృత వస్తుధ్వని
4. అలంకార కృతాలంకార ధ్వని.

- 
1. యద్యన్యథాత్వం నివార్యతే తర్హి తథం దిశాకాశాదిష్య మూరైషు మూర్తి ధర్మాః కవి బిర్వచ్ఛ్యతే. యథా నిర్మితాదిః నిర్మలం నభ ఇతి. తథా విచేతనేషు సచేతన ధర్మా ఇత్యాహః

—సుకవి పరంపరయా చిరమ విగీతతయా న్యథా నిబద్ధం యత్వస్తు తదన్యా దృశమపి బద్ధీయా త్రప్రసిద్ధయైన సుకవీతి. పూర్వసుకవీనాం పరంపరయా సమూహేన చిరం బహుపూర్వకాలేన విగీతతయా విగానేవ నిర్దోషయేతి యావత్. యద్వస్త న్యథా నిబద్ధం తదన్యాదృశమపి త్రప్రసిద్ధయైన బద్ధీయాత్. నత్వాత్మజలేన. మహాకవి ప్రసిద్ధిరేవాత్ర ప్రమాణ మిత్యర్థః —రుద్రటుని కావ్యాలంకారము - ఏడవ అధ్యాయము.

ఉదాహరణమునకు—‘సాహిత్య దర్పణము’లో వస్తుకృత వస్తుధ్వని—  
శరకారుడు వసంతుడు, యోధకామదేవుడు, యువతులే అక్షయముగాగల  
మామిడిపూల గుత్తుల బాణములు; కవిప్రాథోక్తి సిద్ధములైన వస్తువులు. వీరి  
వలన మదన నిజృంభణము (కామోద్దీపనము-ఋతువు వసంతము) రూపమైన  
వస్తుధ్వని తోచుచున్నది.

“సజ్జేహి సుహి మాసోణ దావ అప్పే ఇజు అజజణ అజ్ఞసుహే అహిణ  
వసహ ఆరము సోణవ పత్తలే అణజస్ససరే.”

(సజ్జయతి సురభిమాసోః చాప్యయతి యువతిజనలక్ష్య సహాన్ అభినవ  
సహకారముఖాన్ నవ (పల్లవ) పుత్రలాన్ అనన్యస్యశరాన్) అత్ర వసంతః  
శరకారః, కామోద్దీపనీ, యువరయో లక్ష్యం, పుష్పాణిశరా, ఇతి పరి  
ప్రాథోక్తి సిద్ధంవస్తు, ప్రకాశితవస్తవన విజృంభణ రూపమ్ వస్తువ్యవస్థాక్తి.<sup>1</sup>

అలంకార ధ్వనికి ఉదా :

“రజనీషు విమలభానోః కరజాలేన ప్రకాశితమ్వీర !

ధవళయతి భువనమండల మఖిలం తవకీర్తిసంతతిః సతతం”

అత్ర కవిప్రాథోక్తిసిద్ధేన వస్తునాకీర్తి సంతతేశ్చంద్రశాలా  
దధికాల ప్రకాశత్వేన వ్యతిరేకాలంకారో వ్యంగ్యః<sup>2</sup>

“ఓ రాజా ! చంద్రబోర్నలు రాత్రులందు భువన మండలమును  
ప్రకాశింపజేయును. నీ కీర్తి సంతతి తన స్వచ్ఛ ప్రకాశముచేత దీనినెప్పుడును  
ప్రకాశింప జేయుచుండును.” ఇచట కవి ప్రాథోక్తి (కవినమయ) సిద్ధ వస్తువు  
చేత కీర్తి సంతతి చంద్రకిరణ జాలాధికాల ప్రకాశత్వముచేత వ్యతిరేకాలం  
కారము వ్యంగ్యము.

## 5. బాచిత్య రూపము :

అల్లరాజు ‘రసరత్న దీపిక’లో కవినమయ స్వీకృతాద్ధము రసపోషకమని  
చెప్పినాడు.

1. 2. సాహిత్య దర్పణము - చతుర్థ పరిచ్ఛేదము.

“అనౌచిత్యాదృతే నాన్యద్రస భంగస్యకారణమ్  
ప్రసిద్ధౌచిత్య బంధస్తు రసస్యోపనిషత్పురా”<sup>1</sup>

పురాణాచార్యాః పఠంతి. అస్యాయమః యత్రాచిత్యం వర్తతే  
కవినమయ సిద్ధౌచిత్య తదేవ రసపోషణంకుతుతే అస్యథా రసవైరస్యమేవ.<sup>2</sup>

ఇంతవరకు ఉల్లేఖించిన నివిధాంశముల పరిశీలనము నలన ఈ కవి  
మయములు కావ్యరచనకు అన్యంతాపశ్చకములైన సాధనములనియును  
దిశమగుచున్నది. కవినమయములు రసానిష్కరణమునకు ప్రత్యక్షముగా  
ఉపదేశించుచున్నను తత్సాధనమునకు ఇవి పరోక్షముగా ఉపస్కారకములగు  
వటలొ సందేహము లేదు

కావ్యాతపత్తి హేతువులలో శిక్ష కూడ ఒకటి.

“శక్తిర్నిపుణతాలోక శాస్త్ర కావ్యాద్యవేక్షకాత్  
కావ్యజ్ఞ శిక్షయాభ్యాస ఇతి హేతుస్తదుద్భవే”

నికదా మమ్మటుని మతము. ఈ కారణముచేత శిక్షారూపమైన కవినమయము  
వ్యపాతువగుననుటలో విప్రతిపత్తిలేదు.

సాహిత్య శాస్త్రజ్ఞులందరును కావ్యము నిర్దోషముగను, సగుణముగను  
పండితయునను అభిప్రాయమును వ్యక్తపరచి యున్నారు.<sup>3</sup> కవినమయ

1. ద్వన్యాలోకమున దీనికి మూల మిట్లున్నది. “అనౌచిత్యాదృతే నాన్యద్రస భంగస్య  
కారణమ్. జాచిత్యోప నిబంధస్తు రసస్యోప నిషత్పురా.”

2. ‘రసరత్న దీపికా’ అల్లరాజు 8-43.

3. మమ్మటుడు :

విద్యానాథుడు :

వాగ్మటుడు :

హేమచంద్రుడు :

అగ్ని పురాణము :

సరస్వతీ కంఠాభరణము :

భామహుడు :

రదదోషా శబ్దార్థ సగుణవనలంకృతీ పునఃక్వాపి

గుణలంకార సహితా శబ్దార్థ దోషవర్జితా

శబ్దార్థ నిర్దోషా సగుణా ప్రాయః సాలంకారౌ కావ్యమ్

అదోషా సగుణా సాలంకారౌ కావ్యమ్

కావ్యమ్ స్ఫుటదలంకారమ్ గుణవర్ణోప వర్జితమ్

నిర్దోషం గుణవత్కావ్యాలంకారై రలంకృతమ్

సర్వథా పదమప్యేకం స నిగాద్య మవద్యవత్

విలక్షణాహి కావ్యేన దుఃసుతేనేవ నింద్యతే.

ప్రయోగము దోష జుష్టముకాదనునది అలంకారికులంగీకరించిన విషయమే. విశ్వనాథుడు కవినమయమును కావ్యగుణముగనే గుర్తించినాడు. దోషా భావముకూడ గుణమే అను మతమునకు సాహిత్యశాస్త్రమునందు చెల్లుబాటు న్నది. అభినవగుప్తుని మతమును అనుసరించి దోషవివర్యయమే లేదా దోషా భావమే గుణమనునది భరతుని హృదయము. ఆనందవర్ధమని తరువాత వెలసిన సాహిత్యాచార్యులకూడ దోషసాహిత్యమే గుణమని నమ్మినారు.

ఈ అభిప్రాయములను పరిశీలించినచో కవినమయగతములైన అశాస్త్రీయ అలౌకిక వర్ణనములు కావ్యగుణములుగనే భాసించునని విశద మగుచున్నది.

ప్రాచీనాలంకారికులు అలంకారములను అర్థగుణములుగనే గుర్తించినారు. దండి కావ్యశోభాకరములైన సర్వలక్షణములను అలంకారములనెను.<sup>1</sup> వామనుడు అలంకారములనుండి గుణములను పృథక్కరించినాడు. గుణములను కావ్యశోభాకరములగు నిత్యధర్మములుగను, అలంకారములను కావ్యశోభ సళిళయింపజేయు అనిత్యధర్మములుగా పేర్కొనినాడు.<sup>2</sup> వామనుని తరువాత ఓజః ప్రసాదాది గుణములు అంగిరసాశ్రయములుగా గుర్తింపబడుటవలన ఈ పృథగ్భావమింకను స్పష్టమైనది.<sup>3</sup> ఓజః ప్రసాదాది గుణములకు భిన్నములైన ఇతర గుణములన్నియును అలంకారములుగనో లేక దోషాభావములుగనో నిలిచిపోయినవి.

అలంకారమునకున్న విస్తృతార్థమును దృష్టియందిడుకొని, కవినమయ సాంగత్యముచే అలంకారములు మరింత ఉజ్జ్వలముగా భాసించునని అప్పయ దీక్షితులు, జగన్నాథ పండితరాయలు నొక్కిచెప్పియుండిరి. ఈ విధముగా కవినమయములు కావ్యశోభాకరధర్మములకు సంబంధించిన పరిజ్ఞానమును కలిగించుటకు సమర్థములని నిష్కర్షగా చెప్పవచ్చును.

1. దండి - కావ్యదర్శము 2-1.

2. "కావ్యశోభాయాః కర్తారో ధర్మాగుణాః  
తదతిశయ హేతవస్త్యలంకారః" — వామనుడు.

3. యే రసస్యాంగినో ధర్మా తౌర్యాదయ ఇవాత్మనః  
ఉత్కర్షణహేతవః తేస్యః అచలస్థిరయోగుణాః — కావ్య ప్రకాశము (మమ్మటాడు)

కవినమయ (కవి ప్రాథోక్తి సిద్ధ) గతమైన వస్తువు ఉత్తమ కావ్యమునకు పాతుభూతమని ధ్వనివాదులు స్పష్టముగా సిద్ధాంతీకరించినారు. వారి మతము ననుసరించి ముఖ్యార్థమును బాధించునది దోషము. ముఖ్యార్థమనగా రసమే.<sup>1</sup> రసోత్పత్తికి కారణములు విభావాదులు. విభావములకు ఉత్కర్షాపాతువులు కవినమయములు. ఇట్లు కవినమయములు పరోక్షముగా కావ్యరూపమైన రసస్పృష్టికి దోహదముచేయుచున్నవి.

ఔచిత్య దృష్టితో కూడ కవినమయములు రససాధకములే. ఔచిత్యము రసమునకు ప్రాణభూతము.

“ఔచిత్యస్య చమత్కారకారిణే చారుచర్యణే  
రసజీవిత భూతస్యవిచారం కురుతేఽధునా”<sup>2</sup>

అర్థ దృష్టితో చూచినను, వస్తు దృష్టితో చూచినను, కవినమయములు ఔచిత్యమునకు ఆధారము.

వర్ణనవస్తువునకు భావానుకూలమైన స్వరూపమును కల్పించి కావ్య సౌందర్యమును సవరించుటయే కవినమయోద్దేశము. కుంతకుడి వర్ణనవస్తువునే కవికౌశల జన్యమైన ఆహార్యవస్తువనెను. ఇది అర్థాలంకారమునకు భిన్నమైనది. అలంకారమునకే అలంకారము నాపాదించు సౌందర్యతత్త్వమిది. ఈ ఆహార్య వస్తువును విశ్లేషించునపుడు వక్రోక్తికిని కవినమయమునకును గల స్వతస్సిద్ధ సంబంధము స్పష్టము.

ఈ విధముగా గుణదోషాలంకార ధ్వన్యోచిత్యాద్యనేక సాహిత్య శాస్త్ర సంప్రదాయ స్వరూపగతములై కవినమయములు కావ్యరసస్పృష్టికిని రసా స్వాదనమునకును ఉపస్కారకములగుచున్నవి.



1. ముఖ్యార్థ పహతిర్దోషహతిర్దోషః రసముఖ్యస్తదాశ్రయాద్వాచ్యః —మమ్మటుడు.

2. క్షేమేంద్రుని ఔచిత్య విచార చర్య - 7 కారిక.

# కవిసమయములు - వర్గీకరణము

## తృతీయ ప్రకరణము

ఏదేని విషయమును సమగ్రముగా అవగాహన చేసికొనవలసి వచ్చినపుడు ఆ విషయమును అనేక దృక్కోణములతో పరిశీలించుట అనివార్యమే కాదు అభిలషణీయము కూడ. ఇట్టి పరిశీలనమునందే వర్గీకరణమునకు అవసరమేర్పడును. వ్యాసుడు వేదములను నాలుగు విధములుగ ఋగ్వేదాసామాధర్వణములుగ విభజించి వేదచోదితములైన ధర్మములను, విధులను తత్త్వములను అధ్యేతలకును అనుష్ఠాన పులకములను సుబోధకములుగా జనరెను. ఇదే విధముగా కళాశాస్త్ర విద్యా విషయకములైన విన్నియో అంశములను వర్గీకరించిన విధానము మనకు ఆర్షసాహిత్యమునందేకాక ఆధునికములైన సారస్వతములందుకూడ కనబడును. వేదములు నాలుగు. శాస్త్రములు ఆరు. పురాణములు పదునెనిమిది. కళలు అరువది నాలుగు-ఇత్యాది. ఈ శ్వరతత్త్వము కూడ ముత్తైరగుత్తై సృష్టిస్థితిలయములకు కారణభూతులైన బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరులుగా రూపొందినది. శాస్త్ర విషయ వివరణము నందు వర్గీకరణమువలన సౌలభ్యమేర్పడును అతివ్యాప్త అవ్యాప్త దోషములకు అవకాశము లేకుండును. వస్తువుయొక్క బహుముఖీన ధర్మములు స్పష్టముగా కరతలామలకములగును. ఈ వర్గీకరణ విధానము నిర్మలబద్ధముగా సాగుట ముఖ్యము. విషయము విపులమగుచున్న కొలదియు ఏర్పడు వర్గముల సంఖ్యయు హెచ్చుచుండును.

ప్రాయీకముగా సాహిత్యశాస్త్ర గ్రంథములలో ద్యోతకమగుచున్న వర్గీకరణము ఆయా ఆలంకారికులు తాము ప్రతిపాదించు సిద్ధాంతములకు అనుగుణములుగా చేసికొన్నది. కనుకనే అర్థాలంకార భేదములలో ధ్వనిభేదములలో రసభేదములలో ఇంకను అనేకాంశముల భేదములలో అన్యధాత్వము కనిపించుచున్నది.

అనేక విషయములు శాస్త్రములందు చొప్పబడును. శాస్త్ర మర్యాదల ననుసరించి విషయ పరిజ్ఞానమంతయును సూత్రబద్ధమై సంక్షిప్తతను సంతరించు



కొనును. లోకమునందనేక విషయములున్నను మానవుని అనుభవ పరిధిలోనికి వచ్చినవి మాత్రమే శాస్త్ర నిర్మాణమునకు పేతుభూతములగును. దై నందిన జీవితానుభవము శాస్త్ర పోజ్ఞానము పరస్పరాశ్రితములు. కాని శాస్త్రము నందును లోకమునందును లేని విషయములను ఒక పరిధిలోనికి తీసికొనివచ్చుట కష్టసాధ్యము. దేశకాల పాత్రములను అనుసరించి అనుభవములలో వైవిధ్యముండితీరును. ఆ పరిధానుభవములను కొన్ని ప్రమాణములతో కొలిచి సామాన్య లక్షణములను రూపొందించుట శాస్త్రలక్షణము. లోకానుభవము నందు లేనిదానిని శాస్త్ర పరిధియందు ఇముడని దానిని సూత్రబద్ధముచేయుట కష్టసాధ్యము. కవినమయము లీ కోవకు చెందినవి. ఐనను శాస్త్రమర్యాదలను అనుసరించి వీనిని వర్గములక్రింద విభజించినచో పరిశీలించుటకు సుగమమైన మార్గమేర్పడును.

### రాజశేఖరుని పర్గీకరణము :

రాజశేఖరుడు కవినమయ నిర్వచనమును దృష్టియందిడుకొని పర్గీకరించిన పద్ధతిని వివరింతును.

రాజశేఖరుడు కవినమయములను స్వర్గ, భౌమ, పాతాళీయములని ముతైరగులుగా వింగడించినాడు. అందు భౌమ కవినమయములు ప్రధానము లని చెప్పి వానిని జాతి, ద్రవ్య, గుణ, క్రియా రూపములుగా విభజించినాడు. అ తరువాత ఈ నాల్గింటిలో ఒక్కొక్కదానిని మూడు భాగములుగా చేసినాడు, ఆ మూడు—‘అసత్-నిబంధనమ్ సతోఽవ్యనిబంధనమ్, నియమమ్’ అనునవి.

రాజశేఖరుని తరువాత కవినమయములను తమ సాహిత్యశాస్త్ర గ్రంథములలో వివరించిన అజితసేనుడు, హేమచంద్రుడు, అరిసింహ, అమర చంద్రులు, దేవేశ్వరుడు, కేశవమిశ్రుడు మున్నగు ఆలంకారికులకులు రాజశేఖరుని పర్గీకరణమునే అనుసరించినారు. విశ్వనాథుడు మాత్రము ఈ వింగడింపుల జోలికిపోక కేవలము కవినమయములను మాత్రమే పేర్కొనెను. ఈ ఆలంకారికులలో ఎవరుగాని రాజశేఖరుడు ప్రధానముగా చెప్పిన స్వర్గ-భౌమ-పాతాళీయములను త్రివిధ విభజనను చూపలేదు. వ్యాఖ్యాన ప్రాయము

లుగా వెలసిన తెలుగు సాహిత్యశాస్త్ర గ్రంథములందు కూడ రాజశేఖరుని వర్గీకరణ ప్రణాళికకు అన్యధాత్వము లేదు.

రాజశేఖరుని కవినమయ నిర్వచనమునకున్న పరిధిలోనే కవినమయము అను వింగడించుటలో సామంజస్యమున్నది. రాజశేఖరుని కవినమయ నిర్వచనము - అసదుల్లేఖనము (అసత్ - నిబంధనము), సదనుల్లేఖనము (సత్ - అనిబంధనము), నియమము అను ప్రధానమైన వర్గీకరణమందు సువ్యక్తమగుచున్నది. అసదుల్లేఖనము, సదనుల్లేఖనమును శాస్త్రము అంగీకరింపదు. లోకమునందు లేనివి లేక లోకమునకు అతీతమైనవి అలౌకికములు కదా! ఇక నియమములమాట యన్ననో-ఆ నియమములు కూడ పరంపరాయాతముగా కవులు చేసికొన్నవే కాని లోకమునందు గాని శాస్త్రమునందు గాని వానికి చెల్లుబాటు లేదు. కనుక నిర్వచనము ననుసరించి ఈ మూడింటినే ప్రధానముగా పేర్కొనుటలో ఒక సౌలభ్యమున్నది.

రాజశేఖరుడు జాతి ద్రవ్య గుణక్రియా విభజనమునందు ఒక్కొక్క దానిని అసదుల్లేఖనము, సదనుల్లేఖనము, నియమము అను మూడు విధములుగా చెప్పి ఉదాహరణములిచ్చుట చూడగా జాత్యాది విభజనమునకుకాక అసదుల్లేఖనాది విభజనమునకే ప్రాముఖ్యమున్నట్లు స్పష్టమగుచున్నది. ఈ జాత్యాది విభజనము అశాస్త్రీయతను గాని, అలౌకికతను గాని పరంపరాయాతత్వమును గాని అవగతము చేసికొనుటకు అంతగా ఉపయోగపడదు. అంతేకాక జాత్యాది విభజనము నందలి సూక్ష్మభేదములను గ్రహింపకున్నను సదనుల్లేఖనాది వర్గీకరణమునకు విప్రతిపత్తి ఏర్పడదు. మరొకవిషయమేమనగా ఈ జాత్యాది విభజనము భామ కవినమయములకే రాజశేఖరుడు పరిమితము చేసినాడు. స్వర్గపాతాళీయ కవినమయములను పరిశీలించినచో అవి యన్నియును నియమరూప కవినమయములే అని నిశ్చయింపవచ్చును. రాజశేఖరుని తర్వాత కవినమయములను ప్రస్తావించిన ఆలంకారికులలో అజితసేన, హేమచంద్ర, అసింహ అమరచంద్రులు సదనుల్లేఖనాది విభజనమును ప్రధానముగా గ్రహించి జాత్యాది వర్గీకరణమును గౌణముగా భావించినారు. ఇక దేవేశ్వర, విశ్వనాథ, కేశవ మిశ్ర, నరసభూపాలీయ వ్యాఖ్యాతలు సదనుల్లేఖనాది విభజనను మాత్రమే గ్రహించి జాత్యాది వర్గీకరణమును స్పృశింప లేదు.

మరొక అంశము—జాత్యాది వర్గీకరణ పరిధిలోనికి స్వర్గపాతాళీయ కవినమయములు రావు.

మొత్తము మీద ఈ వర్గీకరణ పరిణామమును పరిశీలించినచో రానురాను జాత్యాది విభజనకు ప్రాముఖ్యము పోయి సదనుల్లేఖనాది వర్గీకరణమునకే చెల్లుబడి లభించినట్లు తెలియవచ్చునున్నది. ఈ కారణములను దృష్టియందుంచు కొని స్పష్టత కొరకును, సౌలభ్యముకొరకును, రాజకేఖరుని సదనుల్లేఖనము ప్రధానముగా గల వర్గీకరణము ననుసరించి ఇంతవరకు ఉపలబ్ధములైన కవి సమయములను ఉదాహరించి వాని సామంజస్యమును, వాని పుట్టుకకు కారణములను పరిశీలింతును.

## ప్రథమ భాగము

### అనత్ - నిబంధనము (అనదుల్లేఖనము)

కేవలము సత్యకథనము (సత్ - నిబంధనము - సదుల్లేఖనము) కవి తాత్పర్యము కాదు. సత్యమును మాత్రమే చెప్పట లేక సత్యమును విశ్లేషించుట శాస్త్రమర్థాద. కవిత్వము వ్యంగ్యముగా సత్యమును ప్రతిపాదించు నేమో! అట్టి సత్యమును గ్రహించుట సహృదయుల సంస్కారముపై ఆధారపడి యుండును. కవిసృష్టి బ్రహ్మసృష్టికంటె విభిన్నము. విశిష్టము. కవి తన అనుభూతులకు అవరాకృతులను కల్పించునపుడు ఆ ఆకృతులు సమగ్రసౌందర్యముతో శోభిల్లునట్లు ప్రయత్నించును. ఆ సౌందర్య సమగ్రతను సాధించుటకు ఆతడు ఈ లోకమునలేని వస్తువులను కల్పించుకొని, వానికి గుణదోషముల నాపాదించుకొని తనదైన నవసృష్టికి మూలపురుషుడగును. ఇక ఈ సృష్టిలో సత్యాసత్యముల మీమాంస ఉండదు. ఆతని హృదయాంతరాళములోనికి చొచ్చుకొని పోవుటకు ఈ మీమాంస ఉపకరింపదు సరికదా ఆతని సృష్టి కేవలము అబద్ధమును అభిప్రాయమును కలిగింపజేయును. సాహిత్యములో చర్మచతువులకు మాత్రము గోచరమగు వస్తుజాలమే ఉండవలెననుట కావ్యకళ నుండి కల్పనను త్రోసిరాజునుటయే. సుప్రసిద్ధ విమర్శకులు ఫ్రీమాన్ రాజ్లవల్లి అనంతకృష్ణశర్మగారు “తత్త్వశాస్త్ర సిద్ధాంతలేమందురోకాని సాహిత్యము వారసుగు మనకు సత్యములేని అసత్యముకాని అసత్యములేని సత్యముగాని సాధారణముగా దొరకు సదార్థము కాదు.”<sup>1</sup> అని కావ్యతత్త్వమును గూర్చి చెప్పిన అంశము కవిసమయములకు పర్తింపజేసికొనవచ్చును. అసత్తును అనగా లోకమునందుగాని, శాస్త్రమునందుగాని కనపడని లేక లేనివస్తువును నిబంధించుట అసత్ - నిబంధనము. ఈ అసత్ - నిబంధనము కవిసమయము. అట్లని కేవలము అఘాతకల్పనము లేదా వినూత్న కల్పనము కవిసమయమనిపించుకొనదు. అది అనూచానముగా సంప్రదాయముగా కావ్యములలో రూఢమై

1. సారస్వతాలోకము - రాయలనాటి రసకళ.

పోవలెను. దానిని ప్రశ్నించుటకు అధికారము గాని, అవకాశమును గాని ఎవరును పొందలేరు.

కావ్య ప్రపంచమున రూఢమైపోయిన కవిసమయములలో నేను ఇతః పూర్వము వేసికొన్న వర్గీకరణ ప్రణాళిక ననుసరించి మునుముందు అసత్తును నిబంధించు కవిసమయములను ఒక్కొక్కటిగా పేర్కొని వాని సామంజస్యమును విశ్లేషించుటకు ప్రయత్నింతును.

## 1. నదులలో సముద్రములలో పద్మోత్పలములు లేకున్నను ఉన్నట్లు

వర్ణించుట :

సరస్సులలో పద్మోత్పలములుండుట ప్రకృతి సిద్ధము. నదులయందుకాని, సముద్రములందుకాని ఇవి ఉండుటకు వీలులేదు. నిలకడగా ఉన్న నీటి అడుగున గల పంకమునందు మాత్రమే కమలకుముదములుద్భవించుట కవకాశమున్నది. నదీ నడములందును సముద్రములందును కమలోత్పలములుండుట కవిసమయము. పురాణేతిహాసములందును కావ్యములందును దీనికి లక్ష్యము లనేకములుగా ఉన్నవి.

పంక, జల శబ్దములకును వాని పర్యాయవాచకములకును 'జ', 'జాత', 'రుహ'. అను శబ్దములను చేర్చినపుడు ఏర్పడు శబ్దరూపములన్నియు పద్మమునకు పర్యాయ పదములగుచున్నవి. నీటియందు ఒక పద్మమే పుట్టుటలేదు. పద్మమే పెరుగుటలేదు మరెన్నియో చరాచరములుద్భవించు చున్నవి. అయినను జలజము, జలజాతము, జలరుహము, పంకజము, పంకేజాతము, పంకరుహము ఇత్యాదిశబ్దములు కేవలము పర్యార్థముననే రూఢి అయినవి. కనుక ఎక్కడెక్కడ జలమున్నదో అక్కడక్కడ పద్మములుండుట సంభవమను ఊహ జనించుటకు అవకాశమేర్పడినది. సరస్సు, నది, సముద్రములలో కనిపించు సమానరూపము బలము. నదీ సింధుశబ్దములు ఏకార్థబోధకములు. కనుక సరస్సులలోవలె నదులయందును సముద్రములయందును పద్మములుండునను అభిప్రాయమునకు తావేర్పడియుండును.

పుడమిపై ప్రవహించు నదులన్నిటికి గంగయను సామాన్య సంకేతమున్నది. హిమాద్రిలో పుట్టి బంగాళాఖాతమునందు కలసిపోవు గంగకును,

ఆకాశగంగకును ఐక్యము చెప్పట పురాణ ప్రసిద్ధము. 'త్రిపథగ' అనగా స్వర్గ మర్త్య పాతాళములందు ప్రవహించునది అనగా గంగ. ఆకాశగంగలో స్వర్గ కమలములున్నట్లును అవి సౌరభాన్వితములనియును పురాణేతి హాసకావ్య ప్రపంచములో పలుచోట్ల వర్ణనములున్నవి. ఖగోళ శాస్త్రమున ఈ ఆకాశ గంగను గూర్చి పరమాద్భుతముగ పరిశీలనము జరిగినది. నిర్మలాకాశమున మనకు కనిపించు పాలవెల్లి అనేక నక్షత్రముల సమూహము. నిజమునకు ఈ సుదీర్ఘ నక్షత్రమాలయే ఆకాశగంగ. నక్షత్రములన్నియు పద్మములు.<sup>1</sup> మన దేశమునంపున్న సదులన్నియును పరమ పవిత్రములైన తీర్థములుగా గంగా సన్నిభములుగా ప్రస్తుతింప బడనవి. నన్నయ్య గోదావరిని 'దక్షిణగంగ' అనెను. కనుక ఆకాశగంగలోనున్న పద్మములు అన్ని నదులయందును ఉండ వలెనని ఊహించి ఉన్నవి అని తృప్తిపడుటలో అనాచిత్యము లేదు.

దేవతల ఉద్యానవనమున ప్రవహించు స్వర్గంగను వాల్మీకి 'దేవపద్మిని' అన్నాడు. ఇచట 'పద్మిని' అనగా పద్మములు కలది అని అర్థము.<sup>2</sup>

సప్తర్షులు శివపూజకై స్వర్గకమలములను ఆకాశగంగనుండి తెచ్చిరని కాళిదాసు రంఘువంశమునందున్నది.<sup>3</sup> దేవకంటకుడైన తారకుడు స్వర్గంగ లోని బంగారు పద్మాలను పెక్కి తన ఉద్యానదీప్తి కలలో నాటుకొనెనని కుమారసంభవమున కాళిదాసు వర్ణించెను.<sup>4</sup> శిప్రానదిలో పద్మములున్నట్లు మేఘదూతమునకూడ వర్ణనమున్నది.<sup>5</sup> గంగలో నీలోత్పలమున్నట్లు ఆదికవి

1. జ్యోతిర్వేదము - రెండవ ప్రకరణము - గొబ్బూరు వేంకటానంద రాఘవరావు.

2. దేవాక్రీడ శతాక్షిణ్ణం దేవోద్యానయంతాం నదీం

దేవార్థమాశగతాం విభ్యాతా దేవ పద్మినిమ్ — రామాయణము 1-50-15.

3. అత్రాభిషేకాయ తపోదనానాం సప్తర్షిహస్తైర్దత దేవపద్మాం

ప్రసర్తయామాస కిలానుసూయాత్రిస్తోతసం త్ర్యంబక మోహలామ్

—రఘువంశము. సర్గ 12.

4. మందాకిన్యాః పయఃశేషం దిగ్విరణ మయావిలం

హేమాంతోరుహ సస్యానాం తద్వాప్యోదామ సాంప్రతమ్ - కుమార సంభవము 4-22.

5. దీప్తికుర్వన్ పట మదకలం కూజతం సారసానాం

ప్రత్యూషేషు మృతతి కమలామోద మైత్రీకషాయః - మేఘదూతము 1-30

వర్ణించెను.<sup>1</sup> రాజశేఖరుడు కూడ ఈ కవిసమయమును పేర్కొను సందర్భమున “కువలయవన కాంత్యా జాహ్నువీం సోఽభ్యవశ్యత్” అని ఉదాహరించినాడు. తెలుగు కావ్యాలలో కోకొల్లలుగా దీనికి ఉదాహృతులున్నవి. అల్లసాని పెద్దన వరణాతరంగిణీదరవికస్వరనూత్న కమలకషాయ గంధము వహించి” అన్నాడు. విశ్వనాథ సత్యనారాయణ “పెన్నానదీ సముత్పన్న కైరవదళ శ్రేణిలో తెన్లువాసించునాడు” అన్నారు.

భారతీయ సంస్కృతిలో పద్మము సౌభాగ్యమునకును, సంపదకును, కళకును, సామ్రాజ్యమునకును, సౌందర్యమునకును, ప్రతీక. దర్శనములందును శాస్త్రములందును పద్మము అనేక విషయ పరిజ్ఞానమునకు సంకేతము. బౌద్ధ జైనాది వివిధ మత సంప్రదాయములలో పద్మమెన్నింటికొ చిహ్నము. వేయేల ! సృష్టికర్తయైన బ్రహ్మ పద్మసంభవుడుకదా ! దివ్యసౌందర్యమునకును మానవసౌందర్యమునకును పద్మము ఉపమాద్రవ్యము. పద్మము ఆకాశగంగలో ఉన్నందువలన పురాణప్రభావాలిని వహించినది. భారతీయుల దైవసేవన జీవితమునందు పౌరాణిక మర్యాదలకున్న ప్రాముఖ్యము ఎల్లరెరిగినదే. ఆ కారణముచేత దివ్యస్వమునకును సౌందర్యమునకును లక్ష్యప్రాయమైన పద్మము లేనిదే నదుల సౌందర్యము అసంపూర్ణమని కవులు భావించినట్లు ఊహింప వచ్చును. కమలోత్పలముల ప్రసక్తిలేని నదీ సౌందర్యవర్ణనము భారతీయ కావ్యప్రపంచమున లేదనుట సాహసము కాదు. సరస్సునకు ‘పద్మిని’, ‘కమలిని’ అను పర్యాయవాచకము లేర్పడుట ఎల్లరు ఎరిగినదే. నీరులేని ఓటిని, నిజముకాని మాటను, విద్వాంసులు లేని సభను, కన్నులులేని ముఖమును, బిడ్డలులేని గృహమును ప్రాజ్ఞులు అప్రకాశములనిరి, కమలములు లేని సరస్సునుకూడ ఈ అప్రకాశములతో చేర్చిచెప్పుట విశేషము. పద్మోత్పలములు సముద్రమునందు ఉండున్నట్లు ఊహించుటకు పౌరాణిక గాథలు కూడ కారణమైనవి. సురాసురులు అమృతము కొరకు ఊరవారాళిని మఢించినప్పుడు పద్మము ప్రభవితైసనియును, అందుండియే లక్ష్మి అవతరించెనను గాథ ప్రసిద్ధము.

#### 4. క్వచిత్తీరరుహైర్వృక్షైర్మాలాభిరివ శోభితామ్

క్వచిత్పుల్లత్పలాచ్చసాం క్వచిత్పద్మ వనాకులామ్ - రామాయణము 2-50-20.

లోకమున లేకున్నను, కాస్త్రము అంగీకరింపకున్నను ఈ విషయము నిర్వివాదాంశమై, కావ్యగతాంశమై కవినమయమై నేటికిని భాసించుచున్నది. నదులలో కమలోత్పలముల ఉనికి సాహితీలోకముననే కాదు ప్రత్యక్ష ప్రపంచమున కూడ సంభవమే-సర్వమే అనునంత గాఢముగా ఈ కవినమయము నాటుకొని పోయినది. సముద్ర నదీ నదములలో పద్మ కుముదములు ఉండుటకు వీలులేదనియును కనుక వర్ణింపరాదనియును ఎవ్వరేని శాసింప సమకట్టినచో కవులు లక్ష్య పెట్టరు సరికదా! సహృదయవిమర్శకులు సైతము దానిని పట్టించుకొనరు.

## 2. జలాశయములందు హంసాది పక్షులు లేకున్నను ఉన్నట్లు వర్ణించుట :

రాజశేఖరుడు సోదాహరణముగా నివరించిన ఈ కవినమయమును తర్వాత వెలసిన అలంకారికులందఱును ఉదాహరించినారు. జలాశయములను వర్ణించునపుడు అందు హంస సారసాది పక్షుల విహారములను వాని కలకూజితములను వర్ణింపవలెనని కవులకు అలంకారికుల సూచన.<sup>1</sup> వాల్మీకి రామాయణములో 'స్యందికానది' మయూర హంసాది పక్షులతో కలకలలాడుచుండెనని వర్ణనమున్నది.<sup>2</sup> దశరథుని రాజ్యవైభవ సూచకముగా ఆతని రాజ్యమునందలి తటాకములన్నియును పక్షి భ్రమర సంభృతములై ఉండెనని కాళిదాసు వర్ణనము.<sup>3</sup> రాజశేఖరుడు ఈ కవినమయమునకు ఉదాహరణములుగా రెండు

1. కేశవమిత్రుని 'అలంకార శేఖరము' ... చురీచి 12.

2. "గోమతీం చాపృతిక్రమ్మ రాఘవః శీఘ్రగైర్హయైః  
మయూర హంసాభిరుతాం తతార స్యందికాం నదీం" - రామాయణము 2-94-12.

3. నయనగుణోపతిలావివ భూపతేః సదుపకారఫలం శ్రీయమర్జనః  
అభియైహ సరసో మధుసంభృతాం కమలినీ మలినిర పతత్రీణః"



శ్లోకములు చూపినాడు. వర్షోదకముతో జాలువారుచున్న చిన్న వాగునందు కూడ హంససారసాది పక్షులున్నట్లు ఆ శ్లోకములలో వర్ణించినాడు.<sup>1</sup>

హంససారసాది పక్షులు జలాశయమాత్రముననుండుట కవినమయము. హంసలు అన్ని జలాశయములలో ఉండకపోవచ్చును గాని నీరున్న తావులలో కొన్ని విధములగు పక్షులు తప్పనిసరిగా నుండుట సహజము. నదీసరోవరములు కేవలము జలపూరితములై ఉండుట చూపరకు తృప్తిని కలిగింపవు. అందు అందమైన పూలు, ఆ పూలచుట్టుతుమ్మెదలు, జలతరంగాలలో నదీ సరస్థీరాలలో తేలియాడు తిరుగాడు పక్షులు, ఆ పక్షుల మధురకూజితములు ఇవన్నియును ఉన్ననే కాని ఆ జలాశయములకు సౌందర్యములేదు. ఆకర్షణము లేదు. నిండుదనము లేదు. జలాశయగౌరవమునకు ఈ హంసాదిపక్షులిట్లు కారణములగుచున్నవి.

నదులలో సరస్సులలో దీప్తికలలో హంసాదిపక్షులు ఎల్లవేళల ఉండుట ఫలశుభప్రదమని వరాహామిహిరుడు వక్కాణించియున్నాడు. అంతేకాక హంసాదుల మధురనిస్వనములు అనల్పసౌఖ్యావహములనియును వివరించినాడు.<sup>2</sup> కనుక జలాశయములు తమకు శుభప్రదములుగా ఉండవలయునను మహాత్వాకాంక్షయే హంసాది పక్షులు వీనియందున్నట్లు ఊహించుటకు అవకాశము కలిగించినది. జలాశయములు జలసమృద్ధములై ఉన్నప్పుడే పక్షులను అవి ఆకర్షించును. ఆశ్రయమిచ్చును. నిర్జలములైన జలాశయములు ఊమసూచకములు కదా! ఈ కవినమయమునకు మంగళమయమును పరిపూతమును అయిన ఈ భావముకూడ ఒక ఆధారము కావచ్చును. జల, తరు, రస, కేదారములకు అధిదేవతలైన యక్షదంపతులకు హంసమిథునములు ప్రతీకలని

1. అసీదస్తి భవిష్యతి హసజనో ధన్యోదసీ ధార్మికః  
యః శ్రీకేశవత్ కరిష్యతి పునః శ్రీమత్ కుడుంగేశ్వరః  
హేలాందోళిత హంససారసకుల క్రేంకార సమూర్చితై  
రిత్యామోషయతీవ తన్నవ నదీయచ్ఛేష్టికం వారిభిః” - కావ్యమీమాంస 14-అధ్యాయము.  
సఖం జరీటాసపయః ప్రసాదాసాకస్యనో మానస మాచ్చిన్నతై  
కాదంబరాండవ చక్రవాక ససారస క్రౌంచకులాంయాతా - కావ్యమీమాంస 17-అధ్యాయము.
2. “హిందీ సాహిత్యకీ భూమికా - కవి ప్రస్థిత్యాః” - పుట 255.

పండితహజారీ ప్రసాద్ ద్వీవేది తెలిపియున్నారు.<sup>1</sup> హంసల ఉనికి దేవ తాత్పర్యమును సూచించు చున్నది. ఈ పవిత్రభావమే ఈ కవినమయమేర్పడుటకు మూలమని ఊహింపవచ్చును.

హంసాది పక్షులకు కావలసిన ఆహారము జలాశయములలో లభ్యమగుట సర్వసామాన్యమైన విషయము. హంసలకు తామరతూండ్లు ఆహారము, సారసములకు చేపలు, నత్తలు, జిలగలు మున్నగు జలకీటకములు ఆహారము. కనుక జలాశయములనాశ్రయించుకొని పక్షులుండునని ఊహించుటలో విప్రతి పత్తిలేదు.

ఈ కవినమయ ప్రభావమున పక్షులులేని జలాశయములు సాధారణ ముగా లోకములో ఉండవను విశ్వాసము ప్రజాభావశక్యములో ప్రబలముగా ఏర్పడిపోయినది. ఈ విశ్వాసమే కవినమయమైనది.

ఈ కవినమయమునకు ఉదాహరణములు తెలుగు కావ్యములలో ఎన్నింటినైనను చూపవచ్చును. ఎఱ్ఱాప్రెగడ ఆంధ్రమహాభారత ఆరణ్యవర్ణము లోని ఈ పద్యము—

“స్ఫురదరుణాంశు రాగరుచిఁ బొంపిరివోయి నిరస్త నీరదా  
వరణములై దళత్కమల వైభవ జృంభణ ముల్లసిల్ల ను  
ద్ధరతర హంససారస మధువ్రత నిస్వనముల్ జెలంగగా  
గరము వెలంగె వాసర ముఖంబులు శారదవేళఁ జూడఁగన్.”

అల్లసాని పెద్దన మనుచరిత్రములో స్వరోచి భార్యలతో గూడి

“మన్మథ బిసాహార మాంసల హంసికా  
సంసదాసార కాసార తటుల”

యందు విహరించెనని వర్ణించినాడు.

### 3. జలాశయ మాత్రమున శైవాలమున్నట్లు వర్ణించుట :

అలంకారికులలో కేశవమిత్రుడు ఈ కవినమయమును ఉదాహరించినాడు. జలము నాశ్రయించుకొని యుండు వనస్పతి విశేషము శైవాలము.

1. కాశీ విద్యాపీఠ పత్రిక - 1938: పుట 378.

శైవాలమనగా - జలేశేతే శైవాలం. శైవలంచ-శీజ్ స్వప్నే - జలమందుండునది. కావున జలమున్న తావులలో నెల్ల శైవాలపుటునికిని గుర్తించవచ్చును. శైవాలము జలచరములకును పక్షులకును ఆహారము. అది నదీ సరస్సొందర్యమును అతిశయింప జేయునని కవులు వర్ణింతురు. నదీ సరోవరములను సుందరీ మణులతో నుపమించు సందర్భమున శైవాలమును వారి శిరోజములతో పోల్చుదురు. ఇది సంప్రదాయ సిద్ధము. సరస్సొందర్యమును అతిశయింపజేయు పద్మములు శైవలముతో గూడి మరింత అందముగా అలరారును. శైవాల ప్రాధాన్య మెంతయున్నను నీరున్నచోతెల్ల ఇది యుండుననుట సత్యముకాదు. లోకానుభవమునకు దూరమైన అంశము. శాస్త్రీయముకూడ కాదు. కాని పరంపరగా కావ్యలోకమున చోటుచేసికొని కవినమయముగా స్థిరపడి పోయినది. శైవలము అనేక విధములు. నీరు నిలకడగానున్న స్థలములలో పాచి రూపముననో నాచురూపముననో ఇది పెరుగుటకు అవకాశమున్నది. జలాశయములలో ఉన్నను లేకున్నను ఏ రూపముననున్నను శైవాలములేని జలాశయము ఊహకే తట్టదు. శైవాలమున్న నీరు అంత స్వచ్ఛమైనది కాక పోవచ్చును. స్వచ్ఛజలములు శైవాలము ఉండకూడదను కోరికకు విరుద్ధముగా ఈ కవినమయము శైవాలముండియే తీరవలెనను అభిప్రాయమునకు ఆలవాలమైనది. ఏవో కొన్ని ఓషధులు తరులతాగుల్మాదులు వాతావరణమందలి తేమను గ్రహించి బ్రతుకనేర్చునేమోగాని జలసంపర్కము లేకయే శైవలము పుట్టి పెరుగుట అనూహ్యము. కొన్ని సందర్భములలో ఈ శైవాల విశేషములు మన కంటికి కనపడకుండ సూక్ష్మరూపమున జలములందుట కూడ సంభవమే. కనుక కవులు వదలక జలాశయమాత్రమున శైవలముల ఉనికిని గుర్తించి వర్ణించిరి. కవులు వదలనప్పుడు జనులు వదలరు.

#### 4. పర్వతములలో స్వర్ణరత్నాదికములున్నట్లు వర్ణించుట :

పర్వతము లన్నింటియందు స్వర్ణరత్నములుండవు. ఏవో కొన్నిటి యందే ఉండును. అయినను పర్వతమునందు ఉన్నట్లు ఊహించి వర్ణించుట కవి సంప్రదాయము. వివిధములైన రత్నములు, వివిధములైన ధాతువులు పర్వత వర్ణనమునందు ప్రధానస్థానమాక్రమించినవి. సంస్కృతమునందేకాక సకల భారతీయ సాహిత్యము లందును ఈ కవినమయమునకు దీనికి అనేక

లత్యము లున్నవి. జీమూత భర్త అను పర్వతము స్వర్ణమయమగుటచేత సకల దిశలయందును కీర్తి వహించి యున్నదని రాజశేఖరుడు ఉదాహరించెను.<sup>1</sup>

భూగర్భశాస్త్రము ననుసరించి స్వర్ణము ఒక ధాతువు. ధాతువులు భూగర్భమునందును కొండలయందును నిక్షిప్తములై ఉన్న సంగతి అందరికిని తెలిసినదే. నదులలోయలలో ఉన్న ఇసుకలో కూడ బంగారపు పొడి (Alluvial Gold) లభించును.

బంగారము కొండలలో భూగర్భములో ఇతర ధాతువులతో కూడి కాని లేక విడిగా కాని లభించును. ప్రాచీనులు బంగారమును సంపాదించినది ఈ రెండు ప్రదేశములోనే ఇప్పుడు గనులు త్రవ్వి వెలికి తీయవలసి యుండును. కనుకనే ప్రాచీనులకు కొండలలో బంగారము లభించునను విశ్వాసము ఉండ వచ్చును. ఈ విశ్వాసమునకు ఆధారము పురాణములలో ఉన్నది. భారతమున ఉత్తరదిశాభివర్ణన సందర్భమున హిమాలయము 'కనకాకరము'గా పేర్కొన బడినది.<sup>2</sup> ఇక మేరుపర్వతమునకు 'హిమాద్రి' అను నామాంతరమే ఉన్నది. మహాభారతమున మేరు పర్వత ప్రశస్తి ఇట్లున్నది.

“జ్వలంత మచలం మేరుం తేజోరాశి మనుత్తమమ్  
అక్షిపంతమ్ ప్రభాంభానోః స్వశృంగైః కాంచనోజ్జ్వలైః  
కనకాభరణం చిత్రం దేవగంధర్వ సేవితమ్  
అప్రమేయ మనాధృష్య మధర్మ బహులైః జనైః”

—మహాభారతమ్ 1-7-5, 6.

హిమాద్రి హేమాద్రులు కులపర్వతములు. భారతీయుల దైనందిన ధార్మిక జీవితమునందు ఈ పర్వతములకున్న ప్రాముఖ్యము అనన్య సామాన్యము. యజ్ఞహవిర్భాగములకు అర్హతను సంపాదించుకొన్నవి. నదులలో గంగా

1. నాగా వాసశ్చిత్ర పోతాభిరామః

స్వర్ణస్తీతి వ్యాప్త దిక్పత్ర వాలః

సామాత్యఖ్యాం జగ్మి వానంబురాశే

రేషఖ్యాత నైన జీమూతభర్తా —కావ్యమీమాంస - చతుర్థోధ్యాయము.

2. జీమూతస్సాత్ర వివర్ణే రుపతస్థే మహాత్మనః

సాక్షత్ హైమవతా పుణ్యదిమలః కనకాకరమ్ —మహాభారతమ్ 5-110-23, 24.

గౌతములెంత మహిమాన్వితములలో గిరులలో ఇవి అంతటివి. ఈ పర్వతముల యందును స్వర్ణము అతిమాత్రముగా ఉన్నదని పురాణ ప్రసిద్ధి. వీనిలో ఉన్న స్వర్ణాది ధాతువులను పర్వత సామాన్యమునందును చేర్చుకున్నచో వర్ణము అసమగ్రమగునని కవులు ఊహించి యుందురు. పసిడిలేని పర్వతము వారి దృష్టిలో గౌరవభాజనము కాదు. స్వర్ణము అనర్హమైన ధాతువు. మమ పవిత్రము. మంగళమయము. ఆరోగ్యప్రదాయని. సంపదలకు అధిదేవతయైన లక్ష్మీదేవి హిరణ్యవర్ణ, హిరణ్మయి, స్వర్ణమాలికాభూషిత.<sup>1</sup> సృష్టికర్తయైన బ్రహ్మ హిరణ్యగర్భుడు, భారతీయులకు బంగారము ధనవిశేషమేకాదు, దైవ స్వరూపముకూడ.

సాహిత్యము నందును నిఘజీవితము నందును బంగారమునకున్న ప్రాముఖ్యము ఇంతింతనరానిది. బంగారము మంచివన్నెకు, మంచిగుణమునకు, మంచి విలువకు విశేషప్రాయము. ఏవో కొన్ని కొండలలో బంగారము లభించుట సత్యమే. ఈ సత్యమును ఆధారముగా చేసికొని నమకు గౌరవ పాత్రమైన ప్రీతిపాత్రమైన బంగారమును అన్ని కొండలలో లభించునట్లాహించి పర్వత గౌరవ సౌందర్యములను పెంచి చృష్టిపడుట ఆచారమై పోవుటవలన ఈ కవినమయము పుట్టియుండవచ్చునని ఊహించుటకు అవకాశమున్నది. అన్ని కొండలలో బంగారము లభించునని చెప్పట అసత్తును నిబంధించుటయే, కాని పురాణమతసంప్రదాయ ప్రభావమువలన ఇది సత్యమేయని నిశ్చయించు భారతీయులను ప్రశ్నించుట సాహసమే యగును. ఈ కవినమయము - అనగా కవులు చేసికొన్న ఏర్పాటు ప్రజలు చేసికొన్న ఏర్పాటుగా నిలిచిపోయినది. నిజమునకు లేకున్నను ఉన్నట్లు ప్రజలకే నమ్మకమున్నప్పుడు కవులకు ఉండక పోవునా ! కవులు మాత్రము ప్రజలుకారా ?

స్వర్ణాది ధాతువులవలెనే పర్వతము లన్నింటియందును రత్నములున్నట్లు వర్ణించుట కవినమయ సిద్ధము. పురాణేతి హాసకావ్యములలో దీనికి అనేకోదాహృతులున్నవి. కాళిదాసు హిమాలయమును మితిలేని రతనములకు నిధాన

1. హిరణ్యవర్ణం హరిణీం సువర్ణ రజతస్రజామ్ - చంద్రాం హిరణ్మయీం లక్ష్మీం

ముగా వర్ణించినాడు.<sup>1</sup> భారవి రత్నమయములైన హిమగిరిశిఖరములను వర్ణించినాడు.<sup>2</sup> ఇంద్రనీల పర్వతము నీలమణియుక్తమని వర్ణించినాడు.<sup>3</sup>

వజ్ర ప్రవాళగోమేధిక పుష్కరాగాది నవరత్నములకు ప్రజాజీవితము నందున్న ప్రాముఖ్యము జగద్విదితము. ఆర్థికముగా వీనికి ఎంత విలువ ఉన్నదో సాంప్రదాయికముగా జ్యోతిశ్శాస్త్ర విహితముగా వీనికి అంత విలువ ఉన్నది. పూజాభాజనములైన దేవతా విగ్రహములకు రత్నభూషణులైనదే అలంకారము సమగ్రము కాదు.

రత్నఖచితములైన ఆభరణములపట్ల సౌందర్యోపాసకులకున్న ప్రేమకు అతులేదు. ఆయా వర్ణముల రత్నములకు ఆయా జన్మనక్షత్రములకును సంబంధమున్నది. అదిత్యాది నవగ్రహములదయను సంపాదించుకోగలిగిన ఆగ్రహముల మహిమాభియుక్తములైన రత్నములను ధరించుట సంప్రదాయము. మణులలో కొన్ని విషహారకములు. కొన్ని మణికిరణముల స్పృశ్యచే ఆహారమున విషమున్న సంగతి తెలియవచ్చును. వజ్రాదిమణులు మిక్కిలి కఠోరమైనవి. ఛేదించుట మిక్కిలి కష్టము. సులభముగా అరుగవు కనుక గడియారముల నిర్మాణమునందును మరికొన్ని సున్నితములైన యంత్రనిర్మాణములయందును మణులకున్న ప్రాముఖ్యము అనల్పము. ఇంత పవిత్రములైన, ఇంత సుందరములైన, ఇంత అనర్హములైన మణులు ఏవో కొన్ని కొండలలో మాత్రము లభించును. సామాన్య పర్వతములలో లభించుననుకొనుట కేవలము ఊహ. రత్నములుగల కొండలు విలువైనవి. గౌరవాస్పదములైనవి. కనుక పర్వతముల మహిమాత్మికయమును వర్ణింపవలసి వచ్చినపుడు వానికి ఎనలేని

1. "అనంతరత్న ప్రభవస్యయస్య హిమం నసౌభాగ్య విలోపి జాతమ్.

ఏకోహి దోషోగుణ సన్నిపాతే నిమజ్జతీం దోకిరణేష్యివాంకః"

—కుమార సంభవము. 1-3.

2. నవవినిద్రజపాకు సుమతిష్వాం ద్యుతిమతా నికరేణ మహాశృనామ్  
విహితసాంద్య మయాభమివ క్వనాన్నిచిత కాంచన చిత్రిత సానుమ-

3. నీలాశ్మరశ్చ పటలాని మహేభయుక్త  
సూక్ష్మర నీకర విస్మంజితటాంతరేషు  
అలోక్య.....సరశీకృత కంఠనాలాః

సానందమంబుదధియాఽత్ర మయారనార్యః —కిరాతార్జునీయమ్.

ప్రాధాన్యమును సమకూర్చి పెట్టవలసి వచ్చినపుడు కవులు అనూచానముగా వానిని రన్నమయములుగానే వర్ణించుటలోని, ఔచిత్యమును పాటించుచు వచ్చిరి. పూర్వము పృథుచక్రవర్తి ఉపదేశమున హిమాలయమును వత్సముగా, మేరువును దోగ్ధగచేసి భూమి (గోరూపము) నుండి భాస్వద్రత్నములను మహాషధులను పర్వతములు పితికికొని పోయినవను పురాణగాథను కాశిదాసు 'కుమార సంభవము' నందు ఉట్టంకించి యుండెను.<sup>1</sup>

భారతీయుల విశ్వాసములకు, ఊహలకు పురాణ గాథలు అతి మాత్రముగా ఆధారములగుచున్నవి. ఎన్నియో లోకోక్తులకు మరెన్నియో పలుకుబళ్లకు పురాణేతిహాసములు ఊతగా ఉన్నవి. పర్వతము లన్నియు హిమాలయ కారణముగా రతనాలను సంపాదించెనను పురాణ గాథకు ఈ కవి సమయము చేరువగా ఉన్నది. వజ్రాదులు విలువ గలవే అయినను, అవి శిలా విశేషములే. శిలా విశేషములు కైలాంతర్గతములని ఊహించుటలో సాహసము లేదు. కొండలలోని శిలలు పలువన్నెలవి. సూర్య కిరణముల స్పర్శచేత తళతళలాడుచు, వెన్నెలలో మిలమిలలాడుచు ఎన్నియో శిలలు కన్నుల పండువు సేయుచుండును. స్థూలదృష్టికి ఇవి భాస్వంతములైన మాణిక్యములుగనే కనిపించును. ఈ ప్రకాశగుణమే ఆ రాళ్లు మణులను ఆభాసకు కారణము. ఈ ఆభాస కవిత్యావిర్భావమునకు మూలభూతమైన తత్త్వము. మానవుని సొందర్యాభిలాషకు నిదర్శనము. కొండలన్నింటిలో మణులున్నవను మాట అబద్ధమే కావచ్చును. శాస్త్రమునకు భిన్నమైనది కావచ్చును. కాని శాస్త్రీయమైన సూక్ష్మ వశీలనము వలన మనకు తెలియునది జ్ఞానము లేక సత్యము. కవిత్యము ప్రాయీకముగా ఆనందానుభూతికి నామాంతరము. శాస్త్రము వస్తు ధర్మమును తెలుపును. మనోధర్మము శాస్త్రబద్ధముగా నుండదు. ఆనందమనునది మనోధర్మముకాని వస్తుధర్మము కాదు.

శాస్త్ర పరిశోధనల పర్యవసానముగా చంద్ర మండలము శుష్కమైనదనియును విషమమైనదనియును రసవిహీనమైనదనియును చిత్రాళ్లకు మనికి పట్టనియును స్వయముగా కాంతిమంతము కాదనియును తేలినది. అయినను

1. యం సర్వకైలాః పరికల్ప్య వత్సం మేరౌన్ధితే దోగ్ధదోహదక్షే

భాస్వ నిరత్నాని మహాషధీశ్చ పృథూపదిష్టాం దుదుహర్ధరిత్రమ్

మనకు చంద్రబింబము ప్రియురాలి ముఖమువలె వర్ణితమై ఆస్వాదనీయమగుచున్నది. నిజమునకు మానవ శరీరము కూడ ఎముకల గూడు. ఈ అస్థిపంజరము సకల భోగములకు యోగ్యముగా అత్యంతావర్ణణీయమైన శరీరముగా కనిపించుచున్నది. విజ్ఞాన పరిశోధనలవలన తేలిస ఈ యాధార్థ్యములు చంద్రబింబముపట్ల శరీరముపట్ల మనకేపాటి వైముఖ్యమును కలుగజేసినవి? కనుక యధార్థ తత్త్వము వేరు. యధార్థానుభూతి వేరు. ఈ రెంటికి ఉన్న సూక్ష్మ భేదమే కవితానుభూతి.

## 5. ప్రతి పర్వతము నందును గజములు లేకున్నను ఉన్నట్లు వర్ణించుట :

వన్య మృగములలో గజమునకు విశేష ప్రాముఖ్యమున్నది. ప్రాచీనుల చతురంగ బలములలో రాజలాంచనములలో ఒకటిగా ప్రసిద్ధిని పొందినది. బల దర్పములకును, ఔన్నత్యమునకు. గాంభీర్యమునకును గజము ఉపమాద్రవ్యము: గజదంత స్మితములైన అలంక్రియలనేకములు; అనర్హములు. యువతుల నడకలను ఏనుగు నడకలలో పోల్చుట సర్వకవిసామాన్యము. భారతీయుల జాతీయ జీవనమునకు సంబంధించిన ఎన్నియో లోకోక్తులకు నడ బంధములకు ఏనుగుల ఆకారములు అలవాట్లు తావలములై ఉన్నవి. ఏనుగు శ్రేష్ఠ వాచకములలో ఒకటి. శివుడు గజచర్మాంబరధారి. విఘ్నేశ్వరుడు గజముఖుడు. ఇంద్రుని వాహనము ఐరావతము. ఎనిమిది దిక్కుల యందును ఎనిమిది ఏనుగులున్నవనియును, అవి భూభారమును వహించుచు అష్టదిగ్గజములుగా పేరొందినవనియును పురాణ విశ్వాసము. దేవాయతనములలోని వాహనములలో గజ వాహన మొకటి. ఏనుగు సంపదకును సౌభాగ్యమునకును మంగళభావమునకును ప్రతీక. కనుక ఏనుగును చంపకూడదని నిన్నటి మొన్నటి రాజ శాసనము. ధర్మ సూత్రము. వేదకాలము నుండి ఆధునిక కాలము వరకు ఏనుగు మానవులకు చిరపరచితమైన మృగరాజము. పురాణ కావ్య కథా నాటకాది నాహిత్యములందు ఏనుగుల ప్రసక్తి బహువిధములుగా ఉన్నది.

పర్వత సామాన్యమునందు గజముల ఉనికిని వర్ణించుట కవి సమయము.

మహాన్నతాకృతిగల ఏనుగు శాకాహార జంతువు. ఐనను చిన్న చిన్న అడవులలో అది లభ్యముకాదు. సాంద్రారణ్యములు, పచ్చపచ్చని పర్వత



ప్రదేశములు ఏనుగులకు మనికివట్టులు. అభి కా ఖండము నందును శ్రీలంక లోను బర్మా అస్సాం అడవులలోను మైసూరు కేరళ అరణ్యములలోను ఏనుగు లున్నవి.

అన్ని కొండలలోను ఏనుగులున్నవని కవులూహించుటలోని జాచిత్య మును విచారితము.

కొండ ప్రదేశము లన్నను నిర్జనారణ్యములన్నను సామాన్యముగా ఒకే తాత్పర్యము. కనుక అవి దట్టమైన అరణ్యములలో ఉన్నను కొండలలో ఉన్నను కొండలలోనే ఉన్నవనుకొనుటలో తప్పులేదు.

అనేక కావ్యములలో ఏనుగుల వప్ర క్రీడలను కవులు తనివితీర వర్ణించి నారు.<sup>1</sup> ఏనుగులను కొండలతో ఉపమించుట సర్వ సామాన్య విషయము ఏనుగులు మదించి భూమిని గాని నదీకూలమును గాని కొండనెత్తమునుగాని చెట్టుకాండమునుగాని దంతములతోడను కుంభములతోడను ధీకొని గోకికొనుచు దురదను తీర్చుకొనెడి క్రీడను వప్రక్రీడ యందురు.

ఏనుగునకు ఇభమనియును గజమనియును నామాంతరములు. ఇభమనగా - ఏతమదమితి ఇభః - మదమును పొందునది. ఇక గజమనగా - గజతి మార్ద్యతీత గజః గజమదౌ - మదించునది. మత్తేభమునకు గల 'మదోత్కట', 'మదకల' శబ్దములు ఈ యర్థమునే ప్రతిపాదించుచున్నవి. అతిబలశాలియైన ఏనుగు మదోన్మత్తమైపప్పుడు, అది ధీకొనుటకు తగిన కొండనెత్తములు మహా వృక్షములు ఉండవలెను. చిన్న చిన్న అడవులలో వట్టి మెట్ట ప్రాంతములలో ఏనుగులుండుట అసంభవము. అంతేగాక ఏనుగునకు నాగమను పేరుకూడ ఉన్నది. నాగమనగా - నగే గిరౌ భవో నాగః - పర్వతమునందు పుట్టినది. నాగశబ్ద పువృత్తి వలన కలగిన పఃజ్ఞానము కొండలలో ఏనుగులుండునను ఊహకు బలము చేకూర్చి యుండును. ప్రాయీకముగా ఏనుగుల శరీరవర్ణము నల్లనిది. కొండలుకూడ నల్లనివే. కొండలెత్తెనవి. ఏనుగులుకూడ ఎత్తెనవి. జంతువులలోకెల్ల శ్రేష్ఠమన బరగిన ఏనుగులు పర్వతగౌరవము సతిశయింపజేసి పర్వతమునకు ఒక నిండు దనమును చేకూర్చును. పర్వత సౌందర్య గాంభీర్యము

1. వప్రక్రీడా వృక్షవతస్తపేషు - రఘువంశము 5-44.

వప్రక్రీడా పరిణత గజప్రేక్షణీయం దదర్య - మేఘదూతము.

లను ఇనుమడింపజేయును. పర్వతములందు ఏనుగులు లేకపోవుట కవులకు ఒక లోపముగా కనిపించినది. కనుక ప్రతిపర్వతమునందును గజములు లేకున్నను ఉన్నట్లు వర్ణించుట సంప్రదాయమైనది.

శాస్త్రసమ్మతము కాకపోయినను లోకసామాన్యము కాకపోయినను కొండలలో ఏనుగులున్నట్లు వర్ణించుట ఆచారమైనది. కవినమయమైనది. ఒక్క పర్వత సౌందర్యమునేకాదు సృష్టిలోని ప్రతివస్తువును నిండుగా, రమణీయతా బంధురముగా ఊహించుటలోనే కవితాపారమ్యమున్నది. కవితా లక్ష్యమున్నది. కవితా జీవితమున్నది.

## 6. తమస్సును ముష్టిగ్రాహ్యముగను, సూచీభేద్యముగను వర్ణించుట :

‘అంధతమస్సు’, ‘అవతమస్సు’, ‘సంతమస్సు’ అను మూడు పదములు చీకటికి పర్యాయవాచకములే అయినను, అంధతమస్సు అనగా గాఢాంధకారము, అవతమస్సు అనగా క్షీణాంధకారము, సంతమస్సు అనగా సర్వత్ర వ్యాపించిన అంధకారమును ప్రత్యేకార్థములను సూచించుచున్నవి. అంధకారమును వర్ణించు సందర్భములలో దాని కాతన్యమును ఘనత్వమును ఊహించుట కవి సంప్రదాయము.<sup>1</sup> ఘనరూపముననున్న పదార్థముః తినముగా, సాంద్రముగా, దళసరిగా, దట్టముగా ఉండును. దానిని పిడికిట పట్టవచ్చును. చీకటి దానిఅవతలనున్న పదార్థమును కనిపింపనివ్వదు. చీకటికి ఈ ఘనత్వమును ఆరోపించుటవలన అది ముష్టిగ్రాహ్యమగుచున్నది. అది కతినముగా ఉండునట్లు ఊహించుటవలన సూచీభేద్యమగుచున్నది. చీకటియందు కాతన్యమును ఆరోపించుట అనగా అది సాంద్రముగా గాఢముగా ఉన్నదని చెప్పటయే, అంధకారకాతన్యమును లేక అంధకారఘనత్వమును వ్యంజించుటకు దానిని ముష్టిగ్రాహ్యమని సూచీభేద్యమని భావించి వర్ణించుటకు అవకాశమేర్పడి యుండవచ్చును.

తమస్సు ముష్టిగ్రాహ్యమనుటకు - రాజశేఖరుడు తన విద్వసాలభంజకా నాటికలో—

1. “అంధకారేతి కాతన్యం విశ్వలోప సమ్యతా

అకస్మిక సమారంభో నిశ్శంక మభిసారికాః” - అలంకార శేఖరము 18.

“తనులగ్నా ఇవకకుభః భూవలయం చరణచార మాత్రమిస  
దివమవ చాలగద్వనీం ముష్టిగ్రాహ్య తమః కురుతే”

అను శ్లోకమును ఉదాహృతిగా చూపినాడు. తమస్సు సూచీ భేద్య  
మనుటకు—

“గచ్ఛంతీనాం రమణవసతీం యోషితాం తత్రనక్తం  
రుద్ధాలోకే నరపతి పథే సూచిభేద్యైస్తమోభిః”

అను శ్లోకమును కాళిదాసు మేఘదూతడునుండి ఉదాహరణముగా చూప  
వచ్చును

నిత్యజీవితములో “కన్ను పొడుచుకొన్నను కనిపింపదు” అను పద  
బంధము వ్యాప్తిలో ఉన్నది. ఇచట పొడుచుకొనుట అనగా ద్రష్ట తర  
కన్నులను తాను పొడుచుకొనుట కాదు. కనులనుండి వెలువడు కిరణములు  
చీకట్లను పొడుచుకొని పోవుట అని భావము. అనగా సూక్ష్మముగా పరి  
శీలించుట - సూచివలె చొచ్చుకొని పోవుట అనియు తాత్పర్యము. ఈ పద  
బంధమునకును కవి సమయమైన సూచిభేద్యత్వమునకును సామీప్యమో  
సామ్యమో ఉండి తీరవలయును.

ముష్టిగ్రాహ్యమనునది మరయొక పదబంధము. ముష్టిగ్రాహ్యమనగా  
సులభముగా అందుబాటులో ఉన్నదని భావము. వెలుగులవలె ఇరులుకూడ  
సర్వవ్యాప్తములై నట్టివి. వానిని పట్టుకొనుటకుగాని పొందుటకుగాని విశేష  
ప్రయత్నము చేయవలసిన పనిలేదు. కనుకనే చీకటి ముష్టిగ్రాహ్యమని కవి  
సమయమేర్పడి యుండును. ఎంత వెలుతురున్నను కన్ను మూసినచో  
చీకటియే కదా ! పిడికిలి బిగించినప్పుడు అరచేతిలో మిగులునది చీకటిగాని  
వెలుగు కాదుకదా !

**7. వెన్నెలను అంజలి గ్రాహ్యముగను కుంభోపవాహ్యముగను వర్ణించుట :**

చంద్రుడు అమృతాంశుడు. ఓషధీశుడు. సుధాంశు ప్రభావమున  
ఓషధులు అమృతగుణోపేతములగుచున్నవి. చంద్రుడు హిమాంశుడు కనుకనే  
అతని కిరణములు చల్లనివి. వెన్నెల ఘనపదార్థముకాదు. ద్రవము అంత

కంటెను కాదు. వాయువుకాదు. కేవలము ప్రకాశవిశేషము. కాని వెన్నెలను ద్రవరూపముగా పానయోగ్యముగా దోసిళ్లలో ఎత్తుకొనుటకును కుండలలో నింపుకొనుటకును వీలైనదిగా కవులు పరంపరాయాతముగా వర్ణించుచున్నారు. లోకములో వెన్నెల అంజలి గ్రాహ్యముగా కుంభోపవాహ్యముగా ఉండుట లేదు. శాస్త్రముకూడ దీనిని సమ్మతించదు. కాని కవులు చేసికొన్న సమయముగా ఇది నిలిచిపోయినది. చంద్రికాపానము, చంద్రికాస్నానము, జ్యోతాన్ని వర్షము, జ్యోతాన్ని ప్రవాహము వంటి పదబంధములెన్నియో సాహిత్యము నందు ప్రయుక్తములగుచున్నవి. వెన్నెలను ద్రవపదార్థముగా ఊహించుటవలన ఏర్పడిన పరిస్థితి ఇది.

చంద్రశబ్దమునకున్న పర్యాయవాచకములో 'ఇందు' 'విధు' శబ్దములు వెన్నెల ద్రవమును ఊహకు ఆధారములని చెప్పవచ్చును. ఇందుః - ఉందీక్లేదనే - మంచుకీరణములచేత రడిపెడువాడు. విధుః - దేవా వినం విశేషణ దయంతి పిబంతతి విధుః థేట్ పానే. దేవతలు ఇతనిని మిక్కిలి పానము చేయుదురు. మంచుకీరణములచే తడుపుటచేత చంద్రుడు చల్లనివాడనియును అతని కాంతిలో ద్రవపదార్థమున్నదనియును ఊహ కలిగినది. హిమాంశువు అన్నప్పుడు మంచుకీరణములు కలవాడని అర్థము. మంచు జలమునకు ఘన రూపమేగాని మయియొకటిగాదు. కనుకనే వెన్నెలసోనలుగా జాలువారినది. అమృతమును దేవతలు పానము చేయుచుందురను పౌరాణిక విశ్వాసమొకటి ఉన్నది. ద్రవ పదార్థమైనప్పుడుకదా పానముచేయుట. పానయోగ్యమైన ఏ పదార్థమునుగాని దోసిళ్లకెత్త వచ్చును. పాత్రలలో నింపవచ్చును. ఈ అవకాశమే వెన్నెలకును కల్పించి కవిలోకము దానిని మిక్కిలి ఆస్వాదనీయముగా చేసినది. చకొరపములు వెన్నెలను పానము చేయునను కవి సమయమొకటి ఉన్నది. వెన్నెల ద్రవపదార్థమని ఊహించుటకు ఇదికూడ ఒక ఆధారము కావచ్చును.

రాజశేఖరుడు విద్ధిసాలభంజకా. నాటికలో—'పింజన కేతకీరస ప్రవాహ శోభతో ప్రకాశించుచు ముత్యాలనరములు కూర్చుటకు అనువుగా ఉన్న చంద్రికలు నేడు కుండలలో నింపుటకును దోసిళ్లతో ఎత్తుకొనుటకును

మృణాళ నాళములతో పీల్చి త్రాగుటకును అనుకూలముగా ఉన్నదని<sup>1</sup> వర్ణించెను.

అమృతమునకు 'నీరు' అనికూడ అర్థము. కనుక నీటికున్న గుణము లన్నిటిని అమృతమునకును అమృతాంశుని అంశమైన వెన్నెలకును ఆరోపించి చంద్రికావర్ణనమును హోదైకమయమొనర్చినారు కవిచంద్రులు. కావ్య ప్రపంచమునందు జ్యోతాన్నభివర్ణనమును రసస్థానిత మొనర్చినది ఈ కవి సమయమే.

## 8. చక్రవాక మిథునములు రాత్రివేళలలో భిన్నతటాశ్రయములై వియోగము పనుభవించు చున్నట్లు వర్ణించుట :

భారతీయ సాహిత్యములో చక్రవాక పక్షులు ప్రణయమునకు ప్రతీకలుగా ప్రసిద్ధములు. రాత్రివేళలో ఇవి కరుణా విలములైన ధ్వనులు చేయుచు కనుపట్టును. ఈ ధ్వనులు ఎడబాటువలన కలగిన ధ్వనులని కవులు ఊహించినారు. రాత్రికాలములో చక్రవాక మిథునము భిన్నతటములందు వియోగబాధ ననుభవించుననుట కవిసమయము.

నిజమునకు ఈ చక్రవాక పక్షులు రాత్రికాలమునందు ఆహార సంపాదనము కొరకు దూర దూర ప్రదేశములకు పోవును. ఈ సందర్భమున చక్రవాకముల జంటలో ఒక దానిని విడిచి మమరొకటి దూరముగా పోయినచో - ముఖ్యముగా ఆడుపక్షి నుండి మగపక్షి దూరముగా పోయినచో - సకరుణముగా ఆర్తనాదములు చేయును. ఈ వ్యాపారమునే విరహబాధగా వ్యంజించి చెప్పట కవుల సంప్రదాయముగా నిలచిపోయినది.

సీతా విరహముచే రాముడు పరితపించుచున్నప్పుడు చక్రవాక పక్షుల తనిని హాహుసించిన కారణమున శబ్దములై ఇట్లు వియోగబాధను అనుభవించు

1. యంత్రద్రావిడ కేతకోదర దల స్రోతఃశ్రియం బిభ్రతే

యేయం మౌక్తిక దామగుంపన విధేర్యోగచ్చవిః ప్రాగభూత్

ఉత్పేద్యాకలశోభిరంజలి ర్గ్రాహ్య మృణాలాంకురైః

పాతవ్యాచ శశిన్యముగ్ధ విభవే సావర్తతే చంద్రికా

— రాజశేఖరుని 'విద్ధసాలభంజక' 3-14.

చున్నవని బాణుడు కాదంబులో వ్రాసినాడు.<sup>1</sup> నైషధీయచరిత్రకర్త చక్రవాకముల వియోగము బ్రహ్మేచ్ఛానుసారమని వాక్రుచ్చినాడు.<sup>2</sup> పితృదేవతల అనుగ్రహమునకు పాత్రులుకానివారు చక్రవాకములై జన్మింతురని పెద్దల వలన వినియున్నాను.

నదీసరోవరాదిజలాశయముల భిన్నతటములయందు ఈ చక్రవాకముల వియోగశాధన అనుభవించుచున్నట్లు వర్ణించుట కేవలము కావ్య కల్పనము. విరహమును సూచించుటకు భిన్నతీరములును, ఆ తీరములను వేరు చేయు నదియును, సరస్సును కావ్యలోకమున సృష్టింపబడి యుండవచ్చును. కావ్యజగత్తులో అన్యోన్య ప్రణయమునకు చక్రవాక మిధునము ఆదర్శము. ఈ అన్యోన్యము ఎంతవరకు పోయినదనగా ఒక్క చక్రవాకమును ఊహించుటయే అసంభవముగా వణిమించినది. అందుకే చక్రవాకముల ఎడబాయని జంటను రమణుల స్తనయుగ్మముతో ఉపమించుట పరిపాటియైనది. పగళ్లు చక్రవాక మిధునముల సంయోగశృంగారమునకును, రాత్రులు వియోగ శృంగారమునకును వ్యంగ్యార్థ ప్రతిపాదకములుగా కావ్యలోకమున నిలిచి పోయినవి.

చక్రవాక మిధునములు భిన్నతటములందు వియోగశాధననుభవించు నను కవినమయమునకు ఉదాహృతులనేకములున్నవి. పావ్యతి తన మ్రోల నొండొంటిని ఎడబాసి పిలుచుకొనుచున్న జక్కవల జంటను చూచి జాలిగొను చున్నట్లు కాళిదాసు కుమార సంభవమున వర్ణించినాడు.<sup>3</sup>

పశుపత్యాదుల వ్యాపారములను మానవుల సుఖదుఃఖాద్యవస్థలకు ఆరోపించి భంగ్యంతరముగా వ్యంగ్యముగా అభివర్ణించుటకు కవులు చేసిన ప్రయత్నములే ఇట్టి కవినమయములకు ఆధారభూతములైనవి. ఇందులో

1. “మూర్తిమద్రామ శావగ్రస్తానీవ మధ్యచారిణ మార్కంకే చక్రవాచ  
నమ్నాం పక్షినాం మిథునాని” — కాదంబరి - పుట 71.

2. “కాలోఽయం విధినా రథాంగమిథునం విచ్ఛేత్త మన్విచ్ఛతా” — నైషధమ్ 21-143.

3. “నినాయేసాఽత్యంత హిమోత్కరానిలాః

సహస్య రాత్రీ రుదపాన తత్పరా

పరస్పరాక్రందిని చక్రవాకయోః

పురో వియత్తే మిథునే కృపాపతీ”

కొంత సత్యముండకపోదు. కాని ఆ సత్యబీజమునుండి వెలసి శాఖోప శాఖలుగా విస్తరించిన ఊహాభూతహాస్వరూపము కనిపించునంతగా ఆ బీజము నుండియే అంతటి మహావృక్షము ఉద్భవించినదని ఎవ్వరేని చెప్పినచో అది అద్భుతావహముగా తోచకపోవునా ?

### చకోరములు చంద్రికాపానము చేయునట్లు వర్ణించుట :

వెన్నెలను ద్రవపదార్థముగా ఊహించుట కవిసంప్రదాయమైతైనదో నేనింతకు పూర్వమే నిరూపించుటకు ప్రయత్నించితిని. ఇక పానయోగ్యమైన ఈ చంద్రికను చకోరపక్షులు పానము చేయునను కవిసమయమును గూర్చి పరిశీలింతును.

రాజశేఖరుడు తన కావ్యమీమాంసలో ఈ కవిసమయమునకు ఉదాహరణముగా పేర్కొన్న శ్లోకములో చకోరాంగనలు తమ చుంచు పుటములను వైకెత్తుచు మెడలను సాగదీయుచు చంద్రికలను పానముచేసెనని ఉన్నది.<sup>1</sup>

చకోరములు వెన్నెలను త్రాగునను విషయము శాస్త్రసమ్మతము కానిది. సంధ్యాసమయమున చకోరము మహాత్మానాముతో కూయునని పక్షి శాస్త్రజ్ఞులందురు. వెన్నెల రాత్రులలో చకోర పక్షులు ఉన్నుక్తకూజినములు చేయుచు విహరించును. కనుకనే ఇది వెన్నెలపులుగై నది. అమరకోశమున చకోరమునకు—చకతి తృప్యతి జ్యోత్సాన్నయా చకోరకః చకత్పత్రై— వెన్నెలను చూచి తృప్తిపొందునది అను అర్థమున్నది. ఈ వ్యుత్పత్యర్థము చకోర స్వభావమును తెలుపుచున్నది. “చంద్ర చకోర న్యాయము” ఏర్పడుటకు ఈ ఉపపత్తి కారణము కావచ్చును. వెన్నెలలో ఆనందోత్సాహములలో ఓలలాడు చకోరములనుచూచి, ఆకసమువైపు ఆ పక్షులు సారెసారెకు మెడలు సాచుట చూచి చంద్రికాపానము చేయుచున్నవని వ్యంగ్య గర్భితముగా ఉత్ప్రేక్షించి యుందురు.

#### 1. ఏతాస్తామలయోప కంఠ సరితా మేణాక్షిరోధో భువ

శ్వాపాభ్యాన నికేతనం భగవతః ప్రేయో మనోజన్మనః

యానుశ్యామ నిశాను పీత తమసో ముక్తామయా శ్చంద్రికాః

పీయంతే వివృతోర్ధ్వచంచ విచలత్కంఠం చకోరాంగనాః

—రాజశేఖరుడు - కావ్యమీమాంస - అధ్యాయము 14.

ఆకాశము నందున్న గ్రహ నక్షత్రములకును భూమికిని సన్నికర్షమైన సంబంధమున్నది. చంద్రోదయముతో సముద్రముప్పొంగును. కొన్ని లతాగుల్మదులు నవనవలాడును. పుష్పించును. పంపించును. అదేవిధముగా చకోర పక్షులు వెన్నెలరేలలో ముఖరితములగుటకు విశేషముగా తృప్తి పొందుటకు ఏదో ఒక ప్రభావము ఉండి యుండవచ్చును. ఇంకవరకు జరిగిన శాస్త్ర పరిశోధన దీనిని నిరూపించక పోయినను మునుముందు ఏదేని యాధార్థ్యము వెలువడునో ఏమో. ఇప్పటికిది కవినమయము మాత్రమే. కమనీయకల్పనము మాత్రమే. సృష్టిలో లేని అందమును సృజించి కవిత్వమును కల్పనాయత్తము చేయుట మాత్రమే !

### చాతకము మేఘజలమునే త్రాగునట్లు వర్ణించుట :

చాతకము పావురమును బోలిన ఒక పక్షి. దట్టమైన వచ్చ పచ్చని అరణ్యములు దీనికి నివాసములు. ఇది జనపదముల పరిసర ప్రాంతములలోను, మామిడి తోటలలోను అప్పుడప్పుడు కనిపించును. దీనిని 'వానకోయిల' అని కూడ అందురు. బంగాళము నుండి రాజస్థాన ప్రాంతమువరకు ఈ పక్షులు కనిపించును. పంజాబునందును ఇవి కనిపించును. చలికాలమున ఇవి దక్షిణము వైపు ప్రయాణముచేయును. ఈ పక్షులు గూళ్లు కట్టుకొనవు. ఇతర పక్షుల గూళ్లలోనే గుడ్లు పెట్టును.

చాతకపక్షి వసంతాగమముతో కోకిలవలెనే కూయుటకు మొదలిడినను వర్షాంశమున మాత్రము మిక్కిలి మనోహరముగా ఉచ్చైస్వరముతో కూయును. స్వాతివర్ష మువరకు ఇట్లు ఉత్సాహముతో కూయుచునే యుండును. ఆ తరువాత మూగవోవును.

చాతకము మేఘోదకము భూవతితము కాకుండగనే త్రాగునని కవి సమయము. కేవలము మేఘోదకమునే త్రాగుననుట తాకిక దృష్టికిని శాస్త్రీయ దృక్పథమునకును విచారితముగా కనిపించును. అయినను ఈ కవినమయమేర్పడుటకు కారణమును ఇట్లు ఊహింప వచ్చును.

చాతకమునకు 'సారంగము', 'స్తోకకము' అను మరి రెండు పేర్లున్నవని అమరకోశము చెప్పుచున్నది. చాతకమునకు—వర్షోదకమ్ చతతీత చాతకః చతే—యాచనే—వర్షోదకమును యాచించునది. ఏడాది పొడుగున ఈ పక్షి



అరుదుగా కూయుచు వర్షారంభముకాగానే మిక్కిలి మధురముగా కూయుటను బట్టి మేఘజలమును అపేక్షించియే అట్లు కూయుచున్నదో ఏమో అను ఊహ కలిగియిట్లు చెప్పియుందురు. స్వాతీనక్షత్ర (కార్తీకమాసము) మున వర్షము కురియువరకును చాతకముల మధురధ్వనులు వినిపించుచుండుటచేత స్వాతీ వర్షాజలమును అపేక్షించియే కూయుచున్నట్లు ఊహించి యుందురు.

మన ప్రాచీనులు ప్రకృతికి మిక్కిలి సన్నిహితులు. పశుపక్ష్యాదులను గూర్చియు తరులతాదులను గూర్చియు వారు అనేకానుభవములను సంపాదించి యుండిరి. కాలక్రమమున ఆధునిక నాగరికతా ప్రభావమున మనము ప్రకృతికి కడుదూరమగుచున్నాము. స్వాతీనక్షత్ర వర్షాజల ప్రభావము వినుటకు చిత్రముగా నుండును. స్వాతీనక్షత్రమున కురిసిన వర్షాజలము మిక్కిలి శ్రేష్ఠ ముందురు. స్వాతీవర్షాజల కణము ఆలిచిప్ప (ముత్యపు చిప్ప శుక్తి) లో పడి మౌక్తికమగును. అరటిలో పడి కర్పూరమగును. వెదురుబొంగులో పడి వంశలోచన రూపముధరించును. సర్పముఖమునపడి విషమగును. శాస్త్ర సంగతము కాకపోయినను సాహిత్యమున ఈ విశ్వాసముల ప్రాచుర్యము అనన్య సామాన్యము, నిరాక్షేపణీయము. ఇట్టి విశిష్టమైన, విచిత్రమైన స్వాతీవర్షా జలము కొరకు చాతకపక్షి ఎదురుచూచి వానిని గ్రోలి తిరిగి వర్షాకాలమువరకు ఎదురుమిన్నలు చూచుచు నీటిని త్రాగకనుండుననుట కేవలము దాని ధ్వనులను బట్టి యేయని చెప్పవచ్చును.

చాతకము మేఘజలమును పానముసేయునను కవినమయమును యథా తథముగా గ్రహించుటచే కవితా సౌందర్యము భాసింపదు. చాతకము మేఘ జలమునే త్రాగునని చెప్పట కవుల ఉద్దేశము కాదు. దానికిని మేఘమునకు గల ఏదో ఒక ఊహాతీత సంబంధమును, మహోదా త్తవస్తు నిరీక్షణమును ఆదర్శ ప్రణయమును వ్యంజించు ఉద్దేశమే కవుల లక్ష్యమని భావింపవలెను.

ఈ కవినమయ ప్రభావము అతివిస్తృతమై న్యాయశాస్త్రమున ప్రవేశించి మేఘచాతకన్యాయమైనది. కావ్యజగత్తులో చాతకమేఘముల ప్రణయము అతి మాత్రముగా అభివర్ణితము. కాళిదాసు ఋతుసంహారమున మేఘములను యాచించు తృప్తి చాతకములను పర్ణించినాడు.<sup>1</sup>

1. తృషాకులై శ్చాతక పక్షిణాంకులైః ప్రయాచితాస్త్రోయ భూవలంబినః  
ప్రయాన్తిమందం బహుధార వర్షిణో బలాహకాః శ్రోతృమనోహరన్వనాః

## ఆకాశగంగలో దిగ్గజములు స్నానమాడునట్లు వర్ణించుట :

ఐరావత, అంజన, సుప్రతీక పుష్పదంతాద్యష్ట దిగ్గజములు ఎనిమిది దిక్కులందుండి భూవలయమును మోయుచున్నవని పౌరాణిక విశ్వాసము. ఈ కవినమయము ప్రాయశముగా పురాణేతిహాసములనుండి గ్రహింపబడిన ఇతివృత్తములలో విశేషముగా ప్రయుక్తమైనట్టిది. ఈ దిగ్గజములు సామాన్యములైన పనుగులుకాక దేవతాత్వము కలిగియున్నట్టివని పురాణములు ఉద్ఘోషించుచున్నవి. వీనిలో ఐరావతమనునది ప్రాచీదిశాధిపతియైన ఇంద్రునకు వాహనము. క్షీరసాగరమథనము జరిగినప్పుడు ఉచ్చైశ్రవముతో పాటు ఇదియును ఉద్భవించెను. దేవతాత్వము కలిగి దేవలోకమునకు సంబంధించినదియైన ఐరావతము దివిజగంగలో స్నానమాడుట సహజము. మిగిలిన దిగ్గజములు ఐరావతము వంటివే కనుక అవియును ఆకాశగంగలో స్నానమాడుట సాధారణము. గంగ త్రిభువన పావని, స్వర్గమర్త్య పాతాళములందిది ప్రవహించుట పురాణ ప్రసిద్ధము. గంగ స్వర్లోకమున ప్రవహించుచున్నపుడు ఆ లోకవాసులందరును అందు స్నానమాడునట్లు ఊహించుటలో అనౌచిత్యములేదు. అదియునుగాక దేవలోకమున ఉన్ననది గంగ ఒక్కటియే, స్వర్గపద్మములు రాజహంసలు సప్తర్షులు కిన్నరకింపురుషగంధర్వ విద్యాధరాది దేవగణములు ఏవైనను ఎవరైనను సలిలావగాహనము చేయవలెనన్నచో ఆకాశగంగ ఒక్కచేగదా శుభ్రము ! అమరవాహిని భూలోకమున ప్రవహించినను దిగ్గజములు అందు స్నానమాడుట ఊహ్యమే, ఇదికేవలము పురాణసంబంధమైన కవినమయము. కాళిదాసు కుమారసంభవమున—

“మందాకిన్యాః పయఃశేషం దిగ్విరణమదానిలమ్

హేమాంధోరుహ సస్యానాం తద్వాప్యోధామ సాంప్రతమ్” (2-44).

(ఇప్పుడు ఆకాశగంగలో దిగ్గజముల దానధారలచే ముడికియైన నీరు మాత్రమే మిగిలియున్నది. బంగారు తామరలను తారకుడు కొనిపోయి తన దిగుడు బావులలో నాటుకొన్నాడు.

## యశోహస పుణ్యములు ధవళములవి వర్ణించుట :

యశస్సు, హాసము, పుణ్యము మూర్తములు కావు. అనగా లోకములో వానికి ఒక నిర్దిష్టమైన రూపములేదు. కాని కవులు వీనికి ఒక వర్ణమును

సృజించి, ఆ వర్ణముతో ఉన్న మనోహర పదార్థములను తీసికొని, వానితో పోల్చి కన్నులకు కట్టినట్లు చేసినారు. ఈ కల్పనము అనూచానముగా పరంపరాయాగముగా జరుగుచు వచ్చుచుండుటచేత వానికి ఒక రూపమేర్పడినది. నిజమునకు ఈ రూపము కల్పన మాత్రమే అయినను ఆ పదార్థములను తెలిసికొనుటకు ఇది స్వస్సిద్ధమైన సాధనముగా స్థిరపడి పోయినది. సాహిత్యజగత్తులో, భాషానిర్మాణములో కవిసమయములు ఈ విధముగా ప్రధానపాత్ర నిర్వహించుచున్నవి.

అమూర్తములైన పదార్థములను మూర్తములుగా చేయుటలోనే కవిత్వా సృష్టికి బీజమేర్పడుచున్నది. పులు మాటలతో బొమ్మలు సృజించినట్లే చిత్రకారులు బొమ్మలతో మాటలను సృజింతురు. నిజమునకు కళాప్రపంచము ప్రతీకాస్మకము. ఆయా ప్రతీకల వజ్రానము ఎవరికి స్పష్టముగా నుండునో వారే కళానుభవమునకు అర్హులౌదురు. ఈ ప్రతీకలు ఒక్కొక్కసారి పదముల వ్యుత్పత్త్యర్థమును బట్టియు ఆ అర్థములు సృజించు మనో వ్యాపారమును బట్టియు వాసివలన ఏర్పడిన సంప్రదాయములను బట్టియు అనగతములగు చుండును. మనస్సునకును కనులకును అన్ని రూపములందవు. ఆనందముకాని విపాదమునుకాని కలిగించు అనేకాంశములకు రూపములు లేవు. సుఖమునకు ఏది రూపము? దుఃఖమునకు ఏది రూపము? కీర్తికి ఏది రూపము? అపకీర్తి కన్నులకు కనిపించునా? పుణ్యము చర్మ చక్షువులకు గోచరమగునా? పాప రూప మిట్టిదని చూడగలమా? వీనికి రూపకల్పము ఎట్లు చేయవలయును? శాస్త్రము కొంత సాయపడునేమోకాని అనుభవము పరివర్తన శీలమైన ఇదమిత్యమని చెప్పటకు వీలులేనట్టిదైన మనోలక్షణమునకు శాస్త్రము రూపును కల్పింపలేదు. శాస్త్రము నియతిని ఏర్పరచునది కదా! ఈ సందర్భమున కవులు తమ తలపులకు ఉడుపులు తొడిగి, రంగులు పూసి, సహృదయుల మనస్సులకు హత్తుకొనునట్లు చేయుటకు అమూర్తములైన పదార్థములకు రూప కల్పనము చేయుదురు. బొమ్మ కట్టింతురు. వినుకలి కంటెను కనుకలి వలన ఏర్పడు స్ఫురణము మిక్కిలి ప్రభావోపేతమై శాశ్వతమై ఆనందానుభూతికి కారణమగును.

ఇద యశోహాస పుణ్యములకు ధావశ్యము నారోపించుటలోని జౌచిత్యము పరిశీలించవలసి యున్నది. లోకములో ఒక వ్యక్తిగాని ఒక సంఘమునకు గాని

యశస్సు లభించుటకు పొగడదగిన గుణ విశేషములుండవలయును. పొగడుట ఎప్పుడు సంభవించును? నిష్కళంక ప్రవృత్తి భాసించినప్పుడు ఆచార వ్యవహారములు పరిశుద్ధములైనప్పుడు, నిష్కళంకత అనగా కలంకము లేకుండుట - మాలిన్యము లేకుండుట - స్వచ్ఛముగా నుండుట. స్వచ్ఛమనగా శుభ్రము - తెల్లని అని అర్థము. శ్వేత - శిల - గౌర - పాండుర శబ్దములు ధవళ శబ్దమునకు పర్యాయ వాచకములు. శ్వేతమనగా - శ్వాయతి గచ్ఛతి జనమనాంసీతి శ్వేతః శైవో గతౌ జనుల మనస్సును పొందునది. శిత మనగా - సినోతి మన ఇతి శితః నిర్జో బంధనే మనస్సును బంధించునది. గౌర మనగా - గూయతే కర్తృతే గౌరః గుళజ్ఞే కీర్తన చేయబడునది. గురుతే మనోఽస్మిన్నితి గౌరః - గురి - ఉద్యమనే - మనస్సు దీనియందు ఉద్యమించును. పాండరమనగా పండతే యాతి మనోఽస్మిన్నితి పాంశరః పడిగతౌ, దీనియందు మనస్సు పొందును. పుణ్యతే స్తూయ తఇతివా పాండరః పణవ్యవహారేస్తుతౌచ, స్తోత్రము చేయబడునది. ఈ వ్యుత్పత్త్యర్థములనుబట్టి చూచినచో జనుల మనస్సులో ప్రవేశించునదియును, కీర్తన చేయబడునదియును, మనస్సును ఉద్యమింపజేయునదియును అగు ధవళ వర్ణము యశస్సునకు ఆరోపించుటలో ఔచిత్యమున్నది. యశస్సునకు పర్యాయపదము కీర్తి. కీర్తి యనగా కీర్త్యత ఇతి కీర్తిః కీర్తింపబడునది. యశస్సు వలెనే ధావళ్యము కూడ కీర్తింపబడునదియే. కనుక వస్తువులను వాని సదృశ వస్తువులతో పోల్చుటలో సామంజస్య మున్నది.

ఇక హాసము, దరహాసమైనను వికటాట్టహాసమైనను ధవళముగనే వర్ణింపవలెనను పరిపాటి కవులది. మనము సవ్యవస్థుడు ఎదుటి వారికి కనుపించునది దంతకాంతి. దంతములను కుండమల్లికా కుట్టుములతోడను మౌక్తికములతోడను దంతకాంతులను చంద్రకళలతోడను విద్యుత్కాంతులతోడను తారకాకాంతులతోడను ఉపమించుటను బట్టిచూడగా దంతముల తెల్లదనమే హాసముల కారోపించినట్లు ఊహించ వచ్చును. ఈ ఉపమానములన్నియును తెల్లనివే. తెల్లదనమునకున్న చిత్రాకర్షక గుణము హాసమునకు కూడ ఉన్నది. కనుక హాసమును శుభ్రముగా అవదానముగా వర్ణించుట కవి సంప్రదాయమైనది. సాహిత్య శాస్త్రములకు ఆద్య గ్రంథమనదగిన భరతుని నాట్య శాస్త్రమున హాస్య రసమునకు శిత వర్ణమే నిర్దేశింపబడినది.<sup>1</sup> బీభత్స భయానకరసములకు

1. భరతుని నాట్యశాస్త్రము - ఆనువాదము డా. పి. ఎన్. ఆర్. అప్పారావు పుట 201.

నాట్య శాస్త్రమున నీలకృష్ణ వర్ణములు సూచితములు. చీకఁజెప్పుడును భయావహమే. భయము అనందమునకు విరోధి. కనుక సంతోష సూచకమైన హాసమునకు సితత్వమును సూచించిరి. భయాది మానసికావస్థల నిరూపణమునకు ఈ నీల శ్వేత వర్ణములు ప్రతీకలు. భయమును గొల్పు రాక్షసులను నల్లని వారుగా వర్ణించుట పురాణ ప్రసిద్ధమే కదా !

పుణ్యమును కూడ ధవళముగనే వర్ణించుట పరిపాటి. మోనియర్ విలియమ్స్ పుణ్య శబ్దమునకు అర్థమును వివరించుచు - Fair, Pleasant, pure, holy<sup>1</sup> అను పర్యాయ వాచకములను చూపెను. శుభము, మనోజ్ఞము, స్వచ్ఛము, పవిత్రము అను అర్థములు పుణ్యమునకు ధవళ వర్ణమే సమంజసమను భావమును కలిగించుచున్నవి. అదే సందర్భమున 'పుణ్యాత్మణము' అను పదబంధమునకు కుశగ్రాసము పవిత్రమైన తెల్లని ఘాసము అని వివరించెను.<sup>2</sup>

కాంతి తెల్లనిది. వెన్నెలలు తెల్లనివి. యశోహాసపుణ్యములను తెల్లని కాంతులలో వర్ణించునపుడు వెన్నెలలనె ఉపమానములుగా తీసికొనుటలోనున్న మనోజ్ఞత సూర్యకాంతిని తీసికొనుటలో లేదు. సూర్యకాంతి ప్రచండమైనది. దుర్నిరీక్ష్యమైనది. దుర్భరమైనది. కనుక అది తెల్లనిదే అయినను ఇటు ఉపమాద్రవ్యము కాలేకపోయినది.

చంద్రికలు తెల్లనివి. చల్లనివి. ఆహ్లాదకరములైనవి. సూర్యరశ్మి ఉపయోగకరమైనది. చంద్రకాంతి ఆనందదాయకమైనది. సౌందర్యానుభూతిని, సౌభాగ్యనుభూతిని మూర్తిమంతము చేయవలసివచ్చినపుడు చంద్రకాంతినే అలంబనముగా చేసికొను సంప్రదాయ మేర్పడి యుండవచ్చును. తలవని తలంపుగా ఈ కవినమయము కవితా వ్యాపారమునె భంగ్యంపరముగా ఉద్బోధించుచున్నది. మనస్సునకు ఆనందమును ప్రసాదించుటయే కవిత్వ పరమ లక్ష్యము కదా !

త్రిలోకములలోని యువతులు రాజు యశోధావశ్యమునకు ఆశ్చర్యచకితలైరను భావమును దెలుపు ఒక శ్లోకమును రాజశేఖరుడు ఉదాహరించినాడు.<sup>1</sup>

1. Sasnkrit - English Dictionary.

1. "స్తేమః స్తోకోఽపినాగే" శ్వనిత వికలం చక్షసాంనైవ వృత్తి ర్మధ్యేక్షిరాద్ధి మగ్నాః స్ఫుట సుధచ వయం కోఽయమీద్యక్యకారః ఇత్థం దిగ్విత్తి రోదః క్షతవిసరతయా మాంసలై స్వద్భ్రశోభిః స్తోకావస్థానాదుః స్త్రైత్రిజగతి ధవళే విస్మయన్తే మృగాక్ష్యః

హాసము స్వచ్ఛమనుటకు ఉదాహృతి నిచ్చుచు—“శివుని ప్రళయకాలాట్ట హాసములు ఊరసాగర భేదముతో మరింత తెల్లగా భాసించెను”ను భావమును రాజశేఖరుడు పేర్కొనెను.<sup>2</sup>

**అయశమును, పాపమును వల్లగా వర్ణించుట :**

యశస్సును పుణ్యమును తెల్లనివిగా వర్ణించుటలో గల సామంజస్యమును నేను ఇదివరకే నిరూపించి యున్నాను. శ్వేత వర్ణమునకు విరుద్ధమైనది కృష్ణ వర్ణము. యశస్సు ధవళమైనప్పుడు అయశము కృష్ణ మగుట సహజ సిద్ధము.

అయశ పాపములు అమూర్తములు. వీనికి రూప కల్పనము చేయు ప్రయత్నములు లోకానుభవమునకు సన్నిహితములుగా ఉండవలయును. అతి కృష్ణములైన రాత్రులు భయదములు. కనుక అవాంఛనీయములు లోకములో ఏదేని మహత్తర కార్యమును సాధించినప్పుడు మనమ్యుని ముఖము అపూర్వ శోభతో ప్రకాశించును. కాని దుష్ప్రవర్తనము వలన అయశస్సు కలిగి నప్పుడు ముఖము మ్లానమై నల్లబడుట కనుచుండుము. అయశము నెవ్వరును కీర్తింపని కారణమున అది మరుగున పడిపోవును. మరుగున పడిపోవుట అనగా వెలుతురనకు నోచుకొనక పడియుండుట. అయశమునకు కళంకము వర్ణాయ వాచి. కళంకము నల్లనిది. కనుక అయశమునకు నైల్యమారోపింపబడనది. అట్లే పుణ్యమునకు శ్వేత వర్ణారోపణము జరిగినప్పుడు పాపము అనితమనుటకు సందేహింప వలసిన అక్కరలేదు.

పాపము కృష్ణ మనుటకు ఉదాహృతి నిచ్చుచు రాజశేఖరుడు పాపము యొక్క నైల్యమును ఖడ్గధాతి యొక్క నైల్యముతో పోల్చినాడు.<sup>1</sup> అయశము నకు కృష్ణత్వమును ఆరోపించుచు - నీలోత్పలములను కూర్చి అల్లిన మాలతీ కుసుమమాలవలె శత్రువుల అపకీర్తియును రాజకీర్తియును కలిసి

2. “అట్టహాసచ్చలే నాస్యార్ద్యస్యభేనో ఘపాండురాః

జగత్క్షయ ఇవాపీతాః క్షరంతి ఊరసాగరాః”

1. “ఉత్పాత నిర్మల మయూఖ కృపాణరేఖా

శ్యామాయితా తనుర భూద్దయ కంధరస్య

నద్య ప్రకోప కృతకేశవ వంశనాశ

నంకల్ప సంజనిత పాపమతీ మనేవ”

ప్రతిదినము లోకములో వ్యాపించుచున్నవని రాజశేఖరుడు చదవా రించినాడు.<sup>1</sup>

పాపపురుషుని వర్ణము కృష్ణముని సంప్రదాయము.<sup>2</sup> ఈ కృష్ణముయ ప్రభావమువలన ప్రత్యక్షముగా లేని సదార్థమును, అక్షిగోచరముచే ఎన్నియో పదబంధములకును లక్ష్య వ్యంగ్యాద్ధ ప్రతిపాదనమునకు. అవకాశము కలిగినది. దీని ప్రాబల్యము ఎంతవరకు పోయినదనగా అయశపాపములకు నల్లదనముకాక మరేదేని వర్ణమును ఆరోపించినచో భాషా వ్యాపారమే తలక్రిందులుగును.

#### 14. క్రోధానురాగ ప్రతాపములు రక్తవర్ణములుగా చెప్పట:

క్రోధానురాగ ప్రతాపములు మూర్తములు కాని మనోగుణములు. సేత్రాద్యసయవముల సంచలనమువలన ఇవి అవగతములై అనుమతహాసము లగుచుండునే కాని వీని మూర్త రూపములు ప్రత్యక్షము కావు. ఈ అసయవ సంచలనములు కూడ సాపేక్షములు అందరును ఈ మనః పరిస్థితులలో ఒకే తీరుగ వ్యవహరించుట అసంభవము.

రాద్ర రసమునకు స్థాయి భావము క్రోధము క్రోధమునకు రక్త వర్ణమును భరతుడు నాట్యశాస్త్రమున నిర్దేశించినాడు.

క్రోధాది మనఃస్థితులు అత్యుత్కటములై తీవ్రత సందిగ్ధము కలిగి ములో అనేక నిధములైన వికారములు కలుగును. క్రోధము పూనిన వ్యక్తి గుప్పిలి బిగించును. అతని రక్తనాళములో రక్తము అతిమేముగా ప్రవహించును. కన్ను లెఱ్ఱపడును. అరుణకాంతి ముఖమునందంతటను వ్యాపించును. కోపము భయము నంటి ఉద్వేగకరములైన మానసికావస్థలలో “ఎండ్రెస్” అను గ్రంథి నుండి కొన్ని ద్రవములు రక్తములో ప్రవేశించును. దీనివలన మనిషికి ఎంటేని ఉత్తేజము కలుగును. సామాన్యముగా అతని వలన కాని

1. ప్రసరంతి కర్తృస్తే తవచ రిపూణసు కీర్తయోయగపత్

కువలయదల సంవలితాః ప్రతిదినమివ మాలతీమాలాః

—రాజశేఖరుని కావ్యమీమాంస - అధ్యాయము 15.

2. ... ..

... .. అధోముఖం కృష్ణ వర్ణమంగుష్ఠ పరిమాణకః

(పాప పురుష లక్షణములు) - ఆర్షవిజ్ఞాన సర్వస్వము

ప్రథమ భాగము - పుట 400 శీలప్ప రామకృష్ణశాస్త్రి - ప్రచురణ 1965.

వనులు ఈ ఉద్యోగమును అనుభవించు సమయమున సులభముగా చేయగలడని మన వ్రత్య శాస్త్రము చెప్పుచున్నది. ఈ వికృతులలో కన్నెఱ్ఱబడుటతో మన ఈ కవినమయమునకు సంబంధమున్నది.

‘కన్నెఱ్ఱచేయు’, ‘కన్నులు జేపుచు’ వంటి పద బంధములు క్రోధమునకు రక్తత్వమునే సూచించుచున్నవి. రౌద్ర రసాధి దేవత శివుడు. అతడు అగ్రహోదగ్రుడైనప్పుడు అతని ఫాల నేత్రమునుండి పావక జ్వాలలుద్యవించుట పురాణ ప్రసిద్ధము. పావక జ్వాలలు ఎఱ్ఱనివే కదా! అనంత శక్తి సంపన్నుడైన శివుని కోపము మంటలుమీసినది. మానవుల కోపము మంటలను క్రక్కక పోయినను మంటల వర్ణము పులుముకొన్నది. ‘కన్నుల నిప్పులు రాల్చు’ అను పద బంధము (జాతీయము) ఈ సందర్భముగనే రూపు దాల్చి కోపము ఎఱ్ఱనిదను కవినమయా విర్భావమునకు దాని తీసి యుండవచ్చును.

క్రోధానురాగలజ్జాదులు రజోగుణ ప్రధానములైన భావములు. రజః అనగా రంజితే అనే తీతి రజః రంజనాగే - దీనిచేత ఎఱ్ఱగా చేయబడును అని అమరకోశము. రజోగుణమునకు రక్తత్వము అరోపణము చేయబడినది కావున క్రోధాది రజోగుణ వికారములకు రక్తత్వము: కవి సమయముగా రూపొంది యుండవచ్చును.

శివోపాలంభనముచేసిన వటువును కోపించు పార్వతి నేత్రాంచలములు కెంపెక్కినవని కాళిదాసు కుమార సంభవమున వర్ణించినాడు.<sup>1</sup> అనురాగమునకు కూడ రక్తత్వము నారోపించుట కవులపరిపాటి. సిగ్గుముంచికొని వచ్చినప్పుడు కపోలములపై ఎఱ్ఱనెఱ్ఱని కాంతులు భాసించుట అనుభవ సిద్ధమైన విషయము. రాగమునకు ప్రేమయనియును ఎఱ్ఱదనమనియు అర్థములున్నవి. ఈ అర్థసామ్యము కూడ ఈ కవినమయమునకు మరొక ఉపపత్తిని కల్పించుచున్నది. ఎఱ్ఱదనము సౌందర్య హేతువు. ఎఱ్ఱగా బుఱ్ఱగా ఉండు అను పద బంధ మేర్పడుటకు ఇదియే కారణము. అనురాగ మెఱ్ఱనిదనుటకు ఉదాహృతుల నెన్నేని చూపవచ్చును. అనురాగములనలె ఎఱ్ఱనైన మాలికను ఇందుమతి అజాని

1. “ఇతి ద్విజాతా ప్రతికూలవాదినీ ప్రవేపమారలక్ష్మకోపయా

వికుంచిత భూలత మాహితే తయా విరోచనేతిర్కగుపాంతరోహితే”

—కుమార సంభవము - సర్గ 5, శ్లో. 74.



కంఠమునందు వేసెనని కాదాను రఘు వంశమునందు వర్ణించెను.<sup>2</sup> ప్రతాపమును అగ్నితో పోల్చుట సర్వ సామాన్యమైన విషయము. అగ్నిని ఆరుణ కాంతులుకదా! కనుక ప్రతాపమునకు రక్తత్వము నారోపించుట కవి సమయమైనది.

**ప్రతాపమునకు ఉష్ణత్వముండునట్లు వర్ణించుట :**

ఉష్ణత్వము జీవ లక్షణము. చల్లదనము చచ్చదనమునకు చిహ్నము. ఉష్ణము శక్తి. శక్తి మనుష్యుని కార్యోన్ముఖుని జేయును. మరి ఆ శక్తి అధిష్టనమైనప్పుడు ఇతరు లెవ్వరును దరిచేరానంటి దుర్నిరీక్ష్యమై పోవును. ప్రతాపమునగా తేజము. ప్రతాపమునగా “ప్రతపస్త్యసేన శత్రానితి ప్రతాపః - ఏవ సంతాపే -” శత్రువులను తపింపజేయునది. అసలము కాక మరేమగును? అన్ని అన్నప్పుడు ఉష్ణ మనియే కదా చెప్పవలసినది. ఈ దృష్టితోడనే ప్రతాపాగ్ని వంటి రూపకము లేర్పడుటకు అవకాశము కలిగినది. ప్రతాపమును ఉష్ణముగా వర్ణించు సందర్భములు కావ్యములందు అనేకములు.

నైపథమునందు—

“అనల్ప చగ్ధారి పురానలోజ్జ్వలైః

నిజప్రతా పై ర్నలయం జ్వలద్భువః

ప్రదక్షణీకృత్య జయాయ స్పష్టయా

ర రాజు నిరాజనయ.....” —సర్గ - 1.

(సలుని ప్రతాపాగ్ని భూవలయము చుట్టును నిరాజనమువలె పరిభ్రమించుచున్నదని భావము).

**శ్రీకి రోమావళి, త్రివళులు లేకున్నను వర్ణించుట :**

శ్రీ సౌందర్యమునకు సంబంధించినది ఈ కవినమయము. కామ శాస్త్రము చతుర్విధ శ్రీ జాతులను పేర్కొన్నది. పద్మిని, చిత్రిణి, శంఖిని, హస్తిని, ఈ నాలుగు జాతులలో పద్మిని జాతిశ్రీ ఉత్తమమైనది. పద్మినీజాతిశ్రీ సౌందర్యమునకు ఆదర్శము. కనుకనే సకల దేవాంగనలను, అత్యంత సుందరులైన మానవ కాంతలను పద్మినీజాతిశ్రీలతో పోల్చుచుందురు. ప్రాయీకముగా

2. సా చూర్ణగౌరం రఘునందస్య ధాత్రీకరాభ్యాంకరభోషయోరూః

అసంజయామాస యథా ప్రదేశం కంఠేగుణం మూర్తివిహసురాగమ్

—రఘువంశము - సర్గ 6. శ్లో. 83.

భారతీయ సాహిత్యములలో స్త్రీరూప సంబంధములైన లక్షణములనేకములకు సాముద్రిక శాస్త్ర సూత్రములును దేవతా కాండల రూప విలాసములును కామ శాస్త్రీయములైన అంశములును ప్రమాణములుగా ఉన్నవి. స్త్రీకి రోమావళి (నూగారు) నాభినుండి రొమ్మువరకు నల్లని చీమలబారువలె నున్నచో ఆ స్త్రీ సుఖవతియును భాగ్యవంతురాలగుననియును వశులు (కడుపుపై ముడతలు) జలద్రంగమువలె మూడు కనబడుచున్నచో ఆ స్త్రీ ఉత్తమురాలగుననియును, స్త్రీ సాముద్రిక శాస్త్రము చెప్పుచున్నది. స్త్రీ శరీరమును బంగారు వన్నెతోను, చండక కేతకీత్యాది కనుమ వర్ణములతోను, చంద్రశాతటిల్లతాది ధవళ వర్ణములతోడను పోల్చుట సంప్రదాయము. పచ్చని తెల్లని శరీరము పైన నల్లని నూగారు కాంతులు, ఆముడుతల నల్లని రేఖలవంటి ఛాయలుండుట సౌందర్య సమగ్రతా హేతువులు.

రోమావళి త్రివళులు పద్మినీ జాతిస్త్రీలకు ఉండుననియును స్త్రీ సౌందర్య వర్ణనము వీని ప్రసక్తి లేనిదే అనుందరము అనుమగ్రము అను అభిప్రాయమే ఈ కవి సమయమునకు ఆధారమైనది. అంతియే కాని స్త్రీలందఱ యందును నూగారు త్రివళులును ఉండుట అసంభవము. కనుక ఇది అసత్యమని నిబంధించుటయే అగును. జలాశయమాత్రమునందు హంస సాసాది పక్షులుండునని చెప్పు కవి సమయమునకున్న సామంజస్యమే దీనికిని వర్తించును.

“పార్వతి నూగారు పోకముడిని చాటి లోతైన పొక్కిటిని చొచ్చినపై ఆమె యొడ్డాణము నడిమి ఇంద్రనీలమణి రేఖయొయన ఒప్పారుచుండెనని కాళిదాసు నర్ణించెను.<sup>1</sup> పద్మినీ జాతి స్త్రీలకు వళి కంఠము ఉండుననుటకు కుమార సంభవమునందే మరొక ఉదాహృతి ఉన్నది.<sup>2</sup>

నన్నయభట్టు మేనకా సౌందర్యమును అభివర్ణించుచు చెప్పిన పద్యమును కూడ తార్కాణముగా పేర్కొనవచ్చును.

“అలసత యొప్పుగాఁ దరుణి యమ్మనివల్లభుమౌలనున్న స  
మ్మిళిత సుగంధ బంధుర సమీర వశంబునఁదూలి బాలపై

1. “తస్మాప్ర విష్టానతనాభి రంద్రం రరాజ తస్మీనవరోమరాజః

నీ వీ మత్రికమృనితేతరస్య తస్మేఖిలా మధ్యమణే రిహర్షిః”

—కుమార సంభవము - సర్గ 1. శ్లో. 38.

2. మధ్యేన సావేది విలగ్న మధ్యా వళిత్రయం చారు బభారబాలా

ఆరోహణార్థం నవయావనేన కామస్య సోపానమివ ప్రయుక్తమ్

—కుమార సంభవము - సర్గ 1. శ్లో. 38.

వలు వెడలన్ బయల్పడియె వల్లకుచంబులుఁగఱయుగ్రముల్  
లలిత కృశోదరంబుఁ దరళత్రివళీయుత రోమరాజియున్”<sup>3</sup>

చంపక భ్రమరములకు విరోధమున్నట్లు వర్ణించుట :

పువ్వులను ఆశ్రయించుకొని తుమ్మెదలుండుట సాధారణమైన విషయము. ప్రణయ భావ వ్యంజకము, పట్పదసహితములైన కుసుమములు సుందరములు. తుమ్మెదలు తేనెలను ఆనుటకు పూలపై వ్రాలటవలన పూలలో బీజోత్పత్తి పరుగును. ఇది వృక్షశాస్త్రమునకు సంబంధించిన యాధార్థ్యము. దీనినే ‘పరపరాగ సంపర్కము’ (Polinisation) అందురు. ఈ సంపర్కమునకు కొద్దిదూరవి ఒక్క భ్రమరములే కావు. వాయువు, జలము, పక్షులు మరి ఇతర కీటకములు, ఈ ప్రక్రియకు దోహదము కల్పించుచుండును. అన్ని రకములైన పూలపై అన్ని విధములైన భ్రమరాది కీటకములు వ్రాలవు. పూవుల వర్ణమును బట్టియు వాసనములను బట్టియు అవి యుండు స్థలములను బట్టియు ఈ భ్రమరాదులలో వైవిధ్యము ఉండవచ్చును.

చంపకము పసుపు పచ్చని వన్నెతో అతిశిష్టమైన మాదక పరిమళముతో ఒప్పారు కుసుమము. ఈ వాసనను తుమ్మెద భరించలేదట. ఒక వేళ తుమ్మెద దానిపై వ్రాలినను అది చచ్చునట నిజమే కావచ్చును. ఆకులను అలిములను మేయు పశువులు పొగాకును మాత్రము ముట్టపు మనుష్యులలో కూడ అందరికి అన్ని పదార్థములు గిట్టవు కొందరికి కొన్ని వాసనలు గిట్టవు. కొందరికి కొన్ని రుచులు సరిపడవు ఈ గిట్టక పోవుటను Allergy అందురు. ఈ Allergy భ్రమరాది కీటకములకు ఉండకూడదనుటకు ఆధారమేదియు కనిపింపదు.

కావ్య ప్రపంచమున పువ్వులు స్త్రీలు, తుమ్మెదలు పురుషులు. సంపెగ లపై తుమ్మెదలు వ్రాలవను కవినమయము ప్రణయ వ్యాపారమునకును (స్త్రీ పరాజ్ఞాభివ్యంజనమునకును ప్రతీకగా నిలిచిపోయినది. సుందరాంగన ముక్కును సంపెగ కుసుమముగా వర్ణించుట ప్రసిద్ధము అన్ని పువ్వులపై వ్రాలు తుమ్మెద తనపై ఏల వ్రాలదని సంపెగ తపస్సుచేసి ఒక సుందరకాంత వానికగా అవతరించెనని, తుమ్మెదల జారువలెనున్న ఆమె చూపులెల్లప్పుడును తనపై

వ్రాలునట్లు చేసికొనెనను భావమును ఈ కవినమయ స్ఫూర్తితో అందించిన రామరాజ భూషణుని—

“నానానూన వితాన వాసనల నానందించు సారంగమే  
 లానన్నొల్లదటంచు గంధఫలి జల్కాకందంపంబంది యో  
 షానాసాకృతిబూని సర్వసుమన స్సౌరభ్య సంవాసమై  
 పూనెంబ్రేక్షణ మాలికా మధుకరీ పుంజంబునిర్వంకలన్”<sup>1</sup>

అను పద్యము తెలుగు సాహిత్యమున్నంతవరకు కావ్య రస పరిమళమును గుఱాళించుచునే ఉండును.

మిళిందములు చంపకములపై వ్రాలవనుటకు ఉదాహరణముగా ‘సుభాషిత రత్న భాండాగారము’ నందలి ఈ శ్లోకమును పేర్కొనవచ్చును.

“రూపసౌరభ సమృద్ధి సమేతం, చంపకం ప్రతియయుర్నమిలిందగ్గ  
 కామినస్తు జగ్రహస్త దశేషాగ్రాహకాహిగుణిహంకరినస్యః”<sup>2</sup>  
 అల్లసాని పెద్దన మనుచరిత్రములోని—

“వాని చక్కదనము వై రాగ్యమునజేసి  
 కాంక్షసేయు జారకామినులకు  
 భోగజాహ్నమయ్యె పూచిన సంపెంగ  
 పొలుపు మధుకరాంగనలకుఁబోలె”<sup>3</sup>

అను పద్యము కూడ ఇందుకు చక్కని ఉదాహరణము.

చంపకభ్రమరములకు నిరోధముండుటకు కారణమునుతర్కబుద్ధితోఎంతగా ఆలోచించినను అమరకోశము చంపకమునకు చూపిన వ్యుత్పత్తి పరమాశ్చర్య కరముగా ఉన్నది. చంపకమనగా చమ్యతే, అతిభిరితి చంపకః, చము-అదనే-తుమ్రెదలచే నాస్వాదింపబడినది అని అర్థము. ఈ వ్యుత్పత్త్యర్థము దృష్టితో చూడగా చంపక భ్రమరములకు సఖ్యమే కాని వైరుధ్యము లేదని మనము నమ్మవలసి వచ్చుచున్నది. ఈ విధముగా వైరుధ్యము లేకున్నను ఉన్నదని చెప్పుట అనగా - అసత్తును నిబంధించుటయే కదా ! కవినమయమే కదా !

1. వసుచరిత్రము - ద్వితీయాశ్వాసము - పద్యము, 47.

2. 239 - 66.

3. వసుచరిత్రము - ప్రథమాశ్వాసము - పద్యము, 52.

## వృక్ష దోహదములు

రాజశేఖరుడు సన కావ్య మీమాంసలో వృక్ష దోహదములను కవి సమయములలో చేర్చలేదు. అతని తరువాత విశ్వనాథుడు (14వ శతాబ్ది) తన సాహిత్య దర్పణములో వృక్ష దోహదములను కవి సమయములుగా పేర్కొనుచు అశోక వకుళ దోహదములను రెండింటిని మాత్రము చెప్పినాడు. పిమ్మట కేశవమిశ్రుడు (16వ శతాబ్ది) ఈ రెండింటినే కవి సమయములుగా - అనఁతు నిబంధనమునకు ఉదాహరణములుగా వాక్రూచిస్తాడు వీరిరువురి తరువాత ఏ ఆలంకారికుడును వీనిని స్పృశించినట్లు కానరాదు.

కాళిదాసు కావ్యములకు సంఘీవని వ్యాఖ్యను వచించిన మల్లినాథుడు మేఘ దూతమున అశోక వకుళ దోహదములను కవి ప్రసీద్ధులని<sup>1</sup> వ్యాఖ్యానించుచు ఇంకను ఎనిమిది వృక్షదోహదములను పేర్కొనుచు ఒక శ్లోకమును వ్రాసినాడు.<sup>1</sup> ఇవి అన్నియు కవి ప్రసీద్ధులే. కవి సమయములే ఆ పది వృక్ష దోహదములివి.

1. పద్మినీ జాతిస్త్రీల స్పృశచేత ప్రయంగువులు
2. పద్మినీ జాతిస్త్రీల ముఖమదిరా సేచనముచేత వకుళములు.
3. పద్మినీ జాతిస్త్రీల పాదాఘాతముచేత అశోకములు.
4. పద్మినీ జాతిస్త్రీల చూపులచేత తిలకములు.
5. పద్మినీ జాతిస్త్రీల ఆలింగనముచేత కురవకములు.
6. పద్మినీ జాతిస్త్రీల పర్ణ వాగ్యములచేత మందారములు.

1. “రక్తాశోకశృంగిసలయః కేసరశ్చక్రకాంతః  
ప్రత్యావన్నే కురవకవృతే ర్మాదవీ మండనస్య  
ఏకః సఖ్యాస్తవ సహమయా వామపాదాలిలాషీ  
కాంతత్యన్యో వదన మదిం దోహదచ్చదృశాస్యాః — మేఘదూతం - 2-18.

1. “స్త్రీణాం స్పృశాత్ ప్రయంగు వికసతి వకులం సీధుగంధాషనేకాత్  
పాదాఘాతశోక స్తిలక కురవకౌ వీక్షణమాలింగనాభ్యాం  
మందారోనర్మ వాక్యాత్ పటుస్పృదుహసనాచ్ఛంపకో వక్తవాతాత్  
చూతోగీతాన్న మేరుర్విక సతిచ పురోన్రనాత్ కర్ణికారః”

— మేఘదూతము - 2-18వ శ్లోకమునకు వ్యాఖ్యానము.

7. పద్మినీ జాతిస్త్రీల మృదుహాసముచేత చంపకములు.
8. పద్మినీ జాతిస్త్రీల ముఖానిలముచేత మాతందములు.
9. పద్మినీ జాతిస్త్రీల గానముచేత నిమేరువులు.
10. పద్మినీ జాతిస్త్రీల సృష్టముచేత కణ్డికారములు కుసుమించును.

కుమార సంభవమునందు వ్యంజితమైన అశోక దోహదవృత్తిని సమర్థించుచు వ్యాఖ్యాత మల్లినాథుడు మరెయ్యక శ్లోకము నుదాహరించినాడు. అందు కేవలము అశోక పకుళ కురవక తిలకముల దోహద వృత్తులను మాత్రము ఉల్లేఖించినాడు.<sup>1</sup>

రాజశేఖరుని కావ్యమీమాంస యందలి 13వ అధ్యాయమున విధానాపహారమునకు దృష్టాంశములుగా రెండు శ్లోకములున్నవి. అందు అశోక, పకుళ, తిలక, కురవకముల దోహద క్రియలను గూర్చి ప్రస్తావించబడినది.<sup>2</sup> ఇదే గ్రంథములందలి పదునెనిమిదవ అధ్యాయముందు వసంతర్తువునకు సంబంధించిన శ్లోకములో “స్త్రీలుచేయు ఆయా దోహదక్రియలు లేకయే అశోక పకుళ కురవక తిలకములు పుష్పంచెన”ని వర్ణించెను.<sup>3</sup>

ఈ వృత్తు దోహదములతో రాజశేఖరునికి పరిచయముండెననియును ఆయా ఋతువులలోనే ఆయా వృత్తులు పుష్పించుననియును అతనికి తెలిసియుండెనుటయు స్పష్టము. అశా స్త్రీయములును అలౌకికములును

# 1. “పాదహతః ప్రమదయా వికసక్యశోకః

శోకం జహాతి పకులో ముఖసీ ధునిక్తః

అలౌకికః కురవకః కురుతే వికాస

మాలోహిత స్త్రీలక ఉత్కలకో విభాతి” — కుమారసంభవము-3-26వ శ్లోకవ్యాఖ్యము.

# 2. “ముఖ మదిరయా పాదాపూతైర్విలాస విలోకితై

ర్వకుల విటపే రక్తశోకస్తయా తిలక ద్రుమః

జలనిధితటే కాంతారాజాం క్రమాత్ కకుభోజయే

రుగితి గమితా యద్వర్గ్యభి వికాస మహోత్సవమ్”

— రాజశేఖరుని కావ్యమీమాంస - 13వ అధ్యాయము.

# 3. నాలింగికః కురుజక స్త్రీలకో నాదృష్టో నోలాదితశ్చ సదృశాం చరణేరశోకః

నిక్తాన వక్త్రమధునా పకులశ్చ చైత్రే చిత్రం తథాపి భవతి ప్రసవావవర్జః

— రాజశేఖరుని కావ్యమీమాంస అధ్యాయము-18.

అయిన ఈ వృక్ష దోహదములను అరడు కవినమయములుగా ఏల గుర్తించ లేదో తెలియరాకున్నది. రాజశేఖరుని కాలమునాటికి అవి ప్రకృతి సత్యములని అతనికి తోచి తన కవినమయ నిష్కచనమునకు లోబడక పోవుటచేతనో లేక ఈదోహదములకు మూలము సాహిత్యేతర నిసయమని తాను భావించినందు చేతనో వానిని పేర్కొనక విడిచినట్లు ఊహింపవచ్చును. రాజశేఖరుని దృష్టికి రాజపోయినను విశ్వనాథ కేశవ మిత్రులును మల్లినాథుడును కావ్యజాలమున వీనికున్న ప్రాచుర్యమును గుర్తించి కవినమయ సకేత మొసంగినారు. నిజము నకు రాజశేఖరుని కవినమయమునకున్న లక్షణములు వీనికిని వర్తించుచున్నవి. కావున అవి కవినమయములే. వైన పేర్కొన్న పది వృక్ష దోహదములన్నింటికి కావ్య ప్రపంచమున లక్ష్యములు చూపుట కొంచెము కష్టసాధ్యమే అయినను అలోక, వకుళ, కురవక, తిలక దోహదములకు మాత్రము లక్ష్యములు బహుళముగా కనిపించుచున్నవి. వ్యంగ్యార్థ ప్రతిపాదనమునకు ఈ వృక్షదోహదములు ఉపస్కారములుగా నేటికిని ప్రవర్తిల్లుచున్నది.

పదునాల్గవ శతాబ్దమున రచింపబడిన పార్శ్వనాథ చరిత్రము అను జైన గ్రంథమున ఈ వృక్షదోహదముల ప్రసక్తి ఉన్నది.<sup>1</sup> ఈ పది వృక్షదోహదములను తొలిసారిగా పేర్కొన్నవాడు మల్లినాథుడే దీనినిబట్టి వీని సంఖ్యతో పాటు వీనికి ప్రాచుర్యము కూడ పెరుగుచు పచ్చినదని చెప్పవచ్చును.

దోహద శబ్దమునకు అమరకోశములో “ఇచ్చ - కాంక్ష - స్పృహ - వాంఛ - లాలస” మున్నగు అర్థములున్నవి. శబ్ద కల్ప ద్రుమమునందు “గర్భిణ్యభిలాష - పుష్పోద్గమోపధమమ”నియు అర్థములున్నవి. కథా సరిత్సాగరమునకు టిప్పణులు వెలయించిన పెంజరు మహాశయుడు దోహదమును హృదయ సమ్మేళనమనెను. ఇంకను వివరించుచు గర్భవతికి రెండు హృదయములుండుననియును ఆమె ఏదేని వాంఛించినపుడు గర్భస్థ శిశు వాంఛ సమ్మితమై యుండుననియును తెలిపెను. వృక్ష దోహదమునకును ఇది వర్తించునని పెంజరు అభిప్రాయ పడెను.<sup>1</sup>

1. భావదేహరి పార్శ్వనాథ హరి చరితము 6-786 నుండి 799 వరకు.

1. The Ocean of Story Vol. 1 to 10 : Towny and Pezer.

అకాలమందు వృక్షములను పుష్పించజేయు కుశలోపాయములతో ప్రాచీన వృక్షతత్త్వ వేత్తలకు పరిచయముండెనని ఈ వృక్షదోహద ప్రక్రియ వలన తెలియుచున్నది. “తరుగులైతాదినా మకాలే కుశలైః కృతమ్, పుష్పాద్యుత్పాదకం ద్రవ్యం దోహదంస్యాత్తు చత్కియా” అని మల్లినాథుడు మేఘదూతమున ఉత్తర మేఘమున పదునేడవ శ్లోకమునకు వ్యాఖ్యానము వ్రాయుచు తెలిపియుండెను.

అకాల పుష్పోద్గమము ఆనంద సంధాయకము. విస్మయావహము. దైవానుగ్రహ సూచకము, వనమునందున్న రామునికి అచట తరులు, గిరులు. అకాలమునందు నైతము ఫల పుష్పములను కానుకలుగా సమర్పించుకొనగలవని అయోధ్యావాసులు ఆకాంక్షించినారట.<sup>2</sup> మన్మథుని సృజనప్రభావమును సూచించుటకు ఆతని సహచరుడైన వనంతుని అకాలాగమమువలన వృక్షములలో పుష్పోద్గమమైనట్లు వర్ణించుట కావ్య ప్రపంచములో సర్వసాధారణమైన విషయము. కాళిదాసు కుమార సంభవమున శివతపోభంగమునకు ఏతెంచిన మన్మథుని మహిమతో అకాలవనంతోదయమైనట్లు వర్ణనమున్నది.<sup>3</sup>

సుందరీ మణుల రూప, గుణ, వర్ణ, గంధ, గతుల సామ్యమును ధ్వనింప జేయుటకే ఈ వృక్షదోహదము, లేక అకాలపుష్పోద్గమము కావ్య జాలమున ప్రవేశించి యుండవచ్చని ఊహింపవచ్చును.

ప్రాచీన శిల్పములలో యక్షిణుల వృక్షదోహదముల దృశ్యములు కనిపించుచున్నవి. స్త్రీసౌందర్యమునకు యక్షిణి ఆదర్శము. యక్షిణిల వృక్షదోహదమే సాధారణీకరణము చెంది స్త్రీపరముగా ప్రాచుర్యమును వహించి యుండును. వృక్షదోహదములను గూర్చి తడివినపుడు మరొక్క అంశము తలపున మెరయును. పద్మీనిజాతిస్త్రీలు శృంగారమునకు ఆదర్శమూర్తులు. శృంగారమునకు అలంక్రియలు ప్రధాన సాధనములు. ఈ అలంక్రియాసాధనములలో పూలకున్న ప్రాముఖ్యము ఇంతంతనరానిది. పువ్వులు ఉద్దీపనవిభావమునకు ఆధారములు. శృంగార కస పరిణతికి హేతుభూతములు. అవి సదృశ

2. అకాలే చాపిముఖ్యాని పుష్పానిచ పలానిచ

దర్శ యిష్యన్త్యనలక్రోశాన్ గిరయో రామామాగతమ్ — రామాయణము-2-4 8-13.

3. కుమార సంభవము - సర్గ 3, శ్లో-24 నుండి 32 వరకు.



కాలమున లభింపవలెనను లాలస వారిలో ఉండుట సహజము. తమ శృంగార చేష్టా విశేషములనే దోహదములుగా చేసికొని, తాము కొరిన పూలను సంపాదించుకొని యుందురు. కుసుమములకును కుసుమాంగులకును అవినాభావ సంబంధము కదా !

కావ్యాలంకార సంగ్రహ వ్యాఖ్యాతలు శ్రీ సన్నిధానం సూర్య నారాయణశాస్త్రిగారు కవినమయముల పట్టికను ఉట్టంకించుచు అందు ఈ వృక్షదోహదములను ఉదాహరించిరి.

వృక్షదోహద క్రియలన్నియును పద్మినీ జాతిస్త్రీల పాదాఘాతాది చేష్టల వలన ప్రవృత్తములగుచుండుట కవి సంప్రదాయగతమై ఉన్నది. ఆయా వృక్ష దోహదములను ఒక్కొక్కటిగా తీసికొని వాని సామంజస్యమును పరిశీలింతును.

**యువకుల పాదాఘాతముచేత అశోకము కుసుమించుట :**

అశోక కుసుమములు అరుణములు. పద్మినీ జాతిస్త్రీల చరణములును అరుణములు. వాని పాదతాడనముచేతనే అవి కుసుమించునని చెప్పట ఉత్ప్రేక్షా గర్భితమైన అతిశయోక్తి మాత్రమే. దోహదమును శబ్దమునకు అకాలమునందు పుష్పింపజేయుట అని అర్థము కదా !

పూలులేని తరులతాదులు అనుందరములు. అనుందములైన పదార్థములు ఆనంద హేతువులు కావు. అకాలమున ఆయా తరులతాదులను పూచునట్లుచేసి ఆనందముననుభవించు నునస్తత్వము భంగ్యంతరముగా ఈ కవినమయ రూపముగా బహిర్గత మగుచున్నది.

ఇందుమతీ పాదతాడన దోహదముచేత పుష్పింపచేయబడిన అశోకముపై ఆమె లేనందున అజుని దృష్టి మాటిమాటికి ప్రసరించునని కాళిదాసు వర్ణించినాడు.<sup>1</sup>

1. “కుసుమంకృత దోహద స్వయా యదశోకోఽయముదీరయిష్యతి  
అలకాభరణం కథం నుతకేతవనే ష్యామిని వాపమాల్యతామ్  
స్మరతేవన శక్తనూపురం చరణసుగ్రహమన్య దుస్లభమ్  
అమునా కుసుమాశ్రు వర్షిణ త్వమశోకేన సుగాత్రి శోచ్యనే”

**పుక్కిటి మద్యము ఉమియుటచేత పొగడచెట్టు పుష్పించుట :**

పొగడపువ్వులలో మదిరాగంధమును పోలిన సుగంధముండును. కనుక నే వీనిని సీధు గంధమునియును మద్యగంధములనియును అందురు. యువతులు మదిరను పుక్కిలించి వకుళ వృక్షముపై ఉమియుటవలన అది కుసుమించుననుట వ్యంగ్యగర్భితముగా చెప్పిన మాటయే. మదిరామధుఃపములతో రమణుల ముఖములు ఆర్షణీయములును, ఆస్వాదనీయములుగను ఉండునను నస్మభావమును రమణీయముగా భంగ్యంతరముగా చెప్పుటయే. కాంతాశ్వాసలో వకుళ పుష్ప సౌగంధ్యమున్నట్లు కాళిదాసు వర్ణనము.<sup>2</sup>

**కురవకము (ఎఱ్ఱగోరంట) లు స్త్రీల ఆలింగనముచే పుష్పించుట :**

కురవక మంజరుల శోభ సుందరుల ముఖద్యుతులతో సమానముగా ఉన్నదని, వాని రాగోద్దీపకశక్తి మదన బాణసన్నిభమని కాళిదాసు వర్ణించి నాడు.<sup>3</sup> రామాయణమునందు కురవకముల ప్రసక్తి వసంత ఋతువర్ణన సందర్భమున ఉన్నది.<sup>4</sup>

కురవకములు స్త్రీల ఆలింగనముచే పుష్పించుననుటకు తార్కాణముగా రాజశేఖరుని కావ్య మీమాంసలోని కాలవిభాగ ప్రకరణమునందలి ఈ శ్లోకమును చూపవచ్చును

“నాలింగితః కురబస్తీలకోన దృష్టో  
నో తాగితశ్చ చరణైః సదృశామశోకః  
సిక్తోన వక్త్రమధునా వకుళశ్చ చైత్రే  
చిత్రంత దాపి భవతి ప్రసవావ క్షిర్ణః”

(ఏమి ఆశ్చర్యము ! రమణి ఆలింగనము లేకయే కురవకము, ఆమె చూపులు పడకయే తిలకము, ఆమె పాదాఘాతము లేకయే అశోకము, ఆమె ముఖపద్మ గండూషము లేకయే పొగడలు పూచుచున్నవి కదా !)

2. “కవి శృంగారకారిణిర్వకులై రర్థచితాం సమంమయా

అస నమాన్య విలాసమేఖలాం కిమిదం కిన్నరి కంఠిమన్యతే”.

—రఘువంశము - 8-84.

3. ఋతు సంహారము 8-20.

4. రామాయణము 4-1-21.

రమణుల ఆలింగనము చేత కురవకము పుష్పించుననుటకు కేవలము కావ్య రసాత్మకముగా వ్యంగ్యగర్భితముగా చెప్పటకు ప్రయత్నించుటయే కారణమని ఊహించుటకు వీలున్నది. ఆలింగనము అత్యనురాగ సూచకము. అనురాగము నకు అరుణవర్ణము కవి సంప్రదాయ సిద్ధము కనుక సానురాగముగా కురవకమును కౌగిలించుకొన్నప్పుడు అది రాగస్పర్శచేత కుసుమించునేమో. కురవక కుసుమ జాతిలో తెల్లనివే కాక పలుపన్నెలవి ఉన్నను కేవలము ఎఱ్ఱగోంటలు మాత్రమే రమణుల ఆలింగనముచేత కుసుమించునను కవిసమయము వైన చెప్పిన ఉపపత్తికి ఉపస్కారకముగా ఉన్నది. ఆలింగనమువలన కురవకములు పుష్పించుననుట - ప్రమదలకు కలిగిన పులకలే కురవకములను పులకాంకితము లను చేసినవి - అనగా పుష్పించజేసినవని ఊహింపవచ్చును.

**తిలకము (బొట్టగుచ్చెట్టు) రమణుల చూపులచేత పుష్పించుట :**

తిలకములు నువ్వు పువ్వులవంటి తెల్లని చిన్న పువ్వులు తిలక తరువులు రమణుల చూపులచేత పుష్పించు ననుటకు కారణము వ్యంగ్య కథనమే కాని అన్వయము కాదు. ఈ వ్యంగ్య కథనమునకును కొంచెము ఆధారములేకపోలేదు. తిలకకుసుమములు తుమ్మెదలకు అత్యంత ప్రీతి పాత్రములైనవి. వాల్మీకి తిలకమంజరులపట్ల తుమ్మెదల ప్రగాఢానురాగమును అభివర్ణించి యున్నాడు.<sup>1</sup> భ్రమరోచేతమైన తిలకస్తబకమును కాళిదాసు నీలిముంగురులకు ప్రేలాడు ముత్యాల మాలగా పోల్చెను.<sup>1</sup> సుందరీమణుల చూపులను ధవళములుగను నీలములుగను వర్ణించుట కవుల పరిపాటి. ధవళములైన చూపులచే తెల్లనిపూలు కుసుమించునని వ్యంగ్యముగా చెప్పటలో భౌచిత్యము కనిపించుచున్నది. స్త్రీల చూపులు తుమ్మెదలవలె నల్లనివనియు చెప్పట ప్రసిద్ధము. తుమ్మెదలవంటి చూపులు తిలకములపై వ్రాలుననుటలో కూడ భౌచిత్యమున్నది.

ఈ కవిసమయమును ఆధారముగా చేసికొనియే రాజనిఘంటు కర్త “తరుణి కటాక్ష కామీ” అను పర్యాయ పదమును తిలకమునకు సూచించి యుండవచ్చును.<sup>2</sup> ఇతః పూర్వమే చేర్చొన్న రాజశేఖరుని శ్లోకము “నాలింగితః.....ప్రసవావకీర్ణమ్” దీనికిని ఉదాహృతి.

1. రామాయణము 1-4-48.

1. రమణవంశము 9-41.

2. రాజ నిఘంటువు - కరవీరాది వర్ణము - 43

### మందారము స్త్రీల సర్వవాక్యములచేత పుష్పించుట :

అమరకోశము మందార శబ్దమునకు - మదంతి - మోదంతే - అనేతీత మందారః - దీనిచేత సంతోషింతురు. మదిస్తుతి మోదమద స్పష్టకాంతిగతిషు మంద్యతేస్తూ యత ఇతివా - స్తోత్రము చేయబడినది, అనువ్యుత్పత్తులు చూపుచున్నది. రమణుల సర్వవాక్యములు సంతోషింపజేయునవి కదా ! మందార వృక్ష శబ్దము పుంలింగము. కనుక పురుషత్వార్థము, (స్త్రీ) సర్వవాక్యములకు పురుషుని మేను పులకించుట అనుభవసిద్ధము ఈ పులకింతయే పుష్పించుట అని సరిపెట్టుకొన్నచో వ్యంగ్యముగా స్త్రీ పురుష ప్రణయపరముగా ఈ కవి సమయముద్భవించి యుండుననుటకు కించిత్ హేతువును కల్పించుకొనవచ్చును.

“స్త్రీణాం స్పృహత్ప్రియంగుష్ఠికసం..... నర్తనాత్ కర్ణికారః” అని మల్లినాథుడు ఉత్తర మేఘమునందు ‘రక్తాశోకః’ అను శ్లోకమునకు వ్యాఖ్యానము వ్రాయుచు పేర్కొన్న శ్లోకము దీనికి ఉదాహరణము.

### చంపకము రమణుల మృదుహాసముచేత కుసుమించుట :

నిరబూచిన సంపెంగ సౌరభములను గుఱాళించు రమణిమణి ప్రపుల్ల హాసమును స్ఫురింపజేయునను వ్యంగ్యార్థమును వ్రతిపాదించుటకు ఈ కవి సమయమేర్పడి యుండవచ్చును. ఉత్తమజాతి వనితల నిశ్వాసము సరిమళవంత మనుటకు కామశాస్త్రమాధారము. ఇక చంపకగంధులు హసించునపుడు ఎదుటచున్న సంపెంగ తరువులు నవ్వుక ఊరకుండునా ? అదియును కవితా ప్రపంచమున. ఇనంతయు కవితాకేళి మల్లినాథుని మేఘసందేశ వ్యాఖ్యానము నందు “స్త్రీణాం స్పృహత్” అను శ్లోకము తార్కాణము.

### రమణుల ముఖానిలముచే మామిడి పుష్పించుట :

ఈ కవి సమయమునకు అక్షయములు కావ్యజాలమున చాల తక్కువగా ఉన్నవి అయినను దీని మూలమునరయుట అంత కష్టముకాదు. సుందరీమణుల ముఖానిలవాసన మామిడి పూలగుత్తుల సువాసనతో పోలియుండునను లేక పోలియుండ వలెనను ఆదర్శ వాంఛయే ఇందు గమ్యమానమగుచున్నది. మనస్వీనుల హృదయములను కూడ విచలితము చేయజాలు ఆమ్ర వృక్షవాయు పులను కాళిదాసు వర్ణించినాడు.<sup>1</sup>

1. “అకంపితాని హృదయాని మనస్వీనీనాం

వైతైః ప్రపుల్ల సహకార కృతాధివానైః”

**రమణుల సంగీతముచే నమేరువు కుసుమించుట :**

నమేరువులనగా సురపొన్నలు. వీనికి దేవవల్లభములని మరొక పేరున్నది. దేవతలకు ప్రీయములైనవి కనుక దేవవల్లభములని అమరము చెప్పుచున్నది. దేవ గణములలో కిన్నరులు కింపురుషులు గంధర్వులు విద్యాధరులు మున్నగువారు గానకళాకోవిదులనియును గానప్రియులనియును ప్రతీతి. గంధర్వాంగనల గాన మునకు ఈ నమేరువు పులకించి, పుష్పించి యుండవచ్చునను ఊహకు అవకాశ మున్నది. గంధర్వాంగనలను పోలు పద్మినీ జాతిస్త్రీలకట్ల కూడ వీనిని వర్తింప జేసి యుండవచ్చును ఇటీవల సస్యరక్షణకును సస్యాభివృద్ధికిని సంబంధించిన వైజ్ఞానిక పరిశోధనములనేకములు జరుగుచున్నవి. అనేకాద్యుతములున అశ్రుత పూర్వములయిన విశేషములు బయలుపడుచున్నవి. నాటికిని నేటికిని లతాగుల్మదుల పోషణను గూర్చి అనేక విశ్వాసములు ప్రచారమునందున్నవి. కొందరు రజస్వలయిన స్త్రీలు కొన్ని రకములైన మొక్కలను తాకినచో అవి వాడి నశించునను నమ్మకము ప్రబలముగా ఉన్నది. ప్రత్యక్షముగా చూచిన వారును లేకపోలేదు కొన్ని వైరులు సంగీతామృతమున ఓలలాడి అధిక ఫలితములను ఇచ్చిన ఉదంతములను ఇటీవల శాస్త్రపరిశోధకులు ప్రకటించి యున్నారు. తమిళనాడు రాష్ట్రములో నాలుగేండ్ల క్రితము ఇట్టి ప్రయోగము సఫలమైనట్లు వార్తా పత్రికలలో ప్రచురితమై యుండెను. ఈ విధమైన ప్రభావము సంగీతమునకున్నదని తెలిసినప్పుడు నమేరువు మున్నగు వృక్షములు మధురగాయనులైన మగువల గానముచే పుష్పించుననుట సంభవమే కదా! కావ్యములలో దీనికి లక్ష్యములు అంతగాలేవు పూర్వోక్తములైన మల్లినాథుని “ప్రియం...కర్ణకారః” అను శ్లోకము ఉదాహృతి.

**ప్రియంగు వృక్షములు రమణుల స్పర్శచేత పుష్పించుట :**

ప్రియంగునకు - ప్రిణాతిరోగహరణేన ప్రియంగుః - ప్రిణో, తర్పణే - రోగహరణముచేత సంతోష పెట్టునది అని వ్యుత్పత్తి. ప్రియంగు - చందన చర్చితలైన రమణుల కోమల స్పర్శ దాహమునకు ఔషధమని చరకుడు చెప్పి యున్నాడు.<sup>1</sup> ప్రియంగుగంధమలదికొన్న రమణులు ప్రియంగు వృక్షములను స్పృశించునపుడు గంధ సామ్యముచేత అవి పుష్పించి యుండవచ్చునని ఊహించు

1. ప్రియంగుకాచందన దూషితానాం స్పర్శాః ప్రియాణాంచ పరాగనానామ్

— చరక సంహిత - దాహచికిత్స.

టకు ఈ కవినమయము అవకాశము కల్పించుచున్నది. మల్లినాథుని “శ్రీదాం...కర్ణికారః” అను శ్లోకమే దీనికి ఉదాహృతి. ఈ శ్లోకమునందలి ప్రథమ పాదమునందే “స్వర్ణాత్ ప్రియంగుణ్యకసతి” అని దీని ప్రసక్తి ఉన్నది.

**రమణులవర్తనముచే కర్ణికారములు కుసుమించుట :**

కర్ణికారములనగా కొండగోగులు. ఇవి యువతులకు కర్ణభూషణములుగా ఉపయుక్తములు కనుక కర్ణికారములు. ఈ కర్ణికారమునకు ‘పరివ్యాధము’ అని నామాంతరము. పరివ్యాధమనగా - వాయునా పరివిధ్యతే పరివ్యాధః - వ్యధ తాడనే - వాయువుచే కొట్టబడునది. ఈ అర్థమునుబట్టి వాయు తాడితమగుట ప్రత్యేక గుణముగా గ్రహింపవచ్చును. అంతమాత్రమున ఇతర వృక్షములు వాయు తాడితములు కావని అభిప్రాయముకాదు. దీని పుష్పగుచ్ఛములు ఈ షడ్వాయుతరంగమునకు కూడ కదలుచు ఎప్పుడును లాస్యము చేయుచున్నట్లు చూపరకు అగుపడుచుండును సహజముగా నృత్య (చలన) శీలములైన కర్ణికారములు పద్మినీ జాతిశ్రీల నర్తనమునకు పులకించి పుష్పించి యుండునను ఊహ ఈ కవినమయమునకు ఆధారము. పద్మినీ జాతిశ్రీల నృత్యమువలన కర్ణికార కుసుమగుచ్ఛముల చాంచల్యము మాత్రము ఈ కవినమయము వ్యంజించు చున్నది. కుసుమ గాత్రల నృత్యము కుసుమముల సంచలనమువలె ఉన్నదని ఉపమాలంకారము ధ్వనించుచున్నది. “పురోనర్తనాత్ కర్ణికారః” అను వ్యాఖ్యానకర్త శ్లోక పాదమునందు మల్లినాథుడు ఈ కవినమయమును నిదర్శనముగా చూపినాడు.

సంస్కృతములో వెలువడిన సాహిత్య శాస్త్ర గ్రంథములపట్ల అత్యాధరమును ప్రదర్శించి చక్కని అభినివేశమును సంపాదించిన తెలుగు కవులు సంస్కృత కవుల అడుగుజాడలలోనే వర్ణనములు కావించి, తెలుగు ప్రబంధములలో కనిపించు వృక్షదోహద వర్ణనములు గీర్వాణ సాహితీ మర్యాదలను దృష్టి యందుంచుకొని చేసినట్టివే. రామరాజభూషణుడు వసుచరిత్రలో ఈ వృక్షదోహదములకు తార్కాణముగా చెప్పదగిన ఒక పద్యము రచించియున్నాడు.

చిగురు కెంగేలు సాచె రసాలవల్లరి

తేటిచూపులంజూచె తిలక లతిక

పికగీతిఁబాడి చూపెఁ బ్రియాకులత పల్కె

గరభాషలఁ గర్ణికారశాఖ

ముఖరక్తినింపె నింపుగల సంపగి కొమ్మ

వన్నెగా నగియె లేబొన్న తీగె

సురభిశశ్వసనంబు వెరపె సింధుకవల్లి

గుచ్చెదావులు సోఁకఁ గ్రోవిరెమ్మ

యాత్ర రుచిరో పచారంబులధిక కల్ప

కంబునకుఁ దత్తదామోదగరిమ జెనుఁప

నంగనా నిత్యకలిత దోహద విశేష

సన్నతాచారముల సడిసన్న కతన

—వసుచరిత్రము - ప్రథమాశ్వాసము - పద్యము 1-158

రామరాజభూషణుని వసుచరిత్రకు అనేక వ్యాఖ్యానములు వెలసినవి. వానిలో సోమనాథ కవి వ్యాఖ్యానము ప్రసిద్ధము. అతని వ్యాఖ్యానమునకు మఱికొన్ని అంశములు చేసి శ్రీ శేషాద్రి రమణ కవులు విపుల వ్యాఖ్యానమును వ్రాసి ప్రకటించినారు. ప్రథమాశ్వాసమున వృక్ష దోహదముల ప్రసక్తి వచ్చినప్పుడు వారు ఉదాహరించిన శ్లోకమునందు ఈ వృక్షదోహదములు ఈ పద్యములతో కనిపించుచున్నవి.

“అశోకశ్చరణా హత్యా వకుళో ముఖసీధునా,

ఆలిజినాత్కురువక స్తీలకో వీక్షణేనచ,

కరస్పర్శేన మాకన్తో ముఖరాగేణ చమ్పకః

సల్లాపతః కర్ణికార స్సిన్ధు వారోముఖానిలాత్

గీత్యా ప్రియాకుర్నితరాం నమేరు ర్హసితే నచ”

(“అనగా అశోక వృక్షము పాదతాడనము చేతను, బొగడచెట్టు మియుటచేతను నెఱ్ఱి పువ్వుల పెద్ద గోరింట యాలింగవముచేతను, దిలకవృక్షము చూచుట చేతను మామిడిచెట్టు హస్తస్పర్శముచేతను, సంపెంగ చెట్టు సుఖరాగముచేతను గొండ గోగుచెట్టు సల్లాపముచేతను, వావిలిచెట్టు ముఖవాయువుచేతను

బ్రేంకణపు చెట్టు గానముచేకను సురపొన్న నవ్వుటచేతను బుప్పించుచున్నవి. అనగా నాయావృక్షము లాయా దోహదములచేత నకాలముందును బుప్పించుచున్నవని శాస్త్ర ప్రబోధము".)¹

వృక్ష దోహదములలో ఈ భేదము కనిపించినను నేను ఇంతవరకు ప్రతిపాదించిన ఉపపత్తునే వీనిని పరిశీలించుటకు చూపవలసినవచ్చును.

ఈ వృక్ష దోహదములను గూర్చి నేనింతవరకు చేసిన పరిశీలనము పరిష్కారమును సూచించుటకుగాని, నిష్కర్ష గా సిద్ధాంతీకరించుటకుగానికాదు. కేవలము నా ఊహకు బలము చేకూర్చు అంశములను యథాసాధ్యముగా గ్రహించి సమాలోచించితిని.

ఈ వృక్ష దోహద కవిసమయములు అద్భుతముగా కనిపించుచు కావ్య కళా నిర్మాణమునకు దోహదమొనర్చు చున్నవే కాని శాస్త్రమ ర్యాదాలంకృతములు కాలేకపోవుచున్నవి. లోకమునందును ఇవి విద్యారముగనే ఉన్నవి. అటు శాస్త్రమునకును ఇటు లోకానుభవమునకును దూరముగా ఉన్న ఈ కవిసమయము వృక్షదోహదములు కవిసమయ నిర్వచన పథిలోనికి వచ్చుటయే కాదు ఆనిర్వచనమునకు పెట్టిన కోటగోడవలెనుండి కవిత్వము కల్పనాధీనమును యాధార్థ్యమును, వ్యంగ్యాన్వయము నాశ్రయించినపుడే కవిత్వము హృదయాన్వితమును పల్లవింపజేయునను రమణీయాభిప్రాయమును ఉద్ఘోషించుచున్నవి.

సత్యా సత్యముల నడుమనున్న యవనికను చీల్చుకొని పోగలుగునది రసచకువు మాత్రమే. కేవల సత్యము కవిత్వముకాదు. కేవలము అసత్యము కవిత్వము కాదు. రసదృష్టికి గోచరమగునది సత్యా సత్యములకు అతీతమైన హృదయైక వేద్యమైన ఆనందము. వృక్షదోహదములు కావ్య ప్రపంచమున ఇట్టి ఆనందమునే ప్రసరింప జేయుచున్నవనుట అత్యుక్తి కాదు. సాహసమంత కంటెను కాదు.

**యువతీయవకుం అంగములందు ముక్తాహారములుండునట్లు వర్ణించుట :**

ప్రాచీన కావ్యములలో ప్రాయీకముగా నాయకులు ఉత్తమ కులజులు. వారు రాజామాత్యులైన న్యాధిసత్వాదులై ఉండెడివారు. నాయకులు రాజులు

1. పసుచరిత్రము - సవ్యాఖ్యానము - వావిళ్ల ప్రచురణ 1962 : పుట - 142.



గనో ఉత్తమ కుల సంజాతలుగనో ఉండెడివారు. వారందరును ఐశ్వర్య సంపన్నులే. మౌక్తికాదిమణులను స్వర్ణరజత నిర్మితములైన భూషణములను ధరించుచుండెడివారే.

ముక్తాహారాది భూషణములు ధరించుట కేవలము శాందర్యమునకే కాదు సౌభాగ్య వర్ధనమునకు కూడ మీరు మిక్కిలి ముక్తాహారములు ధరించినవారికి చల్లదనము కలుగును. మౌక్తికములు ధరించుటవలన దేహబలము కాంతియు బుద్ధికి బలమును చేకూరును. ఆరోగ్యము కలుగును సంతోషము కలుగును. గ్రహదోషములు శాంతించును. ఆయుర్వేదమునందు మౌక్తికములకు విశేష ప్రాముఖ్యమున్నది.

భారతీయుల దేవతామూర్తులందరును మౌక్తిక స్వర్ణరత్న విభూషితులే. ఆభరణములు ధరించుట రసికత. అందులోను స్త్రీలు ఆభరణములు ధరించడమెనెని శాస్త్రమే విధించుచున్నది ఆభరణ రాహిత్యము అరసికతయేకాదు అమంశ సూచకము కూడ. ఆభరణములు లేకున్నచో ఉల్లాసములేదు. ప్రోషిత భర్తృకలైననాయిక ఆభరణములు ధరించరట స్వర్ణరత్నాభరణములు మాట ఎట్లున్నను మౌక్తికాహారములు లేని నాయికా నాయకులు ప్రాచీన కావ్యములలో శిల్పములలో అరుదు. ఆభరణములు శృంగార నిరోధకములు. స్వర్ణరత్నాదులకంటెను మౌక్తికములు వలువునకు సులభసాధ్యములుగా ఉండెడివి. శృంగార రసమునకు ఆలంబన విభావములైన యువతీ యువకులు వానిని ధరించుట సహజము. కావ్యములలోని నాయికా నాయకుల సాధారణము వలన సాధారణ యువతీ యువకులకు ముత్యాలసరాలు స్వరస్పిద్ధములై పోయినవి. యువతీ యువకుల సౌందర్య సమగ్రతకు ముత్యాలహారములు అనివార్యములైనవి. కనుకనే వారికి అవి ఉన్నను లేకున్నను ఉన్నట్లుగనే వర్ణించుట కవి సంప్రదాయమై పోయినది. ఆధునికకాలమున కావ్యములలోని పాత్ర వస్తు వైవిధ్యమువలన ఈ కవిసమయమున కంతగా ప్రాచుర్యము లేదు.

**వియోగతాపముచే గుండెలు వ్రయ్యలగువట్లు వర్ణించుట :**

అమూర్తములైన పదార్థములను కన్నులకు కట్టినట్లుగా రూపకల్పనచేసి చెప్పట కవితా వ్యాపారము. హృదయము అమూర్తము. శరీరమునందలి గుండెకాయకును ఈ మన హృదయమునకును సంబంధములేదు. ఇది మనస్సు.

గుండె వ్రయ్యలగుట అనగా గుండె అనుభాండము పగిలిపోవుట అని తాత్పర్యము. నిజమునకు హృదయము పగిలిపోదు. గుండెకాయ పగిలిపోయినచో మరణమే సంప్రాప్తమగును. ఆ గుండెకాయనే హృదయమనుకొనుట కవుల పరిపాటి వలననే గుండె పగిలి పోవునని వర్ణించుటలో ఆంతర్యమేమి? గుండె చాల సున్నితమైనది. తాపమునుగాని భారమునుగాని అది సహింపజాలదు. వియోగా వ్యస్థలో ఉన్నప్పుడు నాయికా నాయకుల హృదయములు విరహబాధను భరింపలేవు. ఈ స్థితిలో ఒకటిగా ఉన్న భాండము తీవ్రాఘాతముచేతగాని తాపము చేతగాని పగిలి పడి ముక్కలగునట్లు ఒకటిగా నున్నగుండె దుర్భర విరహ తాపమువలన పరిపరివిధములుగా చెదరిపోవును. ఈ విధముగా 'గుండెవ్రయ్యలగు' నను పదబంధము గుండె ఒక భాండమని సూచించుచున్నది. గుండెలు వ్రయ్యలగునను భావమును తెలుపు పదబంధములన్ని భావలయందును చోటు చేసికొన్నవి. ఇది విశ్వవ్యాప్తమైన కవినమయము. నిజమునకిది కవులే సృష్టించినట్టిది. కవినమయ నిర్వచనమునకిది గంగోత్రి వంటిది. గుండె చెదరి పోవుట, గుండె పగులుట, గుండె చెక్కలగుట వంటి పదబంధముల రూపముతో ఈ కవినమయము బహుధా ప్రాచుర్యమునందుకొన్నది.

లోకములో పగిలి ముక్కలైన గుండెను ఎవ్వడును చూడలేదు. ముక్కలైన గుండె ఉన్న మనిషి సజీవుడని ఏ వైద్యశాస్త్రమును ఒప్పుకొనలేదు. లోకమునందులేనిది కాస్త్రాధారములేనిదియైన ఈ అంశము కవి సంప్రదాయవశమున సాహిత్యములోనికి ప్రవేశించి కవినమయ సంకేతమును సంపాదించుకొన్నది. ఇది కేవలము కవినమయమే అయినను ప్రజల దైనందిన వాగ్వాప్తపారమున ప్రముఖ స్థానమును ఆక్రమించి కవినమయములు భాషా నిర్మాణమునకు ఎట్లు తోడ్పడుచున్నవో నిరూపించుచున్నది. ఈ కవినమయమునకు లక్ష్యప్రాయముకాని విరహవర్ణనముకాని హృదయ వర్ణనముగాని ఏ సాహిత్యమునందును లేదనుట సాహసోక్తికాదని నా ప్రత్యయము.

**మన్మథుని ధనుర్గుణములను భ్రమర పంక్తిగా వర్ణించుట :**

మన్మథుని బాణములు పూవులై నప్పుడు ఆ పువ్వులను ఆశ్రయించుకొని పరిభ్రమించెడు భ్రమరముల పంక్తి అతని చాపమునకు అల్లెతాడని ఈ కవి సమయ తాత్పర్యము. తుమ్మెదల యుంకారములు మన్మథుని ధనుష్పంకార ధ్వనులుగా వ్యంజింపబడినవి. ఈ వ్యంగ్య కథనకారణమును ధనుర్గుణము

భ్రమర పంక్తి అయినది. వ్యంగ్యార్థ బోధనము ఒకే మూసలో పోసినట్లుగా సాగిపోయినచో కవిసమయముగా పరిణమించును. శృంగారమునకు ఆలంబన విభావమైన కాంతా వేణీబంధమును, కనుబొమలను, కటాక్షములను భృంగా వళితో ఉపమింతురు. దీనివలన శృంగారాధిదేవతయైన మన్మథునికిని వీనికినిగల సంబంధము స్పష్టమగుచున్నది.

కాళిదాసు మన్మథుని యోధునిగా చిత్రించుచు ఆతని భ్రమరప్రేరేపి రూపమైన అల్లెత్రాడును ఉల్లేఖించినాడు.<sup>1</sup> రాజశేఖరుడు కూడ భ్రమర పంక్తిని ఉల్లేఖించినాడు.<sup>2</sup>

ఆలంకారికులలో ఒక్క విశ్వనాథుడే ఈ కవిసమయమును పేర్కొనినాడు.

**మన్మథుని చాపబాణములను పుష్పములుగా వర్ణించుట :**

మన్మథునకు పుష్పధన్వి, పుష్పబాణుడు అను పేర్లు కూడ ఉన్నవి. ఆతని ధనుర్బాణములను కుసుమములుగా వర్ణించుటకు ఇదే కారణము శివుడు మన్మథుని భస్మమొసర్చినపుడు మన్మథుని మణిఖచితమైన ధనువు ఐదు ఖండములై భూమండలముపై పడెను. రుక్మవిభూషితపృష్ఠములుగల ఆతని చాపము యొక్క ముష్టిబంధము చంపకమై జన్మించినది. వజ్ర నిర్మితమైన నాహస్థానము వకుళ పుష్పముగాను ఇంద్రనీల శోభితమైన ఆ చాపము యొక్క కోటిభాగము పాటల పుష్పముగాను, చంద్ర కాంతమణి ప్రభావితమైన వాహముష్టి బంధముల నడుమనున్న భాగము జాతికుసమముగాను, ముష్టిబంధమునకు మీదుగాను కోటికి కిందుగాను ఉన్న భాగము మల్లికుసుమముగా జన్మించెను. అప్పటినుండి కామునిధనువు పుష్పధనువై నడచి పురాణగాథ.<sup>3</sup> మన్మథుని పంచ బాణములను గూర్చి వివిధాభిప్రాయములు ఉన్నవి. ఆతని ఐదు పూలబాణములు - అరవిందము, అశోకము, చూతము, వవమల్లిక, నీలోత్పలము. ఈ అయిదు బాణములను కొందరు మానసిక ప్రభావములుగా ఊహించిరి. అవి ఇవి—

1. “ప్రపుల్ల చూతాంకుర తీక్ష్ణసాయకో ద్విరేపమాలా విలసిద్ధమద్గుణః  
మనాంసి భేతుం సురత ప్రసంగినాం వసంత యోధ్యానము వగఃప్రియే”  
—ముకునందనము.
2. “ధనుర్మాలా మార్వీక్యణ మరీకులం” —కావ్యమీమాంస - 11వ అధ్యాయము.
3. పండిత హజారీప్రసాద్ ద్వివేది - విద్యాపీఠ పత్రిక - ఆషాఢ విక్రమశకము  
1993. (క్రీ.శ. 1938)

1. ద్రావణ, శోషణ, తాపన. మోహన, ఉన్మాదములు.<sup>1</sup>
2. సమోహన, ఉన్మాదన, శోషణ, తాపన, స్తంభనములు.<sup>2</sup>
3. సమోహన, సముద్వేగ, బీజస్తంభన, ఉన్మాద, జ్వలనములు.<sup>3</sup>

మూడు విభాగములలో విడివిడిగా సూచించిన మానసిక ప్రభావములకు విశేష భేదమేమియును లేదు.

మరొక మతము ననుసరించి శబ్ద, స్పర్శ, రూప, రస, గంధములను పంచజ్ఞానేంద్రియ విషయములే మన్మథుని ఐదు బాణములు.

మన్మథునికిని వశంతునికిని విడదీయరాని స్నేహబంధమున్నది. వసంత వాతావరణము కామభావమునకు సహజోద్బీవకము. వసంతకాలమందు వనోప వనములలో క్రక్రతి సౌందర్యము వెల్లివిరియును. బహువిధకుసుమములు ప్రవృత్తి శోభా సూచకములు పువ్వుల వన్నెల చిన్నెల కంటె వాని వాసనలే మత్తెక్కించును ఈ మత్తెక్కించు స్వభావమును దృష్టి యందుంచుకొనియే పువ్వులు కాముని ధనుర్బాణములుగా నుత్పేక్షింపబడినవి. కావ్యమీమాంసలో వసంతవర్ణన సందర్భమున మన్మథుడు నవప్రసనముతో తన ధనుర్బాణాన్ని నిర్మించుకొనెనని ఉన్నది.<sup>4</sup>

జయదేవుడు రాధ కంఠమాలలోని కుసుమమును బాణములనెను.<sup>5</sup> చేమకూర వెంకటకవి విజయవిలాసమునందు పుష్ప లావికలు “కాయజుతూ పులిమ్ముదురు” అని అభివర్ణించినాడు.<sup>6</sup>

మన్మథుని ధనుర్బాణములను పువ్వులమటలోని జాచిత్యమును పరిశీలించ వలసి యున్నది. ప్రసూనము పుష్పమునకు పర్యాయవాచకము. ప్రసూయత ఇతి ప్రసూనమ్ ఘోష్ ప్రాణి స్రవజే - పుట్టునది. శృంగారము ప్రజనన

1, 2, 3: అమరకోశము.

4. “స్మరోవసంతేత్ర నవప్రసూనైః స్వభావ యద్వైర్వృత్తనాకరోతి”

— కావ్యమీమాంస అధ్యాయము - 18.

5. “కుసుమ మకుమారతనమతసు శర లీలయా

స్రగవి హృది హంతి మమాపి విషయశీలయా” — గీత గోవిందము - 7.

6. ప్రథమాశ్వాసము - పద్యము - 79.

హేతువు. ప్రసూనము ప్రజననమును సూచించుచున్నది. కనుక శృంగార రసోద్భవమునకు పువ్వులు సాధనములగుట ఈ యంశమును బలపరచుచున్నది.

శృంగార రసవ్యాపారమునకు స్త్రీలు పట్టుగొమ్మలు. అలంబనవిభావములు. మఱి ఆ స్త్రీలు కుసుమకోమలులు. కుసుమగంధులు. కుసుమగాత్రలు, కుసుమాంతరంగలు, కుసుమ సంబంధములైన గుణములుండుటవలననే మన్మథుని ధనుర్గుణములు పువ్వులైనవి. అతడు కుసుమాయుధుడైనాడు. ఈ కుసుమాయుధత్వము ఎంతవరకు పోయినదనగా స్త్రీయే మన్మథుని ఆరవశాణమైనది.

**కామబాణములచేతను నారీకటాక్షములచేతను యువప్రేమికుల హృదయములు విదీర్ణములగునట్లు వర్ణించుట :**

బాణమునకు అజహ్లాగమనియు విశిఖ యనియు చర్యాయ పదములున్నవి. అజహ్లాగము అనగా - అటహ్లాం గచ్ఛతీతి అజహ్లాః చక్కగా పోవునది. విశిఖ అనగా విశన్ ఖనతీతివా విశిఖః - ప్రవేశించుచు ప్రక్కలించునది. నారీ కటాక్షమునకు బాణములతో పోల్చుట సాధారణము. సూటిగాపోయి గ్రుచ్చి కొనుట, గ్రుచ్చికొని చీల్చుట బాణగుణము. ఈ గుణములు ఉపమానములై కటాక్షములకు సంక్రమించునని వేరుగా చెప్పనక్కరలేదు. సాధర్మ్యము ఇందు గర్భితమై ఉన్నది. ఇది ప్రణయ వ్యాపారమునకు సంబంధించిన కవినమయము. ప్రేమికుల హృదయములు చీలిపోవుట అనగా గాయపడుట. ఈ గాయముల వలన కలిగిన బాధలు అత్యంత మధురములు, ప్రణయ సంవర్ధకములు, చీల్చిన బాణము కనిపింపదు. గాయపడిన ఎదలు కనిపించవు. వీని ప్రయోక్త పుష్ప బాణుడును కనిపింపదు. నారీకటాక్షము ప్రేమికుని హృదయమును విదీర్ణము చేయునన్నచో శారీరికతత్త్వము జీర్ణించుకొన్న శాస్త్రజ్ఞుడు దీనిని పూర్వోక్షము చేసియే వదులును. కవినమయ మర్థాధ అట్టిది. అది లోక శాస్త్రములకు అతీతమైనట్టిది. అవిచారవణియైనది.

**మాసాంతరములందు కూడ పుష్పములుండునట్లు వర్ణించుట :**

తరులతా గుల్మదుఃస్నియును ఎల్లఋతువులలో కుసుమింపవు. కొన్ని ఋతువులలో కొన్ని కొన్ని కుసుమములు పూచినను వసంతర్తువు మాత్రము పూలకారుగా ప్రసిద్ధిచందినది. వసంతమునందు పుష్పవికాసమును వర్ణించుట కవినప్రదాయసిద్ధము. కాని పుష్పములు సౌందర్యమునకును మన్మథ

ప్రభావమునకును పరిమళమునకును సుఖిత్వమునకు మనోవికాసమునకును చిహ్నములు. అవి మంగళ ద్రవ్యములు కూడ. పద్మ పారిజాతములు దేవతావ్యమును సంతరించుకొన్న పవిత్ర ప్రసూన రాజములు. అలంకార విశేషములుగా ప్రజల దైవసేవ జీవితమునందు అతిమాత్రముగా ప్రాచుర్యమును పొందినవి. సౌకుమార్యమునకు కుసుమము ప్రతీక. సౌందర్య సృష్టికి అత్యంతాపశ్యక్తములైన సాధనములుగా కవులకే కాదు లోకమునకే పరిచితములు. ఆయా కాలములలో తమకు ప్రియమైన పూవులు లేకున్నను వర్ణించినచో అది కావ్య శోభాపాతకముగా ఉండునే కాని దోషము కాదు. రూపకముల ప్రస్తావనలో నటీనూత్రధారుల సరససల్లాపములలో రూపకమునందలి రసము శృంగారమైనచో వసంతర్తువును వర్ణింపవలయునని నియమమున్నది పుష్పార్థము శృంగార రససూచకమని దీని సారాంశము.

కవి హృదయమునకు వాస్తవజగత్తుతో సంబంధముండియు ఉండునట్లుండును. శ్రీ గుడిపాటి వెంటచలంగారు “కవి హృదయమంటేనే విషయాన్ని Out of Proportion గా చూడడమనుకుంటాను” అని అభిప్రాయ పడినారు.<sup>1</sup>

ఈ కవిసమయము సౌందర్య సమగ్రతకు తద్వారా కావ్య రసానందానుభూతికి పోషక మగుననుటలో విప్రతిపత్తి ఉండకూడదు. కేశవమిత్రుడు దీనిని కవిసమయముగా తన అలంకార శేఖరమున పేర్కొనెను<sup>2</sup> ఉద్యాన వర్ణనము వికస్వరకుసుమ శోభలేనిదే రాజింపదు. కనుక ఆయా పూవులు పూచెడి కాలముల ప్రసక్తి లేకుండగనే కవులు ఎల్ల వేళలందు కుసుమోద్గమ వర్ణనము చేయుట కావ్యములందు సర్వసాధారణమైన అంశము. దీనికి లక్ష్యములు అనేకములు. అనివార్యమైన పుష్పవికాస వర్ణనమునకు ఉదాహృతులను చూపనవసరములేదనుకొందును.

**వర్షాకాలమున హంసలు మావస వరస్పృవకు పోవునట్లు వర్ణించుట**

భారతీయ సంస్కృతిసాహిత్యములలో హంసకున్న స్థానము అతి ప్రధానమైనది. ఉత్కృష్ట సౌందర్యమునకును శుచిత్వమునకును ఇది చిహ్నమై ఆధ్యాత్మికాంశములకెన్నింటినో సూచకమై ఉన్నది. దర్శనములలో హంస

1. మూకింగు - సంపుటము - 3. పుట - 293. దేశ కవితా మండలి విజయవాడ 1957.

2. అనుబంధము-1

అత్యుక్త ప్రతీక. ఆధ్యాత్మిక తత్త్వవేత్తను 'హంస' అనుట కలదు. జీవన్ముక్తుడు పరమ హంస అనబడును. వాణి బ్రహ్మలకు హంసయే వాహనము. ప్రాచీన గాథలలో ప్రణయ సుదేశ వాహకముగా దీనికి ప్రసిద్ధి ఉన్నది. కథలలోనేగాక వేద పురాణేతిహాసములలో హంస ప్రసక్తి ఉన్నది. ప్రాచీన సాహిత్యములో ఉన్న హంస కేవలము కల్పనాజనితమైన పక్షి అనియును భూమిపై కనిపించలేదనియును కొందరివాదము కాని సత్యదేవ పరివ్రాజక స్వాములవారు<sup>1</sup>, ప్రణవానంద స్వాములవారు<sup>2</sup> హిమాలయము నందలి కైలాస శిఖరమును, మానస సరోవరమును దర్శించి తాము మానస సరోవరమును దర్శించి తాము మానస సరోవరమును దర్శించి తాము మానస సరోవరమునందు మధురనాదములు నేయుచున్న ధవళములైన హంసముల గుంపుల నెన్నింటినో చూచినట్లు పేర్కొనియున్నారు.

అమరకోశ - రాజ - నిఘంటువులు రాజ హంసలకు తెల్లని శరీరము, ఎఱ్ఱని చంచువు ఎఱ్ఱని కాళ్లుండునని తెలుపుచున్నవి. స్వచ్ఛ జలములు హంసలకు ప్రీతిపాత్రములు. కమలతంతువులు వానికి ఆహారము. హంసలు చేఫలనుగాని జలగలనుగాని మరి ఇతర కీటకములనుగాని తినవని టిబెట్టు దేశస్థులు చెప్పుచుందురు. అందుకే వానిని వారు పవిత్రమైనవిగా భావించి తిన్నరట. మానస సరోవరములో ఎఱ్ఱని చంచువులు ఎఱ్ఱని పాదములు తెల్లని ఈకలతో తిరుగాడే పడులే హంసలని శ్రీప్రణవానందుల కథనము.

హిమాలయ శిఖరమునకు అవతల మానస సరోవరమున్నది. దాని పరిధి డెబ్బది మైళ్లు. సత్యదేవ పరివ్రాజకులవారు ఆ సరస్సు పర్వత పంక్తులతో ఆవరింపబడి హిమశిఖరాలు ప్రతిబింబించుచున్న స్వచ్ఛ నీల జలములతో అత్యంత రమణీయముగా ఉండునని తెలిపినారు. వైశాల్యమువలనను స్వచ్ఛతా సౌందర్యములవలనను ఇది ప్రపంచ సరస్సులలో అద్వితీయమైనది. దీనికి బ్రహ్మ సరస్వనియు పేరు. భారతీయుల ధార్మిక జీవనమునందు ఈ సరస్సునకు అత్యధిక ప్రాధాన్యమున్నది. కైలాసము దీనికి ఉత్తరమున ఉన్నది. అందువలన కైలాస శిఖరమానస సరోవరములు ఒకదానివెంట నొకటి పేర్కొనబడును.

1. మేరీ కైలాస్ యాత్ర - హిందీమాండు, సత్యదేవ పరివ్రాజకులు - పుటలు-106-107

2. కైలాస్ మానస సరోవర — .. .. ప్రణవానందస్వాములు - పుటలు - 78 - 79.

బ్రహ్మ మనఃపూర్వకముగా దీనిని సృజించుటచేత ఇది బ్రహ్మ సరోవర మయ్యెను. గంగకు ఇదే ఉదయస్థానమని పలువురు నమ్ముచుందురు.

మానస సరోవరమే హంసల నివాసస్థానమని పురాణ ప్రసిద్ధి. శీత కాలమున మధ్య ఆసియా, టిబెట్టు, హిమాలయము, కాశ్మీరు, హిందూకుష్ పర్వత ప్రాంతములలో విజృంభించు చలికి తట్టుకొనలేక ఈ హంసలు దక్షిణ దిశకు పయనించి, గంగా యమునా సింధునదీ తీరములలోను, ఉత్తరభారతము నందలి సరస్వతీరములందును కాలముగడిపి వర్షాకాలారంభముతో ఈ జలాశయ ముల నీరు మరినముకాగా ఇవి తిరిగి ఉత్తర పశ్చిమ దిశలకు ఎగిరిపోవును. మానస సరోవరమునకు దాని అదే కనుక అక్కడికే ఇవి వెడలుచున్నవను కవినమయము ఏర్పడి యుండవచ్చును. నిజమునకు మానస సరోవరము వానికి నివాసము కాదు. ఆయా ఋతువుల ప్రభావమునకును ఉన్న పురాణ ప్రసిద్ధ మైన సంబంధమును పురస్కరించుకొని అవి మానస సరోవరమునకు పోవు చున్నట్లే ఊహించి పరంపరాయాతముగా వర్ణింపబడుటచేత ఈ హంసల పయనము కవినమయమైనది. ఆయా ఋతువుల ప్రభావమువలన పశు పక్ష్యాదుల గతులలో కలుగు మార్పు అనుభవసిద్ధము. శాస్త్ర సంబద్ధము. కనుక ఈ హంసల పయనమునకు సంబంధించిన ఊహ వైకి నత్యముగా కనిపించి నను యథార్థముగా కవినమయ నిర్వచనమునకు మిక్కిలి సమీపముగా ఉన్నది.



# కవి సవయములు

## తృతీయ ప్రకరణము

### ద్వితీయ భాగము

సత్తును విబంధింపకుండుట .

కల్పనాధీనమైన కవితా ప్రపంచమునందు సౌందర్య సృష్టికొరకు పదార్థములందులేని గుణములను ఆపాదించుటకు కవి ప్రయత్నించును. అదే విధముగా తన సౌందర్య సృష్టికి సంబాధకములుగా తోచు వాస్తవాంశములు ఏవేని ఉన్నచో వానిని నిరాకరించుటకు ఆతడు సందేహింపడు. ఈ ప్రయత్నములో ఎన్నియో సత్యాంశములు మరుగున పడిపోయి అప్రధానము లగుచుండును. కొన్ని యథార్థాంశములు రస విహీనములుగా ఉండవచ్చును. ఆదర్శాత్మకముగా ఉండకపోవచ్చును. జగుప్సాహేతువులుగా ఉండవచ్చును. కనుక వానిని గ్రహించుటలో వర్ణించుటలో కవులు నిగ్రహమును ప్రదర్శించిరి. ఈ నిగ్రహ ప్రదర్శనమే సతోఽప్య నిబంధనమునకు అనగా ఉన్నను లేదని వర్ణించుటకు దారి తీసినది. రాజశేఖరుని కవిసమయ నిర్వచనములో 'అశాస్త్రీయమ్' అను సంకేతమునకు ఈ సతోఽప్య నిబంధనము ప్రబలోపస్కారక మగుచున్నది.

నిజమునకు కవి ప్రకృతి సౌందర్యమునకు తన్మయుడగుచునే ఆ ప్రకృతికి అతీతమైన, ఆ ప్రకృతికంటె భిన్నమైన సృష్టి చేయుటకు ప్రయత్నించును అట్టి సృష్టియే కళ అనిపించుకొనును. కళ అను మాటకు Art అను ఇంగ్లీషు పదము సమానార్థకము. Ars అను గ్రీకు పదమునకు Art అను పదము తర్జనము. Ars అనగా కృత్రిమము. ప్రకృతి కానిది. ప్రకృతి అనగా నీసర్గము, సహజము, కళా ప్రకృతులు పరస్పర విరుద్ధములని చెప్పవచ్చును. ఆర్థర్ డెవింగ్ అను ఆంగ్ల విమర్శకుడు—



వికసనముతో పరిమళములను గుఱాళించుచు సంపూర్ణ సౌందర్య నిధానములై అలరారుచుండును. వసంతమునందు సౌందర్య హీనములుగా ఉండుటచే అవి దర్శనీయములు కావను అభిప్రాయముతో వానిని వర్ణింప కూడదను భావము నకు ప్రాచుర్యము కలిగియుండవచ్చును.

మాలతి పుష్పింపకున్నను వసంత రామణీయతకు లోటులేదనుభావమునకు ఈ శ్లోకము ఉదాహరణము.

“అస్మిన్ కేలివనే సుగంధ పవనే క్షీడాత్పురంధ్రీజనే  
గుంజదృష్టంగ కులే విశాలిబకులే కూజతిక్తికి సంకులే  
ఉన్మీలన్నవపాటలా పరిమలే మల్లీ ప్రసూనాకులే  
యద్వైవాపి న మాలతీ వికసితా తత్కింన రమ్యోమధుః”

—సుభాషిత రన్న భాండాగారము 250-88

చందన ద్రుమములకు ఫల పుష్పములుండువట్లు వర్ణింపకుండుట :

చందనద్రుమముల కలవ సువాసనా శోభితము. కలవ తప్ప ఫల పుష్పాది భాగము లెవ్వియును పరిమళ వంతములుకావు. వసంత గ్రీష్మర్తువులలో ఇవి పుష్పించును. ఆ పూలు ముందుగా పలుచని వర్ణముకలిగి తర్వాత వంకాయ రంగుతో ఒప్పుచు చిన్నచిన్నవిగా ఉండును. వీని ఫలములు వట్టువులై నున్నగా ఉండును. పండినపిదప అవి నల్లబడును. కాని ఆ పూలలోగాని పండ్లలోగాని వాసనలు ఉండని కారణమున నిష్ప్రయోజకములనియే చెప్పవచ్చును. ఇట్లు నిష్ప్రయోజకములయిన ఫల పుష్పములకు విలువ ఉండదు. ఏదేని ఒక శ్రేష్ఠ వస్తువును వర్ణింపవలసి వచ్చినప్పుడు దానిలోని అశ్రేష్ఠ భాగమును లెక్కలోనికి తీసికొనకపోవుటలోనే సామంజస్యమున్నది. సౌందర్యమున్నది. ఈ దృష్టితోనే చందన ద్రుమములకు ఫల పుష్పములున్నను వర్ణింపకుండుట జరిగియుండ వచ్చును. చందన ఫల పుష్పములకు ఔషధ సంబంధమైన ప్రాముఖ్యముండ వచ్చును. ఇటు సౌందర్య దృష్టియే - రసిక దృష్టియే ప్రధానము కనుక ఆ చర్చ ఇటు అనావశ్యకము, దీనికి ఉదాహరణముగా రాజశేఖరుడు—

“యద్యపి చందన విటపి విధినా ఫలకుసుమ వర్జితో విహితః  
నిజవయ్యుమైవ సరేషాం తథాం సంతాపమాహరతి”

అను శ్లోకమును కావ్యమీమాంసలో ఉదాహరించెను.

(బ్రహ్మ చందన వృక్షములను ఫల పుష్పములు లేనివానిగా చేసినను అవి తమ శరీరములతోనే పరుల దుఃఖమును పోగొట్ట జాలుచున్నవి.)

**కుండకుట్టములకు రక్తస్వము చెప్పకుండుట :**

కుండముల మొగ్గలు తెల్లగా ఉండవు. అవి మూలమునుండి రెక్కల వరకు ఎర్రగనే ఉండి పూత్రిగా విరియగనే తెల్లనగును. సుందర దంతములను కుండకుట్టములతో పోల్చుట కవి సంప్రదాయము. ఈ సాదృశ్యమునందు మొగ్గల ఆకారమునే గ్రహింపవలెను కాని వర్ణమును కాదు. ఒకవేళ వర్ణమును కూడ తీసికొన్నచో దంతములు తెల్లగానుండునను యాథార్థ్యమునకు కవి వర్ణనా సంప్రదాయమునకు విఘాత మేర్పడును. ఇంతియకాదు దంతములు తెల్లగా నుండవలయునను ఆదర్శమునకు అన్యథాత్వమేర్పడును. ధవళ రదనములే సుందరములు. కమనీయములు. ఆకర్షణీయములు. అందువలన కుండకుట్టములకు రక్తస్వమున్నను దానిని వర్ణించుట కవిసమయమునకు విరుద్ధము. దీనికి ఉగాహరణముగా మాఘుని శిశుపాల వధ నుండి రాజశేఖరుడు ఒక శ్లోకమును ఎత్తి చూపెను.

“ద్యోతితాంతస్సభైః కుండకుట్టలూగ్రదంత స్మితైః

స్నపితేవాభవత్తస్య శుద్ధవర్ణా సరస్వతీ”

(కుండ కుట్టములవలె ధవళ కాంతులు వెదజల్లుచు సభను దీప్తము చేయుచున్న శ్రీకృష్ణుని మందహాసమునందు స్నానమాడినందువలన సరస్వతి ధవళ వర్ణమును పొందినది.)

**అశోక వృక్షములకు ఫలములున్నట్లు వర్ణింపకుండుట :**

పచ్చ పచ్చని ఆకులతో, ఎర్రనెర్రని చివుళ్లతో ఎర్రని పూలతో దర్శనీయముగా నుండు అశోకమునకు ఫలములు కూడ ఉండును. కాని ఆ ఫలములు నల్లగా పెను గింజిక చిన్నవిగా ఉండును. వీనికి రుచిగాని వాసనగాని లేక పోవుట అటుంచి అందముకూడ అంతంత మాత్రమే ఉండును. అందుచే ఇవి మిక్కిలి నిరుపయోగములై హేయముగా కనిపించును. సుందరములైన పూల గుత్తులతో చివుళ్లతో ఆకులవలె వంకరలు తిరిగిన ఆకులతో కలకలలాడు అశోక వృక్ష సౌందర్యమునకు దాని ఫలములు కళంకములుగా కనబడునని కాబోలు

కవులు అశోక ద్రుమమునకు ఫలములున్నను వాని వర్ణనమును నిషేధించుకొన్నారు. అంతటితో ఊరుకొనక దాని అందమునకు తులనగా ఫలములు లేకపోయేనే అని పరిపరివిధముల వాపోయినారు.

రుచ్యములును కోమలములును అయిన ఫలములను ప్రయాణ పీడితుడైన పాంథునకు అశోకమీయలేకపోయెనని భోజుడు దానిని వర్ణించినాడు.

“కింతే నమ్రతయా కిమన్న తతయా కింవాఘనచ్ఛాయయా  
కింవా పల్లవ లీలయా కిమనయా వాశోక పుష్పాశ్రయా  
యత్వన్మూల నిషణ్ణ భిన్నపథిక స్తోమః స్తువన్నన్వహం  
నస్వాదూని మృదూని ఖాదతి ఫలాన్యుత్కంఠ ముత్కంఠితః

**శుక్లపక్షమున చీకట్లున్నను చెప్పకుండుట :**

**కృష్ణపక్షమున వెన్నెలలున్నను చెప్పకుండుట :**

శుక్లపక్షములో చీకటియు కృష్ణ పక్షములో వెన్నెలయు ఉండుట మనకు తెలిసిన అంశమే. శుక్లపక్షములో పక్షి సప్తవివరకును రాత్రులలో ఆకాశమున, చంద్రుడు ప్రకాశించినను వెన్నెలలు కాయనని చెప్పలేము కాని అప్తమి నుండి వెన్నెలలు కొంచెము చిక్కగా ఉండుటవలన వాని ఉనికిని గుర్తించుము. కృష్ణ పక్షమున చాల దినములవరకు తెల్ల వారుజామున వెన్నెలలుండును. శుక్ల పక్షము లోని తొలి దినములలోను కృష్ణపక్షమునందలి చివరిదినములలోను చిక్కని చీకట్లే ఉండును.

శుక్లపక్షములో చంద్రుడు క్రమముగా అభివృద్ధి నొందుచు జనులకు విశేషానందము కల్గించును. దినదిరాభ్యుదయమును సాధించుచున్న వ్యక్తివంటి వాడు చంద్రుడు. ఇక కృష్ణపక్షమునందు క్రమశః చంద్రుడు క్షీణించును. జీవితములో దినదినక్షయమును పొందుచున్న వ్యక్తి వంటివాడు ఈ పూర్ణ చంద్రుడు. లోకములో క్రమవికాసము అభినందనీయమును అభిలషణీయమును అయినట్లు. క్రమప్రోసముకాదు, అది గర్హనీయము. అవాంఛనీయము. శుక్ల పక్షము క్రమాభ్యుదయమునకు సూచకము. ఈ సూచనము చేయు కవి చీకట్ల విషయమును ఎత్తడు చీకటి కవి సంకల్పమునకు అవకాశపాడును. అదే విధముగా క్రమక్షీణతను సూచింపదలచుకున్న కవి కృష్ణపక్షమునందలి చీకట్లనే

చెప్పను కాని వెన్నెలలున్నను వాని జోలికిపోడు. ఊనైన నెత్తడు. అతని దృష్టిలో కృష్ణపక్షము పతనమునకు ప్రతీక.

శుక్లపక్ష రాత్రులలో పాడ్యమినుండి చంద్రుడు సాయంతనమునందే ఉదయించి కొంత రాత్రివరకు మాత్రమే వెన్నెలలు కురిసి అస్తమించును. కనుక జనులు ఈ వెన్నెలలను అనుభవించురు. జనులు నిద్రించిన తరువాత చీకట్లు వ్యాపించును. అయినను ఈ విషయము వారికి తెలియదు వారి దృష్టిలో వెన్నెలలే ఉండును కాని చీకట్లు కాదు. ఈ తీరుననే కృష్ణపక్షమున చంద్రుడు దినదినము రెండేసి గడియలు ఆలస్యముగా ఉదయించును. దీనివలన సాయంకాలము నుండి ముందు చీకట్లే కనిపించును. నిజమునకు చంద్రుడు ఆ తరువాత వెన్నెలలు కురియును. కాని ఆ వేళకు ప్రజలు నిద్రాముద్రితులై ఉండురు. వారు చూచునవి వారికి దక్కునవి చీకట్లే తరువాత కాచిన వెన్నెల వారి అనుభవమునకు రాదు. వారికి ఆ విషయము తెలియదు. అప్పుడు ఆ వెన్నెల జనపదములలో కురిసినను అడవిగాచిన వెన్నెలయేకదా! జనుల అనుభవముననున్న ఈ అంశమునే కవులును గ్రహించి తాము చెప్పదలచుకొన్న విషయము ప్రధానముగా శుక్లపక్షమైనప్పుడు చీకట్లను, కృష్ణపక్షమైనప్పుడు వెన్నెలను వర్ణింపరైరి. ఈ విధముగా ఇది కవినమయమైనది. కవినమయమైన దనగా రసాభివర్ణనమునకు, రసాభివ్యంజనమునకు అనుకూలమైనదన్నమాట! శుక్ల కృష్ణపక్షములను సంకేతములే జ్యోత్సాన్నిధకారముల ప్రాధాన్యమును ఉగ్గడించుచున్నవి. శుక్లపక్షమునందు చీకట్లు ఉండవనుటకు ఉదాహరణముగా రాజశేఖరుడు కావ్యమీమాంసలో ఈ శ్లోకమును పేర్కొన్నాడు.

“మాసి మాసి సమాజ్యోత్సన్నపక్షయోః శుక్లకృష్ణయోః

తతైకం శుక్లతాం యాతోయశః పుణ్యైరివా ప్యతే”

(ప్రతిదినమునందలి శుక్ల కృష్ణపక్షములలో వెన్నెల సమానముగనే ఉండును. కాని దానిలో ఒక దానినే శుక్లపక్షమందురు. నిజమే. యశస్సు బహు పుణ్య ఫలము కదా!)

కృష్ణ పక్షమునందు వెన్నెలలుండవనుటకు ఉదాహృతిని అతడే ఇట్లు సూచించినాడు.

“దదృశాతే జనై స్తత్ర యాత్రాయాం స కుతూహలైః

బలభద్ర ప్రలంబఘో పఞ్చామివ సితాసితౌ”

—కావ్యమీమాంస - అధ్యాయ - 14.

(మధురానగర యాత్రలో సకుతూహలులైన జనులు బలరామకృష్ణులను శుక్ల కృష్ణ వక్షములనువలె చూచిరి.)

**కామి దంతములకు రక్తత్వము చెప్పకుండుట :**

ఆలంకారికులు కుందకుట్టులముల రక్తత్వముతో పాటు కామిదంతముల రక్తత్వమును వర్ణించుటకూడ నిషేధించినారు. కుందకుట్టుములు సుందర రదనములకు ప్రసిద్ధోపమానములు. ఆకార సామ్యమిందు నిహితము. కుట్టుముల వర్ణము మాత్రము కాదు. కామి దంతముల రక్తత్వము కవి ఆదర్శ దృష్టికి సమగ్ర సౌందర్య సృష్టికి విఘాతము. ఈ ఉపమానోస మేయముల వర్ణసామ్యమును సుప్రతిష్ఠితము చేయవలయుననియే కవులు ఈ రక్తిమను పేర్కొన లేదని భావింపవచ్చును.

కామి దంతముల మాటయేమి ! ఎవరి దంతములైనను ధవళములుగా కుంద కుట్టులాకారములతో ఉన్నప్పుడే సుందరములుగా ఉండును. ఇది కవుల దృష్టి. జనులదృష్టి కూడ. ఇక కామిదంతములు ఎర్రగా ఉన్నను ఎర్రగా ఉన్నట్లు వర్ణింప కూడదను కవినమయమును పరిశీలించినచో కామి దంతములు ఎర్రగా ఉండుటకు కారణమును ఊహించుట కష్టమే అని తోచును. తాంబూల చర్వణముచేత కామిదంతములు ఎర్రగా కనిపించవచ్చును కామి అనగా రసికుడని కూడ భావించుకొనవచ్చును. వాత్సల్యమున కామ సూత్రములలో రసికుడైనవాడు విధిగా తాంబూలచర్వణము చేయవలయునని ఉన్నది. తెల్లని దంతములు రక్తలిప్తములైనట్లు కనపడుట జుగుప్సావహము. దంతములు ధవళములుగనే ఉండుట ఆదర్శప్రాయము కనుక సరస్సుడైన కామి దంతములు తెల్లనివియై దరహాస జ్యోత్స్నలు వెదజల్లుచుండవలెనని కవులు కామిదంతములను ఎర్రగా వర్ణింపకూడదను నియమమును ఏర్పరచుకొని ఉండురు. రాజ శేఖరుడు ఈ కవినమతామును పేర్కొనెనే కాని లత్యమును చూపలేదు. అతని కాలమునాటికే జుగుప్సావహమైన ఈ వర్ణనము మృగ్యమైపోయినట్లు ఊహింపవచ్చును. కావ్యజాలమునందును దీనికి లత్యములు అంతగా లేవు.

**కమలకుట్టుములకు హరితత్వము వర్ణింపకుండుట :**

వికసించుటకు ముందు తామరమొగ్గలు ఆకుపచ్చనివిగా ఉండును. పచ్చని పుటదళముల (Sepals) తో కప్పబడి యుండుటచేత పచ్చనివిగా కనిపించును. ఈ ఆకు పచ్చదనమును వర్ణింపకూడదను నియమమును కవులు చేసికొనిరి అరవిచ్చిన కన్నులను తామర మొగ్గలతో పోల్చుట కవి సంప్రదాయము. స్వరూప సామ్యము ఇందుకు కారణము కాని వర్ణ సామ్యము నకు ఇచ్చట ప్రసక్తి లేదు. హరిత కృష్ణ వర్ణములొక్కటే అని కవుల నమ్మిక. కనుక మీలితములైన కన్నులలో నీలిమ అందముగా కనిపింపదు. సరికదా అనారోగ్యమును సూచించును. ఈ కారణముచేతనే వాని హరితత్వమును పరిహరించియుండురు. ఏ కుసుమమైనను అది వికసించినప్పుడే అందము లొల్కును. వానసలు వెదజల్లును. ముకుళితములై ఉన్నప్పుడు దాని స్వరూప స్వభావములతో సమగ్ర పరిచయము సంప్రాప్తింపదు. అరుణములుగనో శ్వేతములుగనో చూపరుల హృదయములలో హత్తుకుని పోయినవి తామర పుష్పములేకాని వాని మిసిమిచాయల మొగ్గలుకావు. రాజశేఖరుడు కావ్య మీమాంసలో ఉదాహరించిన ఈ శ్లోకములోని తామరమొగ్గ తెల్లనిది.

“ఉద్గండోదర పుండరీకముకుల భ్రాంతి స్ఫృశాదంస్త్రయా  
మగ్నాం లావణ నైంధవేభసి మహీముద్యచ్ఛతోహేలయా  
తత్కాలాకుల దేవదానవకులై రుత్తాలకోలాహలం  
శారేరాదిశరాహలీలమవతా దభ్రంలిహోగ్రింవపుః”

(కమల కళికలవలె తెల్లగానున్న తన దంస్త్రాగ్రముతో భూమిని లవణసముద్రము నుండి ఆదివరాహస్వామి ఉద్ధరించెనని ఇందలి భావము.)

**ప్రియంగు పుష్పముల పీతత్వము చెప్పకుండుట**

ప్రియంగు పుష్పములు పసుపుపచ్చగా ఉండును. కాని వాని పీతత్వమును కవులు వర్ణించకూడదను కవినమయములోని ఆంతర్యము దుర్గాహ్యముగా ఉన్నది. ఇది కవినమయ సంకేతమును పొందుటకు సర్వవిధముల యోగ్యతను సంపాదించుకొన్నది. రాజశేఖరుడు—

“ప్రియంగు శ్యామ మంభోధి రాంధ్రిణాంస్తన మండలం  
అలంకర్తుమివ స్వచ్ఛాః సూతే మౌక్తిక సంపదః”



(ప్రియంగు వుష్పశ్యామలములైన స్తనమండలములుగల ఆంధ్ర పురంధ్రులను అలంకరించుటకేమో అనునట్లు సముద్రుడు స్వచ్ఛమౌక్తికములను సృష్టించుచున్నాడు) అని ఉదాహరించినాడు.

**వీరోత్పలములు దినమున వికసించునట్లు చెప్పకుండుట :**

నీరోత్పలములు రాత్రివేళ పరిపూర్ణముగ వికసించును. నిజమునకు పగటివేళలో ఇవి పూర్తిగా ముకుళించియుండక కొంచెమే విరిసియుండును. ఈ కొంచెము విరిసియుండుటను చూచి పరిపూర్ణ వికాసమని భ్రమపడకూడదు. దాని సంపూర్ణ వికాసము రాత్రియందే దాని సమగ్ర సౌందర్య విజృంభణము రాత్రియందే ఈ సమగ్ర సౌందర్య దర్శనమే కవుల వర్ణనాదర్శము. అంతేకాని పగటిపూటయందలి ఈ షడ్వికసనము కాదు. కలువల పరిపూర్ణసౌందర్యముతో పరిచయమున్న వారికి ఈ పాటి వికసనము దృష్టికి ఆనదు. లెక్కలోనికికేరాదు. రాత్రులలోనే కదా చంద్రోదయము. రాత్రులలోనే సంపూర్ణముగా వికసించు కలువలకును చంద్రునకును సంబంధమున్నట్లు ఊహించి ప్రణయ వ్యాపారమునకు ఒక ప్రతీకనే సిద్ధము చేసినారు కవులు. కనుకనే చంద్రుడు కలువలకు చెలికాడైనాడు. అతని వెన్నెల కౌముది అయినది. ఈ కారణముచేతనే పగటి వేళలలో వాని వికాసమును వర్ణించుటను కవులు మానివేయుట ఎంతవరకు పోయినదనగా అది కవినమయమే అయిపోయినది. కవినమయ సంకేతము జౌచిత్య విచారచర్చా పరిధులకు అతీతము. అంతేకాదు కవినమయమును పాటింపక పోవుటయే అనౌచిత్యము. దీనికి లక్ష్యముగా రాజశేఖరుడు—

“అలిఖ్య పత్రమసితా గురుణాభిరామమ్  
రామాము ఖేక్షణ సభాజిత చంద్రాభిరజే  
జాతః పునర్వికసనా వసరోఽయమస్యే  
త్యుక్త్వా సఖికువలయం శ్రీవణే చకార”

—కావ్యమీమాంస - అధ్యాయ - 14.

(ఒక సఖి సాయంకాలమున చంద్రబింబ సదృశమైన రమణి ముఖమున కాలా గురు పత్రరచనచేసి “ఇకనివి వికసించు సమయమాసన్నమైనదనుచు ఆ రమణి చెవిని కువలయ కుసుమముతో నలంకరించెను.)

**శేఫాలికా కుసుమములు పగటివేళ రాలువట్లు చెప్పకుండుట :**

శేఫాలికా కుసుమములు రాత్రికాలమున వికసించును. నాలవజాముననే అనగా తెల్లవాచుటకు పూర్వమే ఆ పూలు కుప్పలు కుప్పలుగా జలజలరాలును. అప్పుడా దృశ్యము మనోహరముగా ఉండును. సూర్యుడుదయించిన తరువాత కూడ అవి విరళముగా రాలుచునే యుండును. మిక్కిలి కోమలములను ధవళములును, పరిమళ భరితమునైన ఈ చిన్నచిన్నపువ్వులు విశేషముగా రాలునప్పుడు పరిమళములే కురియుచున్నట్లుండును. ముత్యములే రాలుచున్నట్లుండును. సూర్యరశ్మి స్పర్శచేత వాడి వత్తలయిపోయి పరిమళరహితములై అప్పుడప్పుడు ఒక్కొక్కటిగా దినమంతయు రాలుటలో అందములేదు. ఆకర్షణ మంతకంటెనులేదు. కనుక పగటివేళలలో అనుందరమైన ఈ శేఫాలికా పుష్పవతనమును వర్ణించుటను నిరాకరించి నిషేధించి యుండవచ్చును.

కలువలకు వలెనే శేఫాలికలకును చంద్రునకును ప్రేయసీ ప్రేయుల సంబంధమును కవులు వ్యంజించినారు. ఈ పూలు నిశాంతమున ప్రేయుని ఎడతాయుచు దుఃఖించునని వర్ణనములున్నవి.

తుమ్మెదలు ఈ కుసుమములపై నిద్రించునట. కనుకనే ఇవి శేఫాలికలై (శేరత ఇతి శేషాః నిద్రాణాః అశయోత్రేతి శేఫాలిక - నిద్రించుచున్న తుమ్మెదలు కలది.) నవి.

ఈ కవినమయమునకు ఉదాహృతి—

“త్వద్విప్ర)యోగే కిరణేస్త ధోగై ర్దగ్ధాఽస్మికృతస్సం దివసం నవితా ఇతీవ దుఃఖం శశినే గదంతి శేఫాలికారోదతి పుష్పబాష్పైః”

(“ఓ నాథా! నీ విరహమున నేను సూర్యుని ప్రచండ కిరణములవలన పరితపించితిని” ఈ విధముగా తన దుఃఖమును చంద్రునికి తెలుపుచు శేషాలిక పుష్పబాష్పములను రాల్చుచునే యున్నది.)

**త్రింకు వర్ణదవముమ వ్రవపాతముమ వర్ణింపకుండుట :**

శేవమిత్రుడు అలంకార శ్లోకమున ఈ కవినమయమును పేర్కొని యున్నాడు.

శ్రీ సౌందర్యాదర్శములకు సంబంధించిన దీ కవినమయము. సుందర శ్రీలను గౌరవర్ణలుగా వర్ణించుట పరిపాటి. శరీర వర్ణమునకు సంబంధించి నంతవరకు ధవళత, హేమవర్ణములు ఆదర్శములు. నైల్యము కురూపకకు చిహ్నము. కనుక శ్రీలను నల్లగా వర్ణింపకూడదని యుందురు. వాత్సల్యము నుడు కామ సూత్రములలో శ్యామవర్ణ వరణీయకాదని చెప్పెను. శ్రీలు గౌరవర్ణలుగా నుండి తీరవలయునన్నమాట. నల్లగా నున్నచో వర్ణింపకూడ దనుట లోకశాస్త్రా బాధ్యమే.

ఇక స్తనపాతమును గూర్చి - శ్రీ కుచములు వట్టువలుగా, ఉన్నతము లుగా బిగువుగా నుండుట సౌందర్యాదర్శము. కావ్యములలో నాయకల అవయవ సౌందర్యము కుచములనిట్లు వర్ణించనిదే పూర్తికాదు.

స్తనపాతము వయోధర్మము. యౌవనదశదాటిన తరువాత ఇది తప్పదు. సహజముగా జరుగునదే. లోకానుభవ సిద్ధమే. కాని ఈ స్తనపాతము వర్ణనీయముకాదని కవులు ఒక పరిపాటిని ఏర్పరచుకొనుట లోకమునకును శాస్త్రమునకును విరుద్ధమైనదే. నైల్యమువలెనే స్తనపాతము కూడ జుగుప్సా వహమను హే తువుచేత నిషేధించుకొని యుండవచ్చును.

అసుందరములైన పదార్థములను కవి సుందరముగా తీర్చిదిద్ది బ్రహ్మ సృష్టికంటె విభిన్నమైన విశిష్టమైన తన సృష్టిచేత చిత్రమునకు హత్తుకొనునట్లు చేయును. 'నవరసరుచిర' మైన సృష్టికి సంతాధకములగు అంశములను ఆతడు చూడనే చూడడు. ఒకవేళ చూచినను తన లోకోత్తర వర్ణనా నైపుణ్యము చేత సహృదయుల దృష్టికి గోచరము కానివ్వడు.

అందమును విలువ కట్టుటకు పడికట్టురాళ్లు లేవు. అది హృదయైక వేద్యము. కవిత్వమునకు వలెనే సౌందర్యమునకును సమగ్రమైన సమంజసమైన నిర్వచనము లేదు. నైల్యము కామశాస్త్రరీత్యా గర్వనీయమే అయినను కమనీయమైనది. నైల్యము వర్ణనీయము కాదనునది కవినమయముగా మాత్రమే నిలిచిపోయినది.

# కవి సమయములు

## తృతీయ ప్రకరణము

### తృతీయ భాగము

వియమములు :

రాజశేఖరుడు వింగడించిన ముత్తైగరుల కవిసమయములలో 'నియమము' కూడ ఒకటి. ఇంతవరకు లేకున్నను ఉన్నట్లు చెప్పు కవిసమయములను, ఉన్నను లేకున్నట్లు చెప్పు కవిసమయములను విశ్లేషించితిని. ఇక 'నియమము' అను సంకేతమునందుకొన్న కవిసమయ స్వరూప స్వభావములను వివరింతును.

'నియమ్యతే' అనే నేతి నియమః యమ ఉపరమే. దీనిచేత నియమింపబడునని అమరకోశము తెలుపుచున్నది. నియమ శబ్దమునకు మోనియర్ విలియమ్స్ Restraining, Cheking, holding back, Any Conventional expression, Any fixed rule or law - అను అర్థములను ఇచ్చినాడు. (నిరోధించుట, అపుట, వెనుకకులాగుట, సంప్రదాయ సిద్ధమైన భావప్రకటనము, నిబద్ధమైన సూత్రము లేక శాసనము) ఈ అర్థములను పరిశీలించినచో నియమరూప కవిసమయములను గూర్చి మనకు స్పష్టముగా తెలిసిపోవును. నియమ శబ్దమునందే సంప్రదాయార్థము గర్భితమైయున్నది.

యథార్థస్థితి ఎట్లున్నను ఒక కట్టుబాటునకు లోగిచెప్పట నియమము. నియమము దాటినచో అనర్థ మేర్పడును. అదొక లక్షణరేఖవంటిది. నియమమును అతిక్రమించినచో అస్తవ్యస్త పరిస్థితి ఏర్పడును. కవులుచేసికొన్న నియమములన్నియును ప్రాయశఃకముగా పరిత్యక్తమునకు భాగ కలుగకుండునటుల చేసికొన్న వే కాని కేవలము అబద్ధములను ప్రాచుర్యములోనికి తెచ్చుటకుకాదు. కవిసమయములుగా నిలిచిపోయిన నియమముల సత్త్వాసత్త్వములమాట ఎట్లున్నను వానిలో అనేకములు సామెతలుగా లోకోక్తులుగా భాషలో నిలిచిపోయినవి. సత్యానుల్లేఖనము, అసత్యోల్లేఖనము, అశాస్త్రీయములు. నియమము

లుగా పేర్కొనబడుచున్న కవిసమయములన్నియును శాస్త్ర మర్యాదలకు కట్టుబడినవికావు లోకానుభవమునకును అవి సుదూరములు.

అలంకారికులు పేర్కొన్న నియమములన్నింటిని ఉదాహరించి వాని స్వరూప స్వభావములను వివరింతును.

### మకరములు సముద్రమునందే యుండునట్లు చెప్పట :

మకరములు నదులయందును సముద్రములందున్నను కేవలము సముద్రములోనే యుండునట్లు వర్ణింపవలెనని కవిసమయము. లోతైన నీటిలో నుండుట మకరముల స్వభావము. విశాలమును అగాధమునైన సముద్రము నందు మకరములు స్వేచ్ఛగా నిర్భయముగా సంచరింపగలవు. ఇతర జలాశయములలో వానియునికిని చేరవంటిదే యనుటకు సందేహములేదు. సముద్రమునందే వాని జీవితము శోభాన్వితముగ ఉండును. జలమునకు అధిదేవత వరుణుడు. ఆతని వాహనము మకరము. సముద్రమునకు మకరము ప్రతీకకూడ. సముద్రమునకు మకరాలయము అను పేరు కూడ ఉన్నది. మొసళ్లెక్కడున్నను వాని నిలయము మాత్రము సముద్రమే. తక్కిన జలాశయములలో వానిఉనికిని కవులు వర్ణించినమాట వాస్తవమే కాని వాని నిండుదనమునకు సముద్రమే సరిపోవును. సరస్సులలోను, నదులలోను మకరములు నిర్భయముగా జీవింపలేవు. అడవులలోను జనులుండురు. అంతమాత్రమున అవి జనపదములుకావు. అదే విధముగా ఎక్కడనో ఒక నదిలో, ఏదో ఒక సరస్సులో ఎక్కడో ఒక మూలలో మొసళ్లున్నను వానిని మకరాలయములుగా గుర్తింపలేము కనుక మకరాలయముగా సముద్రమునే గుర్తింపవలయునేకాని ఇతర జలాశయములను కాదు. అను నియమరూపమున నున్నదీ కవిసమయము. మకరము జలజంతువు కనుక జలాశయములలో అవి ఉండుటకు వీలున్నదనుట శాస్త్ర సమ్మతము. ఇకలోకములో జనులకు అవి జలాశయములలో కన్పట్లుచున్నవి. ఈ రెండిటిని అనగా లోకశాస్త్రములు కాదని అవి సముద్రమునందే యుండునట్లు వర్ణింపవలెననుటతో ఇది కవిసమయ పరిధిలోనికి వచ్చినది.

### మౌక్తికములు తామ్రవర్ణిపదియందే లభించునట్లు చెప్పట :

దక్షిణా పథమున పడమటి కనుమలలో అగస్త్యగిరినుండి ఉద్భవించి, తిరునల్వేలి (తమిళనాడు) జిల్లాలో ప్రవహించుచు, బంగాళఖాతమున కలియు

నది తామ్రపర్ణి. పురాణేతిహాసములలో పెక్కుచోట్ల ఈ నదీమహిమాభివర్ణన మున్నది. అత్యంత ప్రాచీనమైన వాయు పురాణములో ఈ నదీమతల్లిలో మౌక్తికములున్నట్లు చెప్పబడియున్నది.<sup>1</sup> పదునేడవ శతాబ్దికి చెందిన నీలకంఠ దీక్షితులు తన 'శివలీలార్ణవ' ద్వితీయాధ్యాయములో హాలాస్యమాహాత్మ్యమును అభివర్ణించుచు తామ్రపర్ణినదిలో అనర్ఘమౌక్తికములు అనేకములున్నవని వర్ణించినారు. తండ్రి కూతురునకు మణులు, మౌక్తికములను కానుకలుగా నిచ్చి భర్తయింటికి పంపినట్లుగా అగస్త్యమహర్షి తామ్రపర్ణిని అనర్ఘమౌక్తికాదుల నిచ్చి, ఆమెను భర్తయైన సముద్రుని సన్నిధికి పంపినాడని ఈ కవి తన గ్రంథమున వర్ణించినాడు.<sup>2</sup> రాజ నిఘంటువులో గజ సర్పమీన సూకర శంఖమేఘ వేణువులలో మౌక్తికములుండునట్లు చెప్పబడియున్నది.<sup>3</sup> గరుడ పురాణములో చెప్పబడిన మౌక్తికములకు ఆకరములైన ఎనిమిది స్థానములలో తామ్రపర్ణినది ఒకటి. ప్రాచీన దేశ విభాగముననుసరించి భారతవర్షన ఖండములలో తామ్రపర్ణి ఒకటి. ఈ నదీ పరీవాహప్రదేశము పరిసరములైన సింహళ, పాండ్య, విరాట కావేర్యాది ప్రదేశములు ముత్యాలకు ఆకరములని గరుడ పురాణమే చెప్పుచున్నది. తామ్ర పర్ణినది సాగరముతో సంగమించుచున్న స్థలము నేటికిని మౌక్తికములకు ప్రసిద్ధి వడసియున్నది. ఈ సంగమ ప్రదేశమునందలి మౌక్తిక శంఖ సమేతములైన జలములను సేవించినచో నిరామయత్వమును పుణ్యమును లభించునని భారతీయుల విశ్వాసము.

నిజమునకు ముత్యాలకు సముద్రము పుట్టిల్లు. కాని తామ్రపర్ణినది యందే ఇవి పుట్టునని కవినమయమేర్పడుటకు కారణమూహింప తగినదే. కవి సమయము ననుసరించి మేరువునందు రత్నములున్నవి కనుక వర్వత సామాన్యములందును రత్నములను ఊహించుట జరిగినట్లు తామ్రపర్ణిలో ముత్యములు లభించునని చెప్పుటచే నదీ సామాన్యములందు కూడ మౌక్తికములు లభించునను సామాన్యాభిప్రాయమునకు అవకాశము లేకుండ చేయుటకే తామ్రపర్ణియందే మౌక్తికములు లభించునను ఈ నియమరూప కవినమయమేర్పడియుండును.

1. "తామ్రపర్ణి సమేతస్య ముక్తాసారం మహోదధేః

తేనీవశ్య దధుతన్తై యః స్వమీవ సంచితమ్" — రంఘవంశము — 4-50.

2 Immorta] India-J. H. Daeo Vol. IV Page 140

3. రాజనిఘంటువు - సువర్ణాది-156.

ఈ కవినమయమున కుదాహరణముగా రాజశేఖరుడొక శ్లోకమును పేర్కొనుచు తామ్రపర్ణి నదిని అతడు మౌక్తికములకు కామధేనువనియును ఆ కారణముచేత అది ఇతర నదులకంటె శ్రేష్ఠమైనదనియును వర్ణించినాడు.<sup>1</sup> తామ్రపర్ణి పవిత్రమైనది. అందలి మౌక్తికములు శ్రేష్ఠములైనవి. ముత్యముల శ్రేష్ఠత్వమును పరిపూర్ణ సౌందర్యమును వ్యంజించు ఆదర్శముతోడనే ఈ నియమమేర్పడినట్లు ఊహింపవచ్చును.

### చందనవృక్షములు మలయపర్వతమువందే ఉన్నట్లు చెప్పట :

మలయ పర్వతమునందే కాక చందన వృక్షములు గంగా సింధునదుల పరీవాహ ప్రదేశములందును, హిమాలయమునందును, ఉత్తరప్రదేశ్ సహారన్ పూర్ జిల్లాలోని ఉద్యానములందును, కర్ణాటకారణ్య ప్రాంతములందును ఇంకను పెక్కు తావులలో ఉన్నవి. ఐనను దక్షిణాపథముననున్న మలయ పర్వతములందే చందన తరువులున్నట్లు వర్ణింపవలెనని నియమము. ఉత్తమ జాతికి చెందిన చందన వృక్షములకు సర్పములు చుట్టుకొని యుండుననియును,<sup>1</sup> ఆ వృక్షముల ప్రభావముచేత పరిసరతరువులు కూడ గంధ వంతములగుచుండు ననియును,<sup>2</sup> ప్రాచీన కావ్య జాలములో వర్ణనములున్నవి. కాని ఈ వర్ణనము లకు శాస్త్రీయార్థారము కనిపింపదు. ఆధారము మాట ఎట్లున్నను శ్రేష్ఠమైన చందన తరువుల పరిమళ గుణ సంపదయే ఈ కల్పనలలో వ్యంజింపబడు చున్నది. ఉత్కృష్ట చందన భూరుహములను ఉల్లేఖించు సౌందర్యాదర్శమే ఈ నియమమునందు గర్భితమై యున్నది. కమ్మ తెమ్మెరలు ఎటనుండి వీచినను వానిని ఉద్దీపన విభావములైన మలయ పవనములుగనే కవులు అభివర్ణించుట లోని అంతర్యము ఈ నియమమునకు సంపోషకముగా ఉన్నది.

### భూర్జములు హిమాలయమువందే ఉండునని చెప్పట :

భూర్జ వృక్షములు అరువది యడుగుల ఎత్తుండును. వృక్షములచై

1. "కామం భవంతు సంతో భువి సంప్రతిష్ఠాః

స్వాదూనినంతు సలిలానివ కుక్తయశ్చ

ఏతాం విహాయ వరవర్షిని తామ్రపర్ణిః

నన్యత్ర సంభవతి మౌక్తిక కామధేనుః" — కావ్యమీమాంస-అధ్యాయము. 14.

1. కావ్యమీమాంస-అధ్యాయము. 17. రఘువంశము-4.48; 4.41.

2. సుభాషిత రత్నాంధాగారము-పుట 339.

భాగము పొదవలె కనిపించుచు మిక్కిలి అందముగా ఉండును. దీని బెరడు కోమలముగా ఉండును. ఈ బెరడు పొరలు పొరలుగా ఉండి లేఖనమునకు అనుకూలముగా ఉండును. ఉత్తర భారతమునందలి ప్రాచీన గ్రంథములన్నియు ఈ బెరడు పొరలవై వ్రాయబడి ఉన్నవి.

హిమాలయములో పది, పదునాలుగువేల అడుగుల ఎత్తుగల ప్రదేశములందును, పంజాబులో ఏడువేల అడుగుల ఎత్తైన ప్రదేశములందును, కొన్ని మైదాన ప్రాంతములందును, చైనా, జపాను దేశములలోను ఈ వృక్షములు కనిపించును ఏమైనను ఉన్నత పర్వత ప్రాంతములలోనే ఇవి ఉండుటకు సాధారణముగా వీలుండును.

ఉన్నతములైన ఈ వృక్షములు, మహోన్నతములైన హిమాలయ శిఖరములందే శోభాన్వితముగా ఉండునను సౌందర్య ల్పనములోని అంతర్యమే ఈ చెట్లు హిమాలయమునందే ఉండునట్లు చెప్పవలయునను నియమమేర్పడుటకు కారణభూతమైనదని ఊహింపవచ్చును.

రఘుమహారాజు విజయయాత్రను వర్ణించుచు హిమాలయమునందలి భూర్జములనే కాళిదాసు ఉల్లేఖించినాడు.<sup>1</sup>

**కోకిలలు వసంతమువందే కూయునట్లు వర్ణించుట : —**

కావ్య ప్రపంచమున కోకిలారవము ఒక మనోహరమైన విషయముగా భావింపబడుచున్నది. శృంగారరసమునకు ఉద్దీపనలిభావము దానినుస్వరము. హేమంతశిశిరములలో తప్ప అన్ని ఋతువులందును దాని కుహూకుహూ స్వరము వినిపించుచునే ఉండును. కాని వసంతమున అది కూయునపుడు దాని స్వరమాధుర్యము సహజమై మనోహరమై ఒప్పురును. ఆమ్ర పల్లవములను తినుటచేత కోకిల కూజితములు అంత హృదయంగమములై ఉండునని కాళిదాసు వర్ణించినాడు.<sup>1</sup> వాసంతకోకిలకూ జితమే సంగీతమునందు పంచమ స్వరమునకు అలంబనమైనదని విజ్ఞుల అభిమతము. వసంతకాలమునందలి కోకిలలు

1. “భూర్జేషు మర్మరీభూతా కీచకర్షనిహేతవః

గంగా కీకరణో మార్గే మరుత స్తంగిరేవ” — రఘువంశము-4-48.

1. కుమారసంభవము, 3-32.



మధురాతి మధుర కూడితములనే కవులు ఆదర్శముగా గ్రహించి, హీనస్వరములు వినవచ్చు అన్య ఋతువుల కోకిలల ధ్వనులను నిరాకరించినారు. వసంతకాలమందే కోకిలారావములనువర్ణింపవలెనను నియమరూప కవిసమయమునకు కిదియే కారణముగాభావింపవచ్చును.

“వసంతకాలే సంప్రాప్తే కాకః కాకః పికః పికః”

అను ఆర్యోక్తి వాసంతకూడితము కోకిల ఉనికిని తెలియజేయునని సూచించుచున్నది.

**కమలములు దినమునందే వికసించునట్లు వర్ణించుట :**

పద్మములు సాయం సంధ్యావేళలో కొంచెము ముకుళించుకొనిపోయి రేయెల్ల అదే స్థితియందుండి ప్రొద్దు పొడవగనే మరల సంపూర్ణముగా వికసించును. ఇంచుకేనియును ముడుచుకొని పోయినచో అది పద్మమువలెనే కనిపింపదు; వికాలమైన ఆ పూరేకులుండవు; బంగారు రంగారు కేసరములుండవు. సూర్య బింబమును పోలు ఆ శోభకూడ ఉండదు. ఈ విధమైన కించిన్ము కుళితావస్థను సంపూర్ణముకుళితావస్థగా, తుమ్మెదలకు చెరసాలగా కవులు తమ సహజాతిశయోక్తులతో వర్ణించుట పరిపాటిగా ఉన్నది. పూచిన పద్మము మరల మొగ్గవలె పూర్తిగా ముకుళించుకొని పోవుననుట అసంగతము; అలౌకికము; అశాస్త్రీయము. ముకుళించుకొనిపోవుట అనగా పరిపూర్ణ వికాసము పొందకుండుట అని తాత్పర్యము. ప్రాతఃకాలమున దివాకర కర స్పర్శచే పద్మములు సంపూర్ణముగా వికసించి మనోజ్ఞములైన కాంతులను వెదజల్లును. కనుకనే కవుల చేతులలో పడి సూర్యుడు పద్మ తాండవుడైనాడు. సంపూర్ణ వికాసమునకు తొద్దదని శీతకిరణుడు పద్మద్వేషి అయినాడు. సంపూర్ణ వికాసమే సమగ్ర సౌందర్యమునకు ఆదర్శము. ఈ సమగ్ర సౌందర్య సందర్శనమే కావ్య జీవనము కదా! కోకిల కూడితములు ఇతర ఋతువులలో వినిపించినను వానిలో వాసంతమాధురీ మనోజ్ఞతలు స్ఫురింపనట్లే రాత్రివేలలో దృగ్గోచరములగు పద్మములు ఉదయకాల సుషమాసుందరతా స్ఫూర్తులను ప్రసరింపలేవు కదా! కనుకనే కమలములు దినమునందే వికసించునట్లు వర్ణించు సంప్రదాయము నియమరూప కవిసమయముగా నిలిచిపోయినదని ఊహింపవచ్చును.

ఉదాహృతి :

“ప్రముదిత వరపత్ర మేకత స్తత్  
క్షితిపతి మండల మన్యతో విశానమ్  
ఉషసిసర ఇవప్రపుల్ల పద్మమ్  
కుముదవన ప్రతిపన్ననిద్రమాసీత్

—ఘనశమ్ సర్గ 8. శ్లో-88

(ఇందుమతీ దేవిని వరించిన అజమహారాజు బంధువుల ముఖములు ప్రాతఃకాలమున వికసింపిన కమలములుగల సరస్సులవలె ఉల్లసితములయ్యెను. పరరాజుల ముఖములు ముకుళించిన కలువలున్న సరస్సులవలె భిన్నభావమును పొందెను.)

**వర్షాకాలమునందే మయూర వృత్త్య క్రేంకారములను వర్ణింపవలెనను :**

నెమళ్లు పురులువిప్పి క్రేంకారములు చేయుచు నాట్యమాడు సందర్భములు అన్ని ఋతువులందును ఉండును. కావ్యములలో నిదర్శనము లనేకములున్నవి.<sup>1</sup> కాని వర్షాకాలముననే అవి మత్తిల్లి సంతోషముతో నృత్యము సేయును. కేకలు పెట్టును. జూన్ మొదలుకొని సెప్టెంబరువరకు గల నాలుగు మాసముల కాలము నెమళ్లకు సహవాసమునకును గర్భాధానమునకును అనుకూలమైన కాలము. ఈ కాలమున మయూరములు పురులు విప్పి నర్తించుచు ధ్వనులు సేయుచు మయూరులను ఆకర్షించును. వానిని మోహింపజేయును. వర్షాకాలము తర్వాత నెమళ్ల ఈకలు ఊడిపోవును. వానికేకలు చెప్పబడును. ఈ స్థితిలో వర్షార్తువునందువలె వాని నాట్యములో అత్యంత సౌందర్యముగాని, క్రేంకారములలో ఉత్కృష్ట మాధుర్యముకాని ఉండదు. ఈ వ్యాపారమును దృష్టియందుంచుకొనియే నెమళ్లు వర్షాకాలమునందే నృత్యములు సేయుననియును, కేకలు వేయుననియును కవినమయ మేర్పడినది.

నింగిలోని మబ్బుల గర్జనలకును, నెమళ్ల ఆటకును ఇందుమూలముగా సంబంధమున్నట్లు కవులు ఉత్తేషించి యుందురు. మృదంగములేని నృత్యమును ఊహింపలేముగదా ! కనుక మేఘగర్జనలు లేక వానిని బోలిన నెలయేళ్ల సవ్వడులు నెమళ్లకు ఉత్సాహము కలిగించుననియును ఆ ధ్వనులకు అనుగుణముగా అవి నాట్యమాడుననియును కావ్యములందు కల్పనలు అనేకరీతులుగా చోటుచేసికొన్నవి. అమనికోకిల కూజితమునందువలెనే ఈ కవినమయమునం

దును కనితా జగత్తులో సమగ్ర సౌందర్యమే ఆదర్శముగా గ్రహింపవలెనను ఉద్దేశము అంతర్నిహితమై ఉన్నట్లుగా భావింపవచ్చును.

మయూర క్రేంకార రూపమున పృథ్వి మేఘమును ఆహ్వానించుచున్నదని కాళిదాసు రఘువంశమున వర్ణించినాడు.<sup>1</sup>

**కన్నులు శ్వేత శ్యామ కృష్ణమిత్రాద్యనేక వర్ణములవనుట :**

“సర్వేంద్రియాణాం సయనం ప్రధానమ్” అను ఆర్యోక్తి కన్నుల ప్రాశస్త్యమును గుడించుచున్నది. కన్నులు హృదయములందలి భావములను పట్టిచూపు దర్పణముల వంటివి. ఆయా పరిస్థితులలో హృదయగతములైన భిన్నభిన్నభావములను భిన్నభిన్నవర్ణములతో కన్నులు ప్రకటించుచుండును. కన్నులన్నస్పృశ చూపులకును ఇదే ధర్మము వర్తించును కదా! రసభావాది సందర్భములనుబట్టి కన్నులు ఆయా వర్ణములలో ఉండునని చెప్పు కవిసమయము నకు ఇనియే ఆధారము

రాజశేఖరుడు నాయకుని చూచి సిగ్గుపడిన ఒక నాయిక ప్రణయార్ద్రములైన దృక్కులను చంద్రఖండములనుచు కటాక్షశుక్లస్వమును తెలిపినాడు.<sup>2</sup> కాళిదాసు కటాక్షములను భ్రమర పంక్తులతో ఉపమించి, వానికి కృష్ణత్వమును ఆపాదించినాడు.<sup>3</sup> రఘువంశమున నేత్రములను కువలయములతో (నీలోత్పలములతో) పోల్చినాడు.<sup>1</sup> కాటుకపలన స్త్రీల సహజనీలనేత్రములు మరింత అందగించును. జయదేవుడు కుపితయైన రాధానేత్రములను కోకనదము (ఎఱ్ఱని కమలము) లతో ఉపమించినాడు.<sup>2</sup> ప్రాయుకముగా కన్నుల కుపమానములైన కమలకుముదములకు ఎన్ని వర్ణములున్నవో అన్ని వర్ణములు కన్నులకు వర్తించు ననుకొనవచ్చును.

**స్థల చరములన్నియు జలములలో మున్నట్లు వర్ణింపవచ్చును :**

స్థలచరముల జీవలక్షణములు వేరు జలచరము జీవస్వభావములు వేరు.

1. “స్థలీనవాంభః పృషతాభివృష్టా  
మయూర కేకాభిరివాత్ర బృందం” — రఘువంశమ్ - 7-69.

2. కావ్యామీమాంస - 15వ అధ్యాయము.

3. మేఘదూతమ్ - 1-39.

1. రఘువంశము - 11-93.

2. గీతా గోవిందము - 10.

జలచరములు చాలవరకు నేలపై జీవింపలేవు. తాబేలు, కప్ప, పామువంటి ఉభయచర జీవములుకూడ ఉన్నవి. కాని సంఖ్యా దృష్టితో చూచిచప్పుడు అవి తక్కువే అని చెప్పవచ్చును. కొన్ని జలచరములకు స్థలచరములవంటి రూపములుండుటచేత వానికి ఆ పేర్లు వచ్చినట్లు ఉహింపవగును. ఉదాహరణ మునకు నీటి గుఱ్ఱము (Hippo-potomos), నీటిసింహము (Sealion), నీటి కుక్క (Sea-dog) మున్నగునవి. ఎన్ని ఉదాహరణములను పేర్కొన్నను స్థల చరములన్నియు వాని వాని రూప స్వభావాదులతో జలములనుండుటకు వీలు కానరాదు. ఇది లోకానుభవమునకును శాస్త్ర మర్యాదలకును భిన్నమైన అంశము. అయినను ఇది కావ్యప్రపంచమున సమృద్ధమైన విషయముగా నిలిచి పోయి కవిసమయ సంకేతమును పొందినది.

ఈ కవిసమయమునకు గల ఆధారమును గూర్చి ఇట్లు తలపోయవచ్చును. భూమండలమంతయు మొట్ట మొదట జలమయముగనే ఉండెను. తరువాత క్రమేణ కొంతభాగము ఉభికియు, ఘనీభవించియు భూభాగములు ఏర్పడినవి. అప్పుడు జలముననున్న జంతుజాలము భూమియందుకూడ వ్యాపించుటకు అవకాశము ఏర్పడియుండవచ్చును. కనుకనే జలగత జీవరాశులన్నియును స్థల చరములై నవని చెప్పటకు వీలేర్పడియుండవచ్చును.

అలంకారికులలో కేశవమిశ్రుడు మాత్రము దీనిని నియమరూప కవి సమయముగా పేర్కొన్నాడు. నిజమునకు ఇది అసత్తును నిబంధించుటయే కవిసమయమే.

**హేమంత శిశిరములను విడిచి అన్ని ఋతువులయందును పద్మభీతివి వర్ణింపవలెనమట :**

శరత్కాలము పద్మ వికాసమునకు అనుకూలము. పద్మ సౌందర్యము సమగ్రతను ఈ కాలమునందే పొందును. హేమంత శిశిరములలో హిమపాతము వలనను ఈదరగాఢపులకలనను పద్మపత్రములు రాలిపోవును. నాళములు మాత్రమే మిగులును. కాశ్మీర ప్రాంతమునందును హిమాలయ పర్వతోపాంతము నందును ఉత్తరభారతమునందును చలి అధికము. ముఖ్యముగా కాశ్మీరము నందు నదులు, సరస్సులు గడ్డకట్టుకొని పోవును. పద్మములు మచ్చుకై నను కనిపింపవు. ఈ స్థితిలో వాసిజాసిన పద్మములను వర్ణించుట సౌందర్యోత్కర్షకు

ఆఘాతము కలిగించుటయే. పద్మమును గూర్చియు దాని సౌందర్యమును గూర్చియు అనేకాదర్శాభిప్రాయములున్నవి. పద్మము సౌందర్యమునకును సౌభాగ్యమునకును పావిత్ర్యమునకును ప్రతీక. అట్టి పద్మము దీనస్థితిని వర్ణించుట అనగా ఈ ఆదర్శములను అధఃకరించుటయే. ఇది శతధా ప్రజలకును కవులకును అభిలషణీయము కాదు. కనుక హేమంశ శిశిగములను విడిచి, అన్ని ఋతువులయందును పద్మముల స్థితిని వర్ణింప వలెనని నియమరూప కవినమయ మేర్పడినది. సౌందర్య సమగ్రతా దృష్టియే ఇందు ధ్వనించుచున్నది.

### ఆకాశము శతధనువుల ఎత్తున నున్నట్లు వర్ణింపవలెననుట :

ధనువు నాలుగుహస్తము (మూర)ల కొలతకు పేరని మోనియర్ విలియమ్స్ తన నిఘంటువునందు వ్రాసెను.<sup>1</sup> శతశబ్దము కవితాప్రపంచముక అపరిమిత సంఖ్యానూచకము. ఆకాశము శతధనువులపై, ఉన్నట్లు చెప్పుట దాని అనంతత్వమును సూచించుటయే. యథార్థమునకు ఆకాశము నూరు మూరల ఎత్తునలేదు. అందుకే ఆకాశమునకు అనంతమను పర్యాయ పదమేర్పడినది. అయినను ఇట్లు చెప్పుట కవినమయ లక్షణము దానికి ఉండుటచేతనే కావ్యభాషలో శతసహస్రాది సంఖ్యలు కేవల సంఖ్యాత్వమును కోల్పోయి అపరిమితత్వమును పొందును. కవితత్వము గణితముకాదు కదా! ఆకాశము నకు రూపములేదు. శూన్యమని కదా నామాంతరము. దానిని కొలుచుటెట్లు? “ఖం” అనగా ఆకాశము. భరతి జ్ఞానమితి భం నీరూపత్వాత్ దుర్జ్ఞేయ మిత్యర్థః, ఖను అవదారణే - రూపము లేనిది కనుక బుద్ధిచేత తెలియగూడనిది అని అమరము. రూపమే లేనిదానికి కొలతలు చెప్పుట లోకమున లేనిది శాస్త్రము ఒప్పునిది. కనుక కవినమయమే.

### నాగసర్పములకు ఐక్యము చెప్పుట :

కావ్యములలో నాగసర్పములను ఒకే అర్థములో ప్రయోగించు సంప్రదాయమున్నది. నిజమునకు ఈ రెండును వేర్వేరు జాతులకు సంబంధించిన సర్ప విశేషములు. నాగమనగా “నాగకాద్రవేయ శబ్దౌ మానుషాకారేషు ఫణాలాంగూలాది యుక్తేషు దేవయోనిషు భోగిషు వర్తేతే - నాగకాద్రవేయ శబ్దములు పడగలు, తోకలుకలిగి మనుష్య రూపులును దేవయోనులులయిన

1. మోనియర్ విలియమ్స్ సంస్కృతాంగ్ల నిఘంటువు పుట - 509.

పాముల పేర్లు అవి అమరమునందు వివరణమున్నది. ఇక సర్పమునకు అమరము నందున్న అర్థమిది - “సర్పతీతి సర్పః సృష్ణ్ ఇగతౌ - చరించునది.” ఉరగ, పన్నగ, భుజంగ, ఫణ్యాది శబ్దములు సర్ప శబ్దమునకు పర్యాయ పదములు.

సర్పములకు లేని దేవతాత్వము నాగములకున్నది. నేటికిని నాగజాతి పూజాభాజనము కదా ! కాని కావ్యప్రపంచమున నాగసర్పములు సమాన ప్రతిపత్తిని ందుకొనుచున్నవి. ఈ రెంటికిని ఉన్న సామాన్య భేదమును పాటించినచో భారతీయ వాఙ్మయ పరమాగ్రమును ఆకళించుకొనలేము సరికదా - కవి ఆలోచనలకును సరితల ఆస్వాదనమునకును నడుమ తీవ్రమైన అభాత మేర్పరచుకొనువారవ గురుము. అందువలన ఈ కవినమయమును పాటించుట వలన రసాను భూతికి అంతరాయ మేర్పడదు. యథార్థమునకు రసాస్వాదన మును సుకరము చేయుననియే కదా కవినమయములు. ఇటు సర్పమైన వాసుకిని నాగరాజుగా సంబోధించినాడు.

“హేనాగరాజ ! బహమస్య నితంబభాగం

భోగేన గాఢమభివేష్ట్య మందరాద్రః

సోఢా విషహ్య వృష వాహన యోగలీలా

పర్యంక బంధన విధే స్తవకోఽతిభారః”

—రాజశేఖరుని కావ్యమీమాంస అధ్యాయము-18.

పురాణేతిహాస కావ్యములలో నాగసర్పములకు అభేదమును పాటించి వర్ణించిన సందర్భములనేకములు. మహాభారతమున ఊరసాగరమధన సందర్భమున వాసుకి నాగుడుగా పేర్కొనబడినాడు.<sup>1</sup>

“శేషః ప్రథమతోజాతో వాసుకిస్తదనంతరమ్” అని కాద్రవేయు నాగులతో వాసుకి పేర్కొనబడినాడు.<sup>2</sup>

**కమలా సంవదలకు ఐక్యము చెప్పట :**

“లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మా కమలా శ్రీహరిప్రియా” అని అమర

1. మహాభారతము - 1.8-13, 15.

2. మహాభారతము - 1.25-4.

కోశము లక్ష్మికి పర్యాయ పదముగా 'కమల'ను పేర్కొన్నది. "సంపత్తిః శ్రీశ్చ లక్ష్మీశ్చ" అని లక్ష్మిని సంపదకు పర్యాయవాచిగా పేర్కొన్నది.

సంపద పార్థివమైన వాస్తుసంతతి. లక్ష్మిపారమార్థికమైన భౌతికాతీతమైన చైతన్య స్వరూపిణి అయిన దేవత. శ్రీమన్నారాయణుని హృదయము సదిష్ఠించిన లోకమాత.

భారతీయ సంప్రదాయమునందు లక్ష్మిసంపదైవభవ సౌందర్యములకు అధిష్ఠాత్మదేవత. కనుక సంపదరూపమున ఉన్నవన్నియును లక్ష్మీస్వరూపములు గనే సంభావించబడుచున్నవి. ఈ దృష్టితోనే కవులు సంపదకును తదధిష్ఠాత్మదేవతయైన లక్ష్మికిని అభేదభావమును పాటించివారు. కల్పనలో సాధారణ కరణాంశము. ఉన్నప్పుడే దానికిని కావ్యత్యము సిద్ధించును. కవినమయములు ఈ సత్యమును అడుగడుగున నిరూపించుచున్నవి.

ఈ కవినమయమునకు ఉదాహరణముగా శరత్కాలీన ప్రృథివై భవమునందు "ద్వితీయ పార్థివశ్రీ"ని ఉత్పేక్షించిన కాళిదాసు రఘువంశ శ్లోకమును గ్రహింపవచ్చును.

“లబ్ధ ప్రళమన స్వస్థం అదైవం సముపస్థితా  
పార్థివశ్రీర్ద్వితయేన శరత్ప్రకజలక్షణా”

—సర్గ 4, శ్లో-14.

సముద్రమునుండి విష్ణువుచేత ఉద్ధరింపబడిన పృథ్వియందు లక్ష్మిని ఆరోపించి, ఆమె భక్తుల గృహములందు స్థాపితబడినట్లుగా చెప్పబడిన రాజకేళుని ఈ శ్లోకమును కూడ దీని తార్కాణముగా చెప్పవచ్చును.

“దోర్మందీరిత మందరేణ జలధేరుత్థాపితాయా స్వయం  
యాంభూత్వా కమతః పురాణకకు దన్యస్తా ముదస్తంభయత్  
తాం లక్ష్మిం పురుషోత్తమః పునరసౌలీలాంచితాక్షూలతా  
నిర్దేశైః సమవీశితప్రణయినాంగే హేమ దోష్టితమ్”

—కావ్యమీమాంస-16వ అధ్యాయము.

**దైత్య దానవాదులకు ఐక్యము చెప్పట :**

దైత్యులు దితి సంతానము. “దైత్యాః దైతేయాః, దితే రపత్యాని దైత్యాః దైతేయశ్చ”. దానవులు దనువు అనెడి స్త్రీవలన పుట్టినవారు.

“దనుజాః దానవాః దనోర్జాతా దనుజా దానవాశ్చ” అనురులనగా అమృతము లేనివారు - “అసురాః నవిద్యతే సురాషేషాంతే”.

సముద్రమునందుత్పన్నమైన సురను గ్రహించిన వారు సురలనియును, గ్రహింపనివారు అసురులై రనియును రామాయణమునందున్నది.<sup>1</sup>

సమస్త సృష్టి దైవాసురములుగా విభాగింపబడి, అందు విష్ణు భక్తులు దేవతలై ట్లును, విష్ణు విరోధులు అసురులై నట్లు అగ్నిపురాణము పేర్కొనుచున్నది.<sup>2</sup>

పురాణేతిహాసములలో అసురశబ్దము దేవతల శత్రులను అర్థమున ప్రయుక్తమైనది. వామన మార్కండేయ పురాణములలో శుంభ నిశుంభులను దనుజులు అసురులుగా చెప్పబడినారు. రాజశేఖరుని అనుసరించి హిరణ్యాక్ష, హిరణ్యశిపి ప్రహ్లాద విరోచనబలి బాణాదులు దైత్యులు. విశ్రచిత్త శంబర నముచి పులోమాదులు దానవులు. బలవృత్రా విడరస్త వృషపర్వాదులు అసురులు. దేవేశ్వరుని ‘కావ్యకల్పలతావృత్తి’ యందును ఇదే వివరణము కనిపించుచున్నది. అమరకోశమునకు సంస్కృతాంధ్ర వ్యాఖ్యానము (గురు బాల ప్రబోధిక) ను వెలయించిన లింగయ్యసూరి - “దైత్యా దానవులకు భేదము కలిగియున్నను అసురత్వ సామాన్యముచేత నభేదకథనము” అని వివరించినాడు.<sup>3</sup>

దైత్య దానవాసురులకు ఐక్యమును చెప్పుటకు లింగయ్యసూరి చూపిన అసురత్వ సామాన్యకారణమే బలీయముగా గోచరించుచున్నది. దైత్య దానవాసుర శబ్దములు సాహిత్యమున ఒకదానికొకటి పర్యాయ వాచకములుగా పెక్కుచోట్ల ప్రయోగింపబడినవి. బాణుడు దైత్యుడైనను అసురుడుగా వర్ణింపబడినట్లు రాజశేఖరుడు—

“జయంతి బాణాసురమూళి లాలితా  
దశాస్య చూడామణి చక్రచుంబినః  
సురాసురాధీశ శిఖాంత శాయినో  
భవచ్ఛిదస్త్రబంధక పాదపాంసవః”

అని కావ్యమీమాంసలో 16వ అధ్యాయమున ఉదాహరించినాడు.

1. రామాయణము 1-43-38, 37 శ్లో.

2. అగ్నిపురాణము 383/12.

3. గురుబాల ప్రబోధిక పుట 22. (1953 ముద్రణ)



“మహాసుర సమాజేస్మిన్ నచైకోఽవ్యస్తి సోఽసురః  
యస్స నాశనిష్ఠేశ నీరాజిత ముదః స్థలమ్”

అని మరొక స్లోఁమందు కావ్యమీమాంసలో రాజశేఖరుడు సకల దైత్యదానవా  
సురులు అనురులే అయినట్లు వివరించినాడు.

అమరకోశకారుడు—

“అసురాదైత్యదైతేయదనుజేంద్రారిదానవాః  
శుక్రశిష్యాదితిసుతాః పూర్వదేవసురద్విషః

అని దైత్యదానవాసుర శబ్దములకేకాక రాక్షసులను అర్థమిచ్చు అనేక పదము  
లను ఒక్కచో చేచి, వాని కన్నింటికని ఐక్యమును, అభేదమును పాటించినాడు.

**ద్వాదశాదిత్యులకు ఐక్యము చెప్పట :**

కశ్యపుని భార్య అదితి. ఆమెకొడుకు ఆదిత్యుడు. (ఆదితే రవత్యం  
ఆదిత్యః). అతడు పండ్రెండు మూర్తులు కలవాడు. (ద్వాదశ ఆత్మానం  
మూర్తయః యస్య ద్వాదశాత్మా) హరివంశము<sup>1</sup>లో, విష్ణు ఛందోత్తర  
ఖండము<sup>2</sup>లో ఆదిత్య హృదయ స్తోత్రములో సంవత్సరమునందలి పన్నెండు  
మాసములు సూర్యుని పన్నెండు రూపములు (మూర్తులు) గా ప్రస్తుతించ  
బడినవి.

“అరుణో మాఘమాసేతు సూర్యోవై ఫాల్గుణే తథా  
చైత్రే మాసిచ వేదక్షో వై శాఖే తపతః స్మృతమ్  
జ్యేష్ఠమాసి తపే నిద్రమ్ ఆషాఢే తపతే రవిః  
గభస్తి శ్రవణమాసే యమో భాద్రపదే తథా  
ఈషే హిరణ్యరేతాశ్చ కార్తకేచదివాకరే  
మార్గశీరే తపేచైత్ర సౌమే విష్ణుస్సనాతవః  
ఇత్యేతే ద్వాదశాదిత్యాః కాశ్యపేయాః ప్రకీర్తితాః  
—ఆదిత్య హృదయమ్.

1. శబ్దకల్పద్రుమము - ఆదిత్య హృదయము.

2. “దాతామితోఽర్యమారుద్రో వరుణః సూర్యవీరవః  
బిగోవిపస్వాన్ పూషాచ సవితా దశవస్తదా  
ఏకాదశస్త్యతా త్వష్టా విష్ణు ర్ద్వాదశ ఉచ్యతే

ఈ విధముగా ఈ పన్నెండును సూర్యుని రూపములే కనుక వీనికి ఏకత్వము ఆపాదించబడినది. ద్వాదశాదిత్యుల నామములు కొన్నిచోట్ల భిన్నముగా ఉన్నవి వానినిట పేర్కొందును.

- I. ధాత, మిత్రుడు, అర్యముడు, శక్రుడు, నరుణుడు, అంశుడు, భగుడు, వివస్వతుడు, పూషుడు, సవిత, తృష్ట, విష్ణువు
- II. అంశుడు, భగుడు, మిత్రుడు, వరుణుడు, ధాత, అర్యముడు, జయంతుడు, భాస్కరుడు, తృష్ట, పూషుడు, ఇంద్రుడు, విష్ణువు.
- III. మిత్రుడు, రవి, సూర్యుడు, భానుడు, భగుడు, పూషుడు. హిరణ్యగర్భుడు, మరీచి, ఆదిత్యుడు, సవిత, అర్కుడు భాస్కరుడు.<sup>3</sup> ఈ కవి సమయము పురాణగాథలకు సంబంధించినది. రాజశేఖరుడు దీనికి ఉదాహృతిగా మయూరుని సూర్యశతకము నందలి ఈ శ్లోకమును ఎత్తి చూపెను.

“యాస్యాధోఽధస్తథో పర్యుపరినిరవధిబ్రామ్యతో విశ్వమౌత్సై  
రాప్సౌత్తా రాతలీలాం రచయతి రయతో మండలం చండధామ్నః  
సోఽవ్యాదు త్త ప్రకార్త స్వర సరలశరస్పర్దిభిర్దామదండై  
రుద్దండైః ప్రాపయన్వః ప్రచురతమ తమస్సో మమ స్తంసమ స్తమ్”  
(అమితవేగముతో విశ్వమంతటను పరిభ్రమించుచున్న సూర్యుడొక్కడే అను భావమీ శ్లోకమున ఉన్నది)

**వారాయణ, విష్ణు, శేష, కూర్మ, మాధవులకు ఐక్యము చెప్పట :**

నారాయణ, విష్ణు మాధవ శబ్దములు జగద్రక్షకుడైన భగవంతునికి నామాంతరములు. కూర్మము ఆతని అవతారమనుట పురాణ ప్రసిద్ధమైన అంశము ఇక శేషశబ్దవిచారము. అమరకోశమునందిట్లున్నది—

“అనంతోఽనవధానపి”- అనంత శబ్దము అవధిలేనిదానికి పేరైనపుడు త్రి అపి శబ్దమువలన శేషునికిని విష్ణువునకును పేరైనపుడు పు. ఆకాశమునకు పేరైనపుడు న. భూమికి పేరైనపుడు స్త్రీ. నవిద్యతే అంతో యస్యేత్యవంతః- కడలేనిది. “అనంతశ్లేష విష్ణోస్సాద్వదంతరం సురవర్త్రుని, అనంతా శానిభా

దూర్వావిశల్యా లాంగలీఘచ, అనంతా మైమవత్యాంచ గుడూచ్ఛాంచావనా  
పపీతి విశ్వప్రకాశః”<sup>1</sup>.

శ్రీమన్నారాయణుని ప్రసక్తి వేదపురాణేతిహాసములందు అనేక సంద  
ర్భములందున్నది. దుష్టశిక్షణ, శిష్టరక్షణ ధ్యేయముగా అతడు అనేకావతారము  
లతో అనేకములైన మహత్కార్యములను సాధించెను. ఆయా మహత్కార్య  
ముల కారణముగా అతనికి అనేకనామములు కలిగినవి. మధుసూదనుడు,  
బలిధ్వంసి, నరసింహుడు, కంసాచి, సోమకాచి మున్నగు నామములకు సంబం  
ధించిన పురాణ కథలను ఉట్టంకిచుటకు ఇది అదనుకాదని వదలవేయుచున్నాను.  
నారాయణాది శబ్దములందలి ఏకత్వమును గ్రహింపని ఎడల వేదపురాణేతి  
హాసముల సంగతి అట్లుంచి, భారతీయ కావ్య సాహిత్యమునే ఆస్వాదింపలేము.

వామన, కృష్ణ కూర్మాద్యవతారములనెత్తి, మాధవుడు అద్భుత  
కార్యములను నిర్వహించినట్లు రాజశేఖరుడు ఒక శ్లోకమును ఈ కవినమయము  
నకు ఉదాహృతిగా పేర్కొనినాడు.

“యేనధ్వస్త మనోభవేన బలిజిత్కాయః పురాస్త్రీకృతో  
యోగాంగాచ దధేన్దక షయకరో యోబక్తి పత్రప్రియః  
యస్యాహుః శశిమచ్చిరోహర ఇతిస్తుత్యంచ నామామరాః  
సోవ్యాదప్త భుజంగహరవలయస్తాం సర్వదో మాధవః”

—కావ్యమీమాంస-అధ్యాయ. 16.

**మన్మథ వతాకమున మకర మత్స్యములకు ఐక్యము చెప్పట :**

మన్మథునకు మకర ద్వజుడనియును మీనకేతనుడనియును నామాంతరము  
లున్నవి. మకర మత్స్యములు రెండును జలచరములు. స్వరూప స్వభావాదు  
లందు భేదములున్నను మకర మత్స్యములకు నిఘంటువులు అభేదమునే  
చెప్పుచున్నవి అమరకోశ వ్యాఖ్యానములో మకర శబ్దమునకు - “మాయాం  
కరోతితి మకరః - దు కృణోకరణే - మాయచేయునది” అని వ్యుత్పత్తి ఉన్నది.  
మన్మథుని మాయా ప్రభావమునకు లోగనివాడెవడు? కనుక మన్మథుని  
తెక్కెమునందు మకరమే ప్రధానలాంఛనమునుకొనుటలో ఔచిత్యమున్నది.

1. అమరకోశము - (గురుబాం ప్రబోధిక) లింగయసూరి విరచిత వదన్యతిః (1953).

మత్స్య మకరములకు అభేదము పాటించుటవలన మకరముతో పాటు చేపయు వలరాజు లెక్కెమున కెక్కినది. మన్మథుడు వరుణదేవుని అవతారము. వరుణుడు జలాధిపై వతము. ఆతని వాహనము మకరము. వాహనములనే పతాకలాంఛనములుగా చెప్పట పురాణ ప్రసిద్ధ విషయము. కనుక వరుణుని లాంఛనమైన మకరము మన్మథునకు లాంఛనమైనదని విష్ణు ధర్మోత్తరఖండము పేర్కొనుచున్నది.<sup>1</sup>

రాజశేఖరుడు ఈ కవిసమయమున కుదాహరణముగా రెండు శ్లోకములను పేర్కొనుచు ఒక శ్లోకమున మన్మథుని మీనకేతనునిగను, మరొకదాని యందు మకరకేతనునిగను వర్ణించినాడు.

“మీనధ్వజస్త మసినో నచపుష్పధన్వా...”

“చాపం పుష్పమయం గృహాణమకరం కేతుస్సముచ్చేయతాం”

—కావ్యమీమాంస-అధ్యాయము-18.

**అత్రినేత్ర, సముద్రములనుండి చంద్రోత్పన్నతకు ఐక్యము చెప్పట :**

చంద్రుడు అత్రినేత్రమునుండి ఉన్మవించెనని మత్స్య,<sup>1</sup> మార్కండేయ<sup>2</sup>, అగ్నిపురాణము<sup>3</sup>లు చెప్పుచున్నవి. మహాభారతము<sup>4</sup>న అనసూయాత్రులకు సోముడు (చంద్రుడు) జన్మించెనని ఉన్నది. అందులోనే ఆదిపర్వమున చంద్రుడు సముద్రమునందుద్భవించెనని పేర్కొనబడినది.<sup>5</sup> అందుకే ఆతడు అబ్జదయ్యెను (అప్పుజాతః అబ్జః).

చంద్రుడు అత్రినేత్ర పముద్భవుడనుటకు కాళిదాసు రఘువంశమునందలి

“అథనయన సముత్థం జ్యోతిరత్రే రివర్యోః

సుర సరిదివతేజో వహ్ని నిష్కృతమేశం

1. విష్ణు ధర్మోత్తర ఖండము - 358

1, 2. పూర్వాగాథాలహరి - వేమూరి శ్రీనివాసరావు. పుట-152 (1952).

3. అగ్నిపురాణము 1-42.

4. మహాభారతము 1-20-12.

5. మహాభారతము 1-18-34.

నరపతికుల భూత్యై గర్భమాథ త్రరాక్షీ  
గురుభిరభినివిష్టం లోకపాలానుభావైః”

అను శ్లోకము ఉదాహరణము.

“తదన్వయే శుద్ధిమతి ప్రసూతశ్శుద్ధి మత్తరః  
దిలీప ఇతి రాజేందురిందుః క్షీరనిధావివ”

అని రఘువంశమునందే కాళిదాసు మరొకచోట వర్ణించినాడు క్షీరసముద్రము నందు చంద్రుడుదయించినట్లే సూర్యవంశమున దిలీపుడుదయించెనట.

**చంద్రునిలో హరిణ శశములకు ఐక్యము చెప్పట :**

చంద్రుడు మృగాంకుడు. శశధరుడు. చంద్రలింబమునందు కనిపించు కశంకమును కవులు అనేక విధములుగా ఉత్పేక్షించినారు. ఆ కశంకము అనేకాకృతులుగా కనిపించుటకు అవకాశమున్నది. కాని జింకవలెను, కుందేలు వలెను ఉన్నట్లు కనిపించుట సర్వజనామోదమును పొందిన కారణమున ఇతరేతరములైన ఆకృతులు ఆకట్టుకొనలేకపోయినవి. కనుక చంద్రునకు మృగాంక శశాంక నామములు పర్యాయ వాచకములైనవి. హరిణాంకుడన్నను, శశాంకుడన్నను చంద్రత్వమునకు లోపములేదుకదా ! ఊహకు విశ్వజనీనతను కల్పించుటయే కవినమయ ప్రయోజనము గదా ! విశేష ధర్మమును సామాన్య ధర్మముగా వివక్షించుటయే కవినమయ లక్షణము. ఈ సందర్భమును పురస్కరించుకొని రాజశేఖరుడు రెండు శ్లోకములను చూపి, ఒకదానిలో చంద్రుని శశాంకునిగను, రెండవదానిలో మృగాంకునిగను చెప్పినాడు.<sup>1</sup>

**క్షీరసాగరములకు ఐక్యము చెప్పట :**

వాస్తవ ప్రపంచమున సాగరమనగా జ్వరసాగరమే. ఇక క్షీరసాగర మనునది పురాణ ప్రపంచమందలిదే క్షీరజ్వర సాగరములు సప్తసముద్రముల లోనివని పురాణ కథనము. పాలకడలిని చిలికినపుడు కవ్యముగా ఉపయుక్త మైన మందర పర్వతాంతర్గతములయిన ఓషధుల సంస్కృముచేత సముద్ర జలములు క్షీరమయములయినవని మహాభారతమునందున్నది.<sup>1</sup>

1. కావ్యమీమాంస - అధ్యాయము 16.

1. మహాభారతముగా ఆదిపర్వము.

కవిసమయములు కవులకు సహృదయులకు ఆహ్లాదానక్షులకు సంబంధించినవి. కావ్యప్రపంచమునకు మాత్రము పరిమితములైనవి. కావ్యమున సముద్రవర్ణన ప్రసక్తి వచ్చినప్పుడు, అది క్షీరమయమైనది కావచ్చును; ఊరమయమైనది కావచ్చును. ఏది ఏమైనను సముద్రమాత్రస్ఫూర్తి వ్యంజితమైన చాలు. దీనివలన పాఠకులకు అవగాహనా సౌలభ్య మేర్పడును. నిజమునకు కావ్య రసాస్వాదనము ఈ దృశ్యమైన అవగాహనమునందు నిక్షిప్తమై ఉండును కదా! వెన్నెలలో సముద్రము పాలకడలిగినే భాసించును. రాకాచంద్రోదయ వేళలలో సముద్రము పొంగినట్లు కావ్యములలో వర్ణనములున్నవి పాల సముద్రములో చంద్రుడుదయించినను ఊరసాగమున చంద్రుడుదయించినట్లే. కవయిత్రి మొల్ల చంద్రికావర్ణనము చేయుచు ఉప్పొంగుచున్న సముద్రమును 'కొడుకుదయించెనంచులెరికోరి సుధాంబుధి' గన తరంగహస్తములతో ఆ చంద్రుని కాగిలించుకొనుటకో అనునట్లు వర్ణించినది. వెన్నెలలో ఉత్తాల తరంగములతో చెలంగునది మనఃకార సముద్రమే!

క్షీరసాగరమునందు శ్రీమన్నారాయణుడు శయనించును. లక్ష్మీయు ఆ సాగరమునందే జన్మించెను. చింతామణ్యాద్యనర్హుల తనము లందుడియే పుట్టెను. కాని విపాసాజాధిపతులైన జీవులకు ఆ సముద్రము మరుభూమిలోని కూపముకంటె నికృష్టము కదా అని రాజశేఖరుడు<sup>1</sup> ఒక శ్లోకమున వర్ణించినాడు.

**సాగర మహా సాగరములకు ఐక్యము చెప్పట :**

సాగరమన్నను మహాసాగరమన్నను కవి మనోనేత్రము ముందు మహాతాల తరంగములతో పరవళ్లు తొక్కుచున్న సముద్రమే సాక్షాత్కరించును. సాగర మహాసాగరములకున్న భేదము భూగోళశాస్త్రజ్ఞులు వైశాల్యమును బట్టి పాటించినారు. కృషిదృష్టికి ఈ శాస్త్రమర్యాద అవరోధము కల్పింపజాలదు. అతడు తలచుకొన్నచో సరస్సులనే తన వర్ణనా సామర్థ్యముతో సాగరాలుగా భాసింప జేయగలడు. పెదపెద్ద చెరువులకును మన మిప్పుడు సాగరములనుటకు కవులే కారకులు. నాగార్జునసాగరము, నిజాం సాగరము, కృష్ణరాజసాగరము ఇత్యాది. కవుల తలపుల చలువ అట్టిది. భాషా

నిర్మాణమున వారికున్న పాత్ర అట్టిది. వారి అతిశయోక్తులు సహజోక్తులుగా రూపొందు పరిస్థితి అట్టిది. లోకశాస్త్రముల పొలిమేరలను చాటిన తీరు అట్టిది. బిందువులో సింధువును దర్శింపగలుగు ప్రజ్ఞా చతువులైన కవులకు సాగర మహా సాగరములొకటిగా కనిపించుటలో అనౌచిత్యమేముందును ?

రాజశేఖరుడు కావ్యమీమాంసలో ఈ శ్లోకము నుదాహరించినాడు—

“రంగ తరంగ భూభంగై స్తర్జయంతీమివావగాః

స దదర్శ పురోగంగా సప్తసాగర వల్లభామ్”

—కావ్యమీమాంస-అధ్యాయ-14.

(చంచల తరంగ భూభంగములతో ఇతర నదులను తిరిస్కరించుచున్నట్లున్నదియు సప్తసాగరముల ప్రియతమయునైన గంగానదిని యాత్రా సంపన్నమున ఆ రాజు దర్శించెను.)

రంగ సాగరము (బంగాళఖాళము)తో సంగమించినను సప్తసాగరములను ఆ నది ప్రియతమమైనది అనుటలో సాగర మహాసాగరములకు ఐక్యము ధ్వనించుచున్నది.

ప్రశాంత మహాసాగరమని. హిందూమహాసముద్రమని. అరేబియా సముద్రము, అట్లాంటిక్ మహాసాగరమని. నల్ల సముద్రమని, బంగాళాఖాళమని ఆయా ప్రాంతములలోని సంద్రములను సౌలభ్యముకొరకు అనుచున్నామే కాని నిజమునకు ఒకే ఒక్క సముద్రము. అందలి పెద్ద చిన్న దీవులలో మనము కాపురమున్నాము. కనుకనే భూమి ‘ఉదధి మేఖల’ అయినది. ఉదధివేలావలయితమైనది.

**శుక్ల గౌర వర్ణములకు ఐక్యము చెప్పట :**

శుక్ల మనగా తెలుపు. గౌర శబ్దమునకుగూడ తెలుపనియే సామాన్యార్థము. కాని పసుపుపచ్చరంగు కలిసిన ఎరుపు అనియు, కేవలము ఎరుపనియు. పసుపు పచ్చ రంగునియు, స్వచ్ఛమైనదనియు. శుద్ధమైనదనియు అర్థములున్నవి ఈ అర్థములనుబట్టి చూడగా శుక్ల గౌరవర్ణములకు కొంతభేదము లేకపోలేదని తెలియవచ్చును. నూత్న భేదమున్నను తెలుపుమాత్రము సాధారణము. ఈ మాత్రమైన నూత్నభేదమును పాటించక కవులు వాని సమష్టి స్వరూపమునే

గ్రహించి, కావ్యములందు శుక్లగౌర శబ్దములను సమానార్థకములుగా ఏక వర్ణములుగా గ్రహించినారు. తత్ఫలితముగా ఇవి పర్యాయపదములుగా నిఘంటువుల కెక్కినవి.

కాళిదాసు ధవళవృషభమును కైలాసమువలె గౌరవముగా ఉన్నదని పర్ణించినాడు <sup>1</sup> అతడే కుమారసంభవమందు చంద్రుని శ్వేత కిరణములను గౌరములనెను <sup>2</sup>

**పీఠ రక్తములకు ఐక్యము చెప్పట :**

పీఠ రక్తవర్ణములు మిశ్రవర్ణములుగాక స్వతంత్ర వర్ణములు. అనగా ఇతర వర్ణముల సమ్మిశ్రణముచేత ఈ వర్ణము లేర్పడవు. ఉదాహరణమునకు పసుపువచ్చరంగును నీలివర్ణమును కలిపినపుడు ఆకుపచ్చ వర్ణమేర్పడును. పీఠరక్తవర్ణములట్లుగాక సహజవర్ణములు కాని సాంద్రముగా ఉన్నప్పుడు ఈ రెండును ఒకటిగానే భాసించును. కావున వానికి అభేదము పాటించబడి యుండవచ్చును. స్వర్ణ అగ్ని పరాగములలో ఈ రెండు వర్ణములును కలగలసి యున్నట్లు కనిపించును. అందుకే ఆయా సందర్భములకు అనుగుణముగా పీఠముగనో రక్తముగనో వర్ణించుచు ఈ రెండిటికి ఐక్యమును పాటించుట కవి సంప్రదాయమై ఉండవచ్చును. ఈ రెండు వర్ణములొక్కటే అన్నచో ఎవరును ఒప్పుకొనరు. శాస్త్రము కూడ అంగీకరింపదు. సంప్రదాయమున లోకశాస్త్ర విరుద్ధమైన ఈ విషయము కవిసమయమై నిలిచిపోయినది.

చంద్రుడు విమల ప్రవాళమువంటి కాంతితో చీకట్లను పారద్రోలినట్లు ఆదివరాహమూర్తి స్వర్ణ ఖండకాంతి సన్నిభమైన తన పచ్చని కోరలతో భూమండలమును జలరాశినుండి ఉద్ధరించెనని కిరాతార్జునీయము నుండి రాజ శేఖరుడు ఈ శ్లోకమును ఉద్ధరించెను.

“లేఖయా విమల విద్రుమ భాసా  
సంతతం తిమర మిందు రుభాసే  
దంష్ట్రయా కనక భంగ పిశంగ్యా  
మండలం భువ ఇవాది వరాహః”

—కిరాతార్జునీయము - 9-22.

1. రమవంశము - 2-35.

2. కుమారసంభవము - 1-13.



తరుణ-చంద్రకిరణములలోని రక్తిమమునకును వరాహమూర్తి దంష్ట్రలయందలి  
 పీతత్వమునకును సాదృశ్యము (సమానధర్మము) చెప్పి పీతరక్త వర్ణములకు  
 ఐక్యమును ధ్వనింప జేసినాడు.

**కృష్ణనీలములకును కృష్ణహరితములకును కృష్ణశ్యామలములకును ఐక్యము  
 చెప్పట :**

నిజమునను చిక్కగా ఉన్నప్పుడు కృష్ణనీలవర్ణములు, కృష్ణ హరిత  
 వర్ణములు, కృష్ణశ్యామ వర్ణములు ఒకటిగానే భాసించును. నీల హరితశ్యామ  
 వర్ణములు కృష్ణములు కాకపోయినను చిక్కదనమును సంతరించు కొన్నప్పుడు  
 ఇవి కృష్ణత్వమునే పొందును. ఇంగ్లీషులో ముదురు వర్ణమును చెప్పవలసి  
 వచ్చినప్పుడు ఆయా వర్ణములకు Dark అను విశేషణమును ప్రయోగింతురు.  
 Dark అనగా నల్లనిది లేక చిక్కనిది. కాని వింత ఏమనగా చిక్కదనమువలన  
 ఏర్పడు వర్ణము కృష్ణమే Dark అగుచున్నది. అందువలననే ఆ ప్రయోగము  
 సార్థకము. నీలజలమును కామిని కృష్ణ కేశపాళములతో ఉపమించి కృష్ణనీలము  
 లకు ఐక్యము చెప్పిన రాజకేశురని ఈ శ్లోకము ఇందుకు ఉదాహృతి—

“నదీం తూర్ణాం కర్ణోఽప్యనుస్మృత పులినాం దాక్షిణాత్యంగనాభిః  
 సముత్తీర్ణో వర్ణాముభయతట బలాబద్ధవా నీరహారామ్  
 తతే సహ్యాస్యోచ్చైః స్వసలిలినవహోభాతినీలః సయస్యాః  
 ప్రియస్యాంశే పీనే లులిత ఇవ ఘనః కేశపాళః సుకేశ్యాః”

—కావ్యమీమాంస-అధ్యాయ-15.

కృష్ణ హరితములకు ఐక్యము చెప్పుచు రాజకేశురడు మరకత (హరిత)ము  
 లతో సమానములైన యమునాజలములు హరిని పోలినవని ఈ శ్లోకమును  
 ఉదాహరించెను.

“మరకత సదృశం చ యామునం  
 స్ఫటి. కశిలావిమలం చ జాహ్నవం  
 తదుభయముదకం పునాతువో  
 హరిహరయోరివ సంగతం వపుః

—కావ్యమీమాంస-అధ్యాయ-15.

కృష్ణశ్యామములకు ఐక్యము చెప్పుచు రాత్రి నల్లనిదైనను దానిని శ్యామనిశ  
అని వర్ణించుచు రాజశేఖరుడు ఈ శ్లోమును ఉదాహరించెను.

“ఏతత్సుందరినందనం శశిమణిస్నిగ్ధాలవాల ద్రుమం  
మందాకిన్యాభిషిక్త మౌక్తికశిలేమే రోస్తటే నందతి  
యత్ర శ్యామ నిశాసు ముంచతి మిళింద ప్రదోషానిలా  
ముద్దామామర యోషితా మభిరతం కల్పద్రుమశ్చంద్రికామ్”

— కావ్యమీమాంస-అధ్యాయ-15.

**శివజటా జాటుమువందున్న చంద్రువకు బాలత్వమే చెప్పుట :**

శివుడు చంద్రశేఖరుడు. చంద్రునికి పదునాడుకళలు. వానిలో ఒకకళ  
శివుని జటాజుటమునందుండునట. మిగిలిన పదునైదు కళలను దేవపితృగణములు  
ఆహారముగా గ్రహింతురు. చంద్రునికళలే అమృతము కదా! కనుకనే  
దేవతలు అమృతాంధములు. ఈ పదునైదు కళలున్న చంద్రునకే వృద్ధిక్షయము  
లును శుక్ల కృష్ణ పక్షములును కళంఃమును, ఇక శివుని జటలయందున్న  
చంద్రకళ ఒక్కటే. ఆ కళకు నిత్యతారుణ్యమే లక్షణము. నిత్యతారుణ్యమే  
లక్షణము. కనుకనే శివుడు బాలేందుశేఖరుడు.

కాశీదాసు కుమార సంభవమున చంద్రుడు పదునైదు కళలతో తారకుని  
సేవించెననుటకు ఇదియే ఆధారము. ఇది పురాణసంబంధమైన కవివమయము.  
ఈ కవివమయము కవులకు లాక్షణికులుచేసిన ఉపదేశముకూడ.

**మన్మథునికి మూర్తత్వామూర్తత్వములుండునట్లు చెప్పుట :**

మన్మథుడు హరకోపానలజ్వాలలకు భస్మసాత్కృతుడై మూర్తత్వమును  
కోల్పోయినాడు. అయినను ఆతని క్రియా స్వభావములకు మృతిలేదనుటకు  
పాఞ్చతీ పరమేశ్వర పరిణయమే ప్రబల తార్కాణము. శరీరమున్నను లేకున్నను  
మన్మథుడు తన ప్రభావమును ప్రదర్శించుచునే ఉండును. లేకున్నచో సృష్టి  
వైరంతర్యమే నశించును కదా! మన్మథుడు దగ్ధమైపోయినను తిరిగి ప్రద్యుమ్ను  
నిగా అవతరించినాడు. ఈ విధముగా మన్మథునికి ఆదియందు రూపమున్నది.  
అంతమునందు రూపమున్నది. మధ్యకాలముననే మూర్తత్వము అస్తంగమిత  
మైనది. మూర్తిలేకున్నను మహిమతో మాత్రము మార్పులేదు. మన్మథుడు

మదనుడై నను అనంగుడై నను ప్రద్యుమ్నుడై నను భావజత్వమునకు లోపము లేదు. అందువలననే కవులు కాముని మూర్తత్వామూర్తత్వములకు ఐక్యమును సంబంధించినారు. ఈ నియమ దూషక కవిసమయమునకు గీర్వాణాంధ్ర కావ్యములలో ఉదాహృతులను చూపవలసి వచ్చినచో పున్నమినాడు నిండుచంద్రుని చూపినంత పనియగును.

### విశేషించి చెప్పకున్నచో పుష్ప జల చక్ర వత్తములు తెల్లనివే ;

సాధారణముగా లోకమున నివించు పుష్పములలో తెల్లనివే ఎక్కువ. ఈ ఆధిక్యమును బట్టియే పుష్పానగానే తెల్లనివి అనే భావమే కలుగుచున్నది.

శ్వేతవర్ణము శుచిత్వమునకు పవిత్రతకును బౌద్ధిజ్యమునకును యశోహాసములకును సంకేతము. విరులు విరిసినవనగా నవ్వినవనియే భావము నవ్వు తెల్లనిదే యదా ! ప్రకృతిలో వలువన్నెల పూవులున్నవి. ఆయా వన్నెల పూవులను పేర్కొన్నప్పుడు ఆ రంగులను సూచించు విశేషణములను కూడ ప్రయోగింపవలసి యుండును. విశేషించి చెప్పకున్నచో పూలు తెల్లనివనుకొనుట సర్వసాధారణ విషయము. ఇదే విధముగా జలమన్నను చక్రమన్నను వనమన్నను విశేషించి వాని వర్ణములను పేర్కొనకున్నచో అవి తెల్లనివనియే లోక ప్రసిద్ధము.

పార్వతిహాసమును కాశిదాసు పూలతో ఉపమించి పూలు సాధారణముగా తెల్లనివని ధ్వనింపజేసినాడు.<sup>1</sup> హాసము తెల్లనిదే యదా !

### విశేషించి చెప్పకున్నచో మాణిక్య(మణి), జపాపుష్ప పద్మ, వల్లవ, బంధూక, దాడిమ వఖములు ఎఱ్ఱవివే :

మాణిక్యమనగా కెంపు, పద్మరాగము ఎఱ్ఱనిమణి. నవరత్నములలో పద్మరాగము ఉత్తమమైనది. అన్ని వర్ణములలో రక్తవర్ణము మిక్కిలి ఆకర్షణ గుణము కలది. ఎంత దూరమునుండి చూచినను ఈ వర్ణము స్పష్టముగా కనిపించును. తక్కిన వర్ణములు మనకమనకగా కనిపించుటయో లేక తెల్లగా కనిపించుటయో జరుగును. కనుకనే ప్రమాదమును సూచించుటకు రక్తవర్ణమును ప్రయోగింతురు. భూమికి కొన్ని మైళ్ళదూరమున అంతరిక్షమున ఉన్న అంగారక

గ్రహము ఎఱ్ఱనిది కనుకనే మనము దాని రక్తత్వమును స్పష్టముగా చూడ గలుగుచున్నాము. మిగిలిన గ్రహనక్షత్రములకు వేర్వేరు వర్ణములున్నవని ఖగోళశాస్త్రజ్ఞులు తెలుపుచున్నారు. కాని అవియును మనకు తెల్లనివిగానే కనిపించును. సూర్యుడు మనకు ఎఱ్ఱగా కనిపించును. మణి అనగా ఎఱ్ఱనిదే కనుక సూర్యుడు నభోమణి అయినాడు. మణులలో పద్మరాగము ఉత్తమమైనది. శ్రేష్ఠమైనది. ఆకర్షణీయముగా ఇది కనిపించుచున్నందున మణి అనగా సాధారణముగా వేరు వర్ణము ఏదియును తోపక అనుబద్ధమే నేత్రముముందు పొడకట్టును. అన్యవర్ణములుగల మరకత గోమేధికాది మణులను గూర్చి చెప్పు నప్పుడు ఆయా వర్ణములను సూచించు విశేషణములను ప్రయోగింపవలసి యుండును. విశేషించి చెప్పని ఎడల మాణిక్యములు (మణులు) ఎఱ్ఱనివనియే సాధారణభావము. అదే విధముగా జపాకుసుమ మన్నను, పద్మమన్నను, బింధూక మన్నను, పల్లవమన్నను చాడిమ మన్నను సర్వసాధారణముగా ఎఱ్ఱనివే. కాకున్నచో వాని వర్ణములకు ప్రత్యేక విశేషణములను ప్రయోగింపవలసి యుండును. ఉదాహరణమునకు - సితపద్మము, తెల్ల దానిమ్మ మున్నగునవి.

**ధ్వజ చామర హంస హార భక్త భగ్నములకు తెల్లదనమును, శైల వృక్ష రాక్షస మేఘ సముద్రంతా ధూప పంక కేళములకు పల్లదనమును చెప్పరు :**

ధ్వజ చామరాది పదార్థములన్నియును పలువన్నెలలో నుండుటకు అవకాశమున్నది. ధ్వజములు ఎన్నియో రంగులలో ఉండవచ్చును. హంస లన్నియును తెల్లనివి కావు. రకరకముల రంగులలో హంసలు ఉండునట్లు హిమ వత్సర్వత ప్రాంత పరిసరములలో పర్యటించిన వారి అనుభవములే చెప్పి చున్నవి. హారమనగా ముత్యాలమాల. మంచిముత్యాలు తెల్లనివి. ఇతర వర్ణముల మౌక్తికములును లేకపోలేదు. కొంగలు కూడ పలువన్నెలవి. భగ్నములలోను వివిధ వర్ణములవి ఉన్నవి. చామరములు చామరీమృగముల తెల్లని తోకలకున్న కేళములతో చేయబడు వీవనలు. వీనికి రంగులు వేయ వచ్చును. ఈ విధముగా ఈ వస్తువులన్నియును అనేక వర్ణములలో ఉండుటకు అవకాశమున్నను తెల్లనివిగానే వర్ణింపవలెనను నియమమేర్పడుటకు కారణము అవి తెల్లగా ఉండుట యందే సార్థకత ఉన్నట్లు భావించుట. అనగా ధావశ్యము నకే ప్రాముఖ్యము. లోకమున ఇతర వర్ణములలో ఈ పదార్థములున్నను

పేర్కొనక పోవుట సత్తును నిబంధింపకుండుటయే. ఉన్నదానిని లేనిదిగా చెప్పుటయే అలౌకికమే. అయినను తెల్లనివిగానే వర్ణించుట సంప్రదాయమై నందువలన నియమరూప కవిసమయమైనది.

ఇదే విధముగా శైల వృక్ష రాక్షస పంక కేశాదులకు నల్లదనమే వర్ణింప వలెననుట నియమ రూప కవిసమయమైనట్లుగా ఊహించుటకు వీలగుచున్నది. ఇందు లతా వృక్షములు హరితములైనను, హరిత కృష్ణములకు ఐక్యము కనుక నల్లనివిగానే చెప్పవలెను. ధూపమునకు ఉపయోగించిన ద్రవ్యమునుబట్టి ధూప ధూమవర్ణ మేర్పడును. అయినను నల్లనిదిగానే చెప్పుట నియమము. శైల పంకముల వర్ణములు, అవి ఉన్న భూప్రదేశములుబట్టి మారుచుండును. నర్మదా నదీతీరమున (మధ్యప్రదేశ్, జబల్ పూర్) పాలరాతి కొండలున్నవి. చౌటినేలల బురద, ఇసుక భూముల బురద నల్లగా ఉండకపోవచ్చునుగదా! ఇక కేశములను తెల్లగా వర్ణించక నల్లనివిగానే వర్ణించవలెననుటలో సౌందర్య దృష్టి ఉన్నది. పలికేశములు జుగుప్సావహములు కదా! విశేషముగా చెప్పకున్నచో మబ్బులు నల్లనివనియే కవిసమయము. వర్ణించు మేఘములు నల్లగా ఉండును. కనుకనే మబ్బులకు జలదములను పేరు సార్థకమైనది. నిజమునకు మబ్బు అను మాటకే నల్లనిదను ఛాయార్థమున్నది. మబ్బు అనగా చీకటి, రాత్రి అను అర్థములు కూడ కొన్ని మండలములలో ఉన్నవి. అన్యవర్ణాంకితములైన మేఘముల ప్రసక్తి వచ్చినప్పుడు వానికి ఆయా విశేషణములుండును. పదార్థములను మేఘములతో ఉపమించిన సందర్భములలో మేఘ కార్జ్యము గ్రాహ్యము, మేఘశ్వాముడు, జలద వేణి మున్నగు సమాసము లేర్పడుటకు ఈ కవిసమయము ఆధారమైనది. భాషానిర్మాణమునకు కవిసమయములు అందించిన సామగ్రి ఇంతింతనరానిది.

భాషా సంబంధ కవిసమయములు

1. శివుని 'శూలి' అవవచ్చును. 'సర్పి' అనరాదు.
2. చంద్రుని 'శశి' అవవచ్చును. 'మృగి' 'హరిణి' అనరాదు.
3. శివుని 'ఇందుమాళి' అవవచ్చును. 'గంగామాళి' అనరాదు.

కూలము గలవాడు 'శూలి' అగునపుడు, సర్పముగలవాడు 'సర్పి' కావలసినదే. 'శశము' గలవాడు 'శశి' అయినప్పుడు, మృగ లాంఛనము

గలవాడు 'మృగి' ఏలకాకూడదు? ఈ తర్కము సముచితముగనే కనిపించుచున్నది. కాని శబ్ద ప్రయోగమును మాత్రము దృష్టి యందుంచుకొనినచో, అర్థాంతరములు వచ్చు అవకాశములున్నవి. సర్పి అనగా సర్పములు గలవాడు (శంకరుడు) అని కాక ఘృతమను అర్థమువచ్చును. మృగి అనునప్పుడు మృగ లాంఛనుడు (చంద్రుడు) కాక ఆడులేడి అను అర్థము వచ్చును. హరిణి అనునప్పుడు హరిణాంకుడు (చంద్రుడు) అనికాక, ఆడుదుప్పి అను అర్థమువచ్చును. హరిణి అనునప్పుడు హరిణాంకుడు (చంద్రుడు) అనికాక, ఆడుదుప్పి అను అర్థము వచ్చును. ఇట్లు సర్పి, మృగి, హరిణి శబ్దములు శివచంద్రులకు పర్యాయ వాచకములుగా ప్రయుక్తములగుచో పరిశలు కవి హృదయమును అవగతము చేసికొనలేదు. కనుక శివ చంద్రార్థములలో సర్పి, మృగి, హరిణి శబ్దములు ప్రయోగ యోగ్యములు కావని కవి శిజారూపమున అలంకారికులు చెప్పి యుందురనియును కవి సమయములుగా గాన కవినమయాభాసములుగా కనిపించుచున్నవనియును స్థూలదృష్టికి తోపకమానదు. కాని కేశవమిశ్రుడు వీనిని కవినమయములుగా పేర్కొనుట గమనార్హమైన అంశము. శూలి సర్పి, హరిణి అను కేవలశబ్దములను కాక "శివుని శూలి అనవచ్చును, సర్పి అనరాదు" అను నియమమును సూచించు మొత్తము వాక్యమును పరిశీలించినచో కవినమయ మని పేర్కొనుటకు కూడ వీలులేకపోలేదు దానిని ఇట్లు వివరించవచ్చును. "శివుని శూలి అనవచ్చును. సర్పి అనరాదు". అనగా సర్పి అనకుండుట సంప్రదాయము. ప్రయోగములే లేవు కదా! సర్పి అని అనకుండుట అశాస్త్రీయము, అనగా చక్రముగలవాడు చక్రి అయినట్లు, వజ్రముగలవాడు వజ్రీ అయినట్లు గుణముగలవాడు గుణి అయినట్లు సర్పము గలవాడు సర్పి ఏలకారాదు? కారాదు అనుట అశాస్త్రీయమే కదా! అనకూడదనుట హేతు బద్ధము కాదు కదా! ఇక శివుని శూలి అనగలిగినప్పుడు లోకము సర్పి అనికూడ అనగలగవలెను. మరె ఇట్లనకుండుట అలౌకికము కాక మరేమి?

ఇట్లు కవినమయ సంకేతమునకు కావలసిన అశాస్త్రీయ అలౌకిక పరం పరాయాత లక్షణములకు ఇవిలక్ష్యముగా కనిపించుచున్నదనుట సాహసము కాదు.

చంద్రుని 'శశి' అనవచ్చును. 'మృగ' 'హరిణి' అనరాదు శివుని ఇందు మోళి అనవచ్చును. గంగా మోళి అనరాదు - అనునప్పుడు కూడ ఇదే ఉపపత్తిని చూపవచ్చును.

# కవి సమయములు

## చతుర్థ ప్రకరణము

కవిసమయా భాసములు

సంఖ్యాత్మక వియమములు :

శాస్త్రములో పురాణములలో విషయ విభాగమును వివరించు సందర్భములందు వానిని పలువిధములుగా విభజించి, ఆయా విషయములకు నామకరణములు చేయుట, వాని సంఖ్యలను నిర్ణయించుట వరిపాటి. చరాచర జగత్తులోని వివిధ పదార్థములను, వాని గుణదోషములను, అవస్థలను, పురుషార్థములను శాస్త్రములను, విద్యలను, కళలను, వర్ణములను సురాసుర గణములను సాగరములను, దిశలను ఇంకను అనేకములైన దృశ్యాదృశ్య విషయముల నెన్నింటినో సంఖ్యా నిబద్ధముచేసి మన ప్రాచీనులేమి అర్వాచీనులేమి వివరించుచునే ఉన్నారు. ఉదాహరణమునకు ద్విపదములు, తాపత్రయము, చతుర్విధ పురుషార్థములు, పంచేంద్రియములు, షడంగములు, సప్తస్వరములు, అష్టైశ్వర్యములు, నవరసములు, దశావస్థలు, ఏకదశరుద్రులు, ద్వాదశాదిత్యులు, త్రయోదశదాసములు చతుర్దశ చాటుపులు, పంచదశతిథులు, షోడషకళలు, సప్తకళ శబ్దదోషములు, అష్టాదశ పురాణములు, వింశతిముద్రలు, ఏకవింశత్యవతారములు, చతుష్షష్టికళలు, చతురశీతిబంధములు, శతధార్తరాష్ట్రులు, అష్టోత్తర శతనామములు, సహస్ర నామములు ఇత్యాది.

సంఖ్యాత్మకములుగా వాక్యయమునందు ప్రయుక్తములగుచున్న ఈ అంశములకు తొంబది తొమ్మిది శాతము అన్యథా విభజనము కనిపింపదు. ఈ క్రిందివానికి మాత్రమే సంఖ్యా వైవిధ్యము కానిపించుచున్నది.

1. భువనములు : (లోకములు) త్రిభువనములు, సప్తలోములు, శతుష్దశ భువనములు.

2. విద్యలు - చతర్విద్యలు, చతర్దశ విద్యలు అష్టాదశ విద్యలు.

3 సముద్రములు : చతుస్సముద్రములు, సప్తసముద్రములు.

4. దిశలు : చతుర్దిశలు, ఆష్టదిశలు, దశదిశలు.

ఈ నాలుగు అంశములకు సంబంధించిన సంఖ్యా వైవిధ్యము వేదశాస్త్ర పురాణ సమ్మతము. ఈ సందర్భమున ఎచ్చటను భిన్నత్వము గోచరింపదు. కవులు తమ కావ్యములలో అన్ని విధములను ప్రయోగించినారు. వారి దృష్టిలో భువనములు మూడన్నను ఏడన్నను, పదునాలుగన్నను ఒక్కటియే. ఇవి పరస్పర విరుద్ధములు కానందున యథా సందర్భముగా యథాయోగ్యముగా వానిని ప్రయోగించినారు. ఆలంకారికులలో అజిత సేనుడు, దేవేశ్వరుడు కేశవమిత్రుడు వీనిని నియమ రూప కవినమయములుగా పేర్కొనినారు. నిజమునకు ఇవి కవినమయ పరిధిలోనికి రావు. రాజశేఖరుడు కావ్యమీమాంసలో 'శాస్త్రనిర్దేశము' అను ద్వితీయాధ్యాయమునందును, 'దేశ విభాగము' అను పదునేడవ అధ్యాయమునందును భువనములను గూర్చియు, విద్యలను గూర్చియు, సముద్రములను గూర్చియు, దిశలను గూర్చియు వివరించుచు వాని సంఖ్యా వైవిధ్యము అశాస్త్రీయ మనుటకు వీలులేదనియును వాని కన్నింటికి శాస్త్రాధారములున్నవనియును ప్రస్తావించెను <sup>1</sup> లోకమునందును వీనికి ఏదో విధముగా సమన్వయమున్నది. అనగా ఇవి అలౌకికములు కావు. ఈ కారణము చేతనే రాజశేఖరుడు వీనిని కవినమయములుగా గుర్తింపలేదు. పరంపరాయాతముగా కవులు ఈ నియమములను పాటించుచు వచ్చుచేత అజితసేనాదులు వేనిని కవినమయములుగా పేర్కొని యుండవచ్చునని ఊహింపవచ్చును. కేవలము సంప్రదాయానుసరణము కవినమయమనిపించుకొనదు. అశాస్త్రీయ త్వము, అలౌకికత్వము అను లక్షణములు కూడ ఉండవలెను కదా! కేవలము సంప్రదాయమే కవినమయమే అయినచో తరతరములుగా మనకు అందుచున్న జ్ఞాన సంపద అంశయును కవినమయ సంకేతమును పొందవలసి యుండును. కనుక విద్యాభువనదిశాసాగరములకు సంబంధించిన సంఖ్యానియమములు కవినమయములు. కావు

.1 "భిన్నాభిప్రాయతయా సర్వము పవన్నాం ఇతియాయవరీయః

సప్తసముద్రవాదిపస్త శాస్త్రాదనపేతా ఏవ" — కావ్యమీమాంస-అధ్యాయము-17.



ఇక తక్కిన సంఖ్యాత్మకములైన నియమములను విడిచి, ఈ నాల్గింటిని మాత్రమే ప్రస్తుతము చర్చించి కవిసమయములు కావని చెప్పటకు కారణము, తొందరు ఆలంకారికులు వీనిని కవిసమయములుగా పేర్కొనుటయే.

**రణనిహతులు సూర్యమండలమును చేదించుకొని పోవుట :**

యోగమార్గమున జీవయాత్ర చాలించిన యోగి సూర్యమండలము ద్వారమున బ్రహ్మలోకమును చేరునని యోగశాస్త్ర పురాణము లందున్నది. ధర్మ యుద్ధమునందు అనువులు విడిచిన వీరపురుషులు కూడ ఇదే మార్గమున బ్రహ్మ లోకమునకు పయనింతురు అగ్నిపురాణమునందు యోగి సూర్యమండలమును చేదించుకొని పోవునని ఉన్నది.<sup>1</sup> బ్రహ్మజ్ఞానియైన యోగి సూర్యమండల ద్వారముననే బ్రహ్మలోకమును చేరునని భగవద్గీతావాక్యము.<sup>2</sup> శ్రీ నిర్వికల్పా నంద స్వామివారు భగవద్గీతకు వ్యాఖ్యానము వ్రాయుచు అందు—

“యదృచ్ఛయా చోపపన్నం స్వర్గద్వారమ్ పావృతమ్  
సుఖినః క్షత్రియాః పార్థ లభంతే యుద్ధ మిదృశమ్”

(అ) “ద్వావిమోపురుషాలోకే సూర్యమండల భేదినౌ

ఆధ్యాత్మయోగ యుక్తాత్మా రణేచాభి ముఖోహతః”

అను శ్లోకమును వివరించుచు—

(ఆ) “యత్రయత్ర హతః శూరః శత్రుభిః పరివారితః

అక్షయాన్ లభతే లోకాన్ యది కైభ్యం న గచ్ఛతి”

అను రెండు శ్లోకములను ఉద్ధరించి యుండిరి.<sup>3</sup>

“హతో వా ప్రాప్యసే స్వర్గం - జితావా భోక్ష్యసే మహీమ్” అని కూడా భగవద్గీతయే చెప్పుచున్నది రణనిహతులైన వారికి స్వర్గప్రాప్తి అగునని పురాణేతిహాసములు ఉద్ఘోషించుచున్నవి స్వర్గప్రాప్తి రణనిహతులైన

1. “హింసమేకః స్థితస్తేషాం యోభిత్వా సూర్యమండలమ్.

“బ్రహ్మలోక మతిక్రమ్యతే నయాతి పరాంగతిమ్” — అగ్నిపురాణము-378-22.

2. “అగ్నిజ్యోతిరహః శుక్ల షాణ్మాస ఉత్తరాయణమ్

తత్ర ప్రయాతా గచ్ఛంతి బ్రహ్మబ్రహ్మాండోజనాః” — భగవద్గీత-8-24.

3. భగవద్గీత - నిర్వికల్పనంద స్వామి వ్యాఖ్యానము - రామకృష్ణ

మఠము - మద్రాసు - (పుట. 34).

యోధులకు గమ్యమైనప్పుడు మఱి, ఆ గమ్యము శాస్త్ర సమ్మతమైనప్పుడు గమనమార్గము (సూర్యనుండలమును ఛేదించుకొనిపోవుట) శాస్త్రీయము కాకపోవనా? శాస్త్ర బద్ధమైనప్పుడు కవినమయమునుట పొసగదు. రాజశేఖరుడు దీనిని కవిసమయముగా పేర్కొనలేదు అలంకారికులలో కేశవమిత్రుడు మాత్రము నియమరూప కవిసమయముగా చెప్పినాడు. గతానుగతికముగా కవులు అనేకులు ఇట్లు వర్ణించి యుండుటచేత కవిసమయమును అభిప్రాయము ఏర్పడియుండవచ్చును. కొన్ని శాస్త్రీయములైన అంశములు పరంపరగా జనసామాన్యవ్యవహారములోనికి దిగుమతి అయినప్పుడు కవిసమయములుగా భాసించుటకు అవకాశము ఏర్పడును. శాస్త్ర సమ్మతముకానిది కవులు చెప్పినే చెప్పరను విశ్వాసము సామాన్యజనులకుండును. స్థూల దృష్టికి కవివచనము ప్రమాణమే. శాస్త్ర జ్ఞానము తలస్పర్శిగా లేనివాకి “కవిర్మనీషీభూః పరిభూః స్వయంభూః అను ఉపనిషద్వాక్యముపట్ల ఉన్న ప్రత్యయముచేత కవి వచనము వేదవాక్యముతో సమానము. కాని ఇది కవివచనము కాదు. ధర్మాంశము పురాణగతమైన విశ్వాసము అంతే కాని కవిసమయముకాదు.

**దేవతలను పాదములను మొదలుకొని, మావపులను శిరస్సు మొదలుకొని వర్ణించుట :**

దేవతలు పూజనీయులు. పూజనీయులకు పాదాభిషేచము చేయుట సముదాచారమనియును, అవశ్యానుసరణీయమనియును శాస్త్రము నిర్దేశించుచున్నది. ఈ పూజ్యభావము తోడనే దేవతలను ఆపాదమస్తకము వర్ణించుట సంప్రదాయమైనది. ఈ సంప్రదాయమును పాటించవలసినది కేవలము కవులే కాదు. సంస్కృతి సంప్రదాయాభిమానులందరికిని ఇది కర్తవ్యము. పోడశోపచారములందును ఆచారాన - ఆసనముల తర్వాత పాద్యమే ఆచారణీయము. పాద్యమనగా పాదపూజనము. కృత్యాదియందు మంగుళాచరణమువలెనే దేవతలను పాదమునుండి శీర్షమువరకును వర్ణించు క్రమమును పాటించుట కవులు విధివిహితముగా భావించినారు. నిత్యజీవితమునందును సూజార్థుల ఎడ ఈ విధముగా ప్రవర్తించుట సర్వసామాన్యము. ఇంక శిరస్సునుండి పాదముల వరకు మనుష్యులను వర్ణించు క్రమము కూడ లోక వ్యవహారద్ధమే. శిరస్సు ఉత్తమాంగము. మనిష్యుని గుర్తుపట్టుట ముఖమునుబట్టియే కదా ! ముఖలక్షణమునుబట్టి హృదయ సంస్కారమును కొంతవరకు అవగతము చేసికొనవచ్చును.

అందఁచందములకు ఆకారము ముఖమే కదా ! మనుష్యుడు తారగ్నిగానే తొలుదొల్లి కనిపించునది ముఖము. కనుక ముఖము నుండి పాదములవరకు వర్ణించుక్రమము తర్కమునకును, లోకానుభవమునకును అనుకూలముగా ఉన్నది. శాస్త్రమర్యాదలకు లోకవ్యాపారమునకును ఒదుగుచున్న ఈ అంశము సిద్ధాంతపరముగా చెప్పినచో కవినమయ నిర్వచనమునకు అక్ష్యప్రాయ మనుటకు వీలులేదు. దేవేశ్వరుడును కేశవమిత్రుడును దీనిని కవినమయముగా పేర్కొనుటకు కారణము కేవలము సంప్రదాయబలముచేతనే. కేవల సంప్రదాయ విహితత్వము కవినమయ మనిపించుకొనదు. ఇది ఒక హితోక్తి; పూజావిధానము; ధర్మనిర్దేశము. అంతేకాని కవులకు నిర్దేశముకాదు. కవులకు ఉపదేశమన్నను చిక్కులేదు.

**దేవదేవులను వాయక వాయకక్రమమున వర్ణించుట :**

ఇది కావ్యరచనకు సంబంధించిన సముదాచారముగా, కవి శిక్షా రూపముగా ప్రాచుర్యము సందుకొన్న నయమముగా కన్పట్టుచున్నది. దివులను వర్ణించునప్పుడు దేవదేవీక్రమము, మనుష్యులను వర్ణించునప్పుడు నాయకా నాయక క్రమము అభిలషణీయము అనుభావమే ధ్వనించుచున్నది కాని లోక శాస్త్ర మర్యాదలకు ప్రతికూలముగా గోచరించుటలేదు. కావ్యప్రపంచమున కవులు ఈ వర్ణన విషయమున స్వేచ్ఛా ప్రవృత్తిని అవలంబించిన సందర్భములే ఎక్కువగా ఉన్నవి. రాజశేఖరుడు దీనిని పేర్కొనలేదు. కాని అరిసింహు అమరచంద్రులు మాత్రము తమ కావ్య కల్పలతావృత్తిలో దీనిని నియమరూప కవినమయముగా పేర్కొనిన్నారు. వారి దృష్టిలో ఇది కేవల సంప్రదాయమో లేక కవులకు ఒక సూచనమో అయియుండవచ్చును నిజమునకు ఇది కవినమయముకాదు కవినమయముగా భాసించు అంశము మాత్రమే.

**సృష్ట్యాదియందు లోకములు మహాద్రూపమునను సృష్ట్యంతమునందు మాత్మ రూపమునను ఉండునని చెప్పట :**

ఇది శ్రుతి స్మృతి పురాణోక్తమయిన విషయము. కల్పాంతమున లోకములన్నియును లయమొందినట్లు కనిపించినను, అవి సూక్ష్మరూపమున ఉండుననియును, వానినే తిరిగి సృష్ట్యాదిని బ్రహ్మ సృజించుచుండు ననియును పురాణములు పేర్కొనుచున్నవి. పురాణమునకున్న వంచలక్షణములలో సర్గ ప్రతీసర్గములున్నవి కదా ! సర్గమనగా అదిసృష్టి. ప్రతీసర్గమనగా కల్పాంత

మున జరుగు. పునః సృష్టి : “ధాతా యథా పూర్వము కల్పయత్” అను శ్రుతి వాక్యము ఇందుకు ప్రమాణము. శాస్త్రగతమైన ఈ అంశము కావ్యగతమైనను కవినమయముకాదని చెప్పవచ్చును, అలంకారికులలో కేశవమిశ్రుడు మాత్రము దీనిని నియమరూప కవినమయముగా పేర్కొనుట కేవలము సంప్రదాయ జ్ఞానముకు తెల్పుటకే అని నిశ్చయింపవచ్చును.

### భాషాబంధములు :

(I) ఇవ, వత్, వా, హి, హీ, హ, స్మ, వై, ను, కిల, ఏవ, చ అను అవ్యయములును పదాది యందు ఉపయోగించుట నిషిద్ధము. ఇది సంస్కృత వ్యాకరణమునకు సంబంధించిన నియమము. కొందరు అలంకారికులు దీనిని కవినమయముగా గుర్తించినారు. కాని అసంగతము. శాస్త్రీయమైన ఈ అంశము కవినమయమనుకొనుట పొరపాటు.

(II) ‘మహత్’ శబ్దమును భూతి, ఇంద్ర, భారత, ఈశ శబ్దములకు ముందు ఉపయోగించుట నిరర్థకమనియును త్రాహణ, వృష్టి, భోజ్య, భౌషధ, పథ్యాదీ శబ్దములకు ముందు ప్రయోగించుట నిందార్థకమనియును చెప్పి, దీనిని నియమరూప కవినమయముగా కేశవమిశ్రుడు (అలంకారశేఖరము) పేర్కొనినాడు. భాషావ్యాపారమున ఈ అంశములు సుప్రతిష్ఠితములు అయినను వీనిని కవినమయములుగా చెప్పుట విచార్యమే. సంప్రదాయముగా వచ్చుచున్న వానిని కవి శిక్షారూపములుగా పేర్కొనుటలో విప్రతిపత్తి ఉండదనుకొనుచున్నాను. సాహిత్యశాస్త్రమునకు దర్శనాది శాస్త్రములకున్న ప్రతిపత్తిని, ప్రామాణికత్వమును సంతరింప జేయుటలో ఐతకృత్యుడైన రాజ శేఖరుడు ఈ విషయమును కవినమయముగా పేర్కొనకపోవుట గమనార్హము.

### ప్రసిద్ధోపమాపామగ్ని :

కావ్యప్రపంచమునందు స్త్రీ పురుషులును ప్రత్యేకించి నాయకల అవయవములను వారి కటాక్ష, గమన, హాస, నిశ్వాస వాగ్వాప్యపారములను నాయకుల ప్రతాపకీర్త్యదులను వర్ణించు సందర్భములలో రమణీయములైన ఉపమానములతో పోల్చుట సంప్రదాయమై ఉన్నది. ఈ సంప్రదాయము (ఉపమాలంకారము) ను పలువురు కవినమయములుగా భావించుచున్నారు. అలంకారములు కవినమయములుకావు. అయినను వీనిని కవినమయములుగా తలచుటకు ప్రధానకారణము. పరంపరాయాతముగా అవి కావ్యలోకమున

ప్రయుక్తములగుచుండుటయే. వేదకాలమునుండి నేటివరకును వీని ప్రాచుర్యము అతిమాత్రముగను, అనివార్యముగను ఉండుట కావ్యరసాస్వాదనపరులందరు ఎరిగిన అంశమే. ఈ ఉపమాద్రవ్యములను ప్రయోగించుటలో అశాస్త్రీయతగాని, అలౌకికత్వముగాని కనిపించుటలేదు. స్వర్గాది దివ్యలోకములలోని అపస్వరోగణమును, కల్పవృక్షములను తదితర పదార్థములను భూలోకములోని వస్తువులతో ఉపమించినను అవి బాగుగా బలపడిపోవుట సంప్రదాయ ప్రభావముననే. ఉపమాన - ఉపమేయముల సాదృశ్యము సహజముగా మనోజ్ఞుముగా ఉన్నప్పుడు ఉపమానమును పలువురు అనుకరించురు. ఈ అనుకరణమువలననే ఉపమాసామగ్రి ప్రసిద్ధిపొందినది ఈ ఉపమాద్రవ్యములను ఆలంకారికులు సూచించినను, అవి మార్గదర్శకములే, ఆదర్శములే; అంతేకాని కవినమయములుకావు. సమయమనగా ఆచారమను స్థూలమైన అర్థమును గ్రహించి ఈ విధముగా నమ్మి ఉందురు. కేవలము సంప్రదాయ బలముచేత ప్రయుక్తములగునది కవినమయములుకావు. ప్రాయశఃకముగా ఉపమాన - ఉపమేయముల మనోహర సాదృశ్యము లోకమునకు తెలియును. సహృదయులకు అవగతమగును. ఆయా పోలికల స్వరూపస్వభావములతో అతివేలమైన పరిచయము సహృదయుల కుండుటచేతనే వారు ఆనందించగలుగుచున్నారు. కలువరేకులవంటి కన్నులు అన్నప్పుడు సామ్యము కనిపించుచునే ఉన్నది. లోకవిరుద్ధమేమియు ఇందులేదు. ఇట్లశాస్త్రమునకు ప్రసక్తి రానేరదు. ఇందుమీదుగా లోకానుభవమునకు సన్నిహితముగా ఉన్న ఉపమాద్రవ్యములే పోలికలే కావ్యములకు అందములు పులుమును. అశాస్త్రీయతగాని, అలౌకికతగాని సోకని ఈ ఉపమాద్రవ్యములు కవినమయ సంకేతమును పొందలేవు. కనుక కవినమయములుగా కనిపించినను, ఇవి కవినమయములుకావు. కవినమయాభాసములు మాత్రమే.

(ఏయే అవయవములను ఏయే పదార్థములతో పోల్చుచు వచ్చుచున్నారో ఆ పదార్థముల పట్టికను అనుబంధము - 2లో వేర్కొనినాను.)

### వర్ణవియమములు :

పురాణగత వ్యక్తులకును, వస్తుజాలమునకును, నియతములైన వర్ణములు (రంగులు) ఉన్నవి. ఆ వ్యక్తులు మనకు కానరారు. ఆ వస్తువులును మనకు కానరావు ఆ వ్యక్తుల ఆ వస్తువుల వర్ణములు పురాణనిర్దిష్టములు. ఉదాహరణ

ణమునకు శంకర, నానక, బలరామ మందార స్వర్గంగామృతాదులు శ్వేతములు. కృష్ణ, వ్యాస, రామ, శని, ద్రౌపది, ధనంజయ్యాదుభూత శృంగా రాకుల వర్ణములు నీలములు అంగారక, జాత్రధర్మ. త్రేతాయుగ రాద్ర రసాదుల వర్ణములు శోణములు బ్రహ్మ. ద్వాపరయుగ హరిజటాజాట, వీర రసాదుల వర్ణములు పీతములు. సూర్యతురంగములు హితములు.

అదృశ్యములగు ఈ పురాణ సంబంధ విషయములేగాక, లోకమున దృశ్యమానములగు వస్తువులకుగల సహజవర్ణములు సహితము కవులకు ఉపాదేయములగుచు వచ్చుటవలన, అవిన్నియును కవి శిజారూపనియమము లుగా స్థిరపడిపోయినవి. సంప్రదాయ లక్షణమున్నందువలన వీనినిన్నింటిని కొందరు కవిసమయములుగా భావించుటకుండు. కాని అశాస్త్రీయములును, అలోకకములును కానందున వీనిని కవిసమయములనుకొనుటకు అనశాశము లేదు.

(నియతములైన ఈ వర్ణముల పట్టికను, ఆయా వర్ణములుగల పదార్థముల పట్టికను అనుబంధము - 2లో పేర్కొనినాను.)

### ఋతువర్ణనము :

అనుక్షణ పరిణామశీలమైన ప్రకృతిని నవనవోన్నేష ప్రతిభా సంభూతమైన కవితకును అవినాభావ సంబంధము. ఆయా ఋతువులలో కనిపించు చరాచర ప్రకృతి విశేషములను కావ్యములందు పెద్దించు సందర్భములందు లోకానుభవ మునకును. శాస్త్రసూక్త్యాలకును అనుకూలములైన దేశకాల ప్రకృతి లక్షణము లను, అనగణము చేసికొనకపోయినచో వర్ణనాంశములు ప్రమాద భూయిష్టములు కాకతప్పవు ఈ దృష్టిచేతదే అలంకారికులు ఏయే ఋతువులలో ఏయే పదార్థ ములను, పశుపక్ష్యాదుల చేష్టా విశేషములను, శరుగుల్మలతాదుల లక్షణములను, వాతావరణ పరిస్థితులను, మానవసమాజమునకు కలుగుకష్టసుఖములను వర్ణింప వలయునో సూత్రప్రాయముగా కవిశిజారూపమున అందించినారు. ఈ ఋతు వర్ణన లక్షణములన్నియును లోకశాస్త్ర ప్రమాణబద్ధములు. కావున కవి సమయములు కావు. నేటివరకును ఈ ఋతువర్ణనమునకు సంబంధించిన సూచనలు మార్గదర్శకములుగా ఉన్నవి. రాజశేఖరుడు కావ్యమీమాంస పదునెనిమిదవ అధ్యాయమున ఋతువుల లక్షణములను గూర్చి సమగ్ర సుందరముగా తెలిపియు, వానిని కవిసమయములుగా భావింపకపోవుటకు

కారణము ఇదియే. ఇవి యన్నియు కవులకు మార్గదర్శక మాత్రములవియే. కొందరు వీనిని కవిసమయములనుకొనుటకు ఆధారము కేవలము వాసిగల సంప్రదాయముమాత్రమే. దేశకాలమర్యాదలను లక్షణములను సూచించు నియమములు కవిసమయములు కావు. కవులు భ్రమప్రమాదములకు లోను గాకుండ ఉండుటకై దేశకాల వర్ణనౌచిత్యపరిజ్ఞానమును సమకూర్చి పెట్టుటయే. ఈ ఋతువర్ణనాంశములను సూచించుటలోని అంతర్యము. అందువలననే ఇవి కవి శిక్షా సంబంధములు మాత్రమే.

(రెండవ అనుబంధమున ఈ ఋతువర్ణనాంశములకు సంబంధించిన విశేషములను పొందుపరచి ఉన్నాను.)

### విశేషణము (ఉపాధి)విబట్టి వామము లేర్పడుట :

వ్యక్తుల నామములకు మారుగా కొన్నికొన్ని సందర్భములందు ఆ వ్యక్తుల రూపమునుగాని, గుణమునుగాని, లేక ఆ వ్యక్తి జనర్పు కృతినిగాని బోధించు శబ్దములను ప్రయోగించి విశేషార్థములను కల్పింపవచ్చును. ఈ విశేషార్థములు అర్థస్ఫూర్తికి దోహదము కలగించును. శంకరుని వృషభవాహను డనియును, ఫాలలోచనుడనియును, చంద్రశేఖరుడనియును చెప్పవచ్చును కవులు సాఖిప్రాయ పదప్రయోగము చేయదలచినప్పుడు వర్ణనాంశములకు సంబంధించు ఉపాధులను అనగా విశేషణములను చేర్చుదురు. ఇది కవులకు ఒక విధముగా మార్గదర్శకమే, కాని కవిసమయ మనుకొనుటకు వీలు కనిపింపదు. కేశవమిత్రుడు దీనిని నియమరూప కవిసమయముగా పేర్కొనినాడు. కాని దీనిలో కవిసమయమునకు ఉండవలసిన అకాస్త్రియత కాని అలౌకికతకాని సంప్రదాయము కాని లేదు. ఇది కవులకు లాక్షణికులు కల్పించిన పౌలభ్యము మాత్రమే. ఈ కారణముచేతనే నేను దీనిని కవిసమయాభాసముగా పేర్కొన వలసివచ్చినది.

చిత్ర కావ్యములలో రల, డల, వల, శనలకు అభేదమును పాటించుటయు, అనుస్వార విసర్గములను పరిగణనలోనికి తీసికొనకపోవుటయును సంప్రదాయ ముగా ఉన్నది. కేశవమిత్రుడు ఈ సంప్రదాయమును నియమరూప కవిసమయ

ముగా చేర్చుకొనినాడు. చిత్రకావ్యముల మాట అటుంచి సాధారణ కావ్యము లందును ఈ అభేదము కనిపించుచునే ఉన్నది. వేదములందును ఈ అభేదమునకు లక్ష్యములున్నవి. ప్రాయశముగా ఇది వ్యుత్పత్తికిని, కవిశిక్షకును సంబంధించిన విషయము. అఖిలపితార్థసూక్తికొరకు కవులు ఈ అభేదమును ఒక సదవ కాళముగా వినియోగించుకొనుచు వచ్చుచున్నారే కాని ఇందు అశాస్త్రీయత గాని, అలౌకికతగాని గోచరించుటలేదు. వేదసమ్మతమైన అంశములను అశాస్త్రీయములనుకొనుట ప్రామాదికము గదా!

### న్యాయములు కవినమయములుకావు :

న్యాయమునకుగల బహ్వర్థములలో దృష్టాంతము కూడ ఒక్కటి. ప్రమాణము మొదలైన బోధకపదు అర్థములలో ఒకటియగు దృష్టాంతపదార్థము నకు నామమైన న్యాయశబ్దముతో శాస్త్రమునకు పేరేర్పరుప బడినందున అది న్యాయశాస్త్రమైనది. ఈ శాస్త్రమువలన తెలియని వస్తువులను, తెలిసిన వస్తువుల సాహాయ్యముచే అనగా ఉదాహరణములచే తెలిసికొనుటకు వీలగుచున్నది. ఉదాహరణమునకు స్వప్రయత్నములేకునున్నను భగవంతుడే క్షించుచునను భావమును స్పష్టముగా కన్నులకు కట్టినట్లు తెలుపుటకు మార్గాల కిశోరన్యాయ మేర్పడినది. పిల్లి తననోటితో పండ్లుతగులకుండ అతి జాగ్రత్తతో కూనను తిసికొనిపోవునని ఈ న్యాయమునకు తాత్పర్యము. ఈ విధముగా దై నందిన జీవితమునందు కానిపించు దృశ్యములను, సన్నివేశములను, అనుభవములను ఊతగాగొని కనిపించని పరమాత్మతత్త్వమును సులభముగా సుబోధకముగా ఉపదేశించుటయే దీని లక్ష్యము. ఇదే విధముగా మర్కటకిశోరన్యాయము, గతజలసేతుబంధన న్యాయము, ఘుణాక్షరన్యాయము, కరతలామలక న్యాయము, కాకతాళీయన్యాయము, నారికేళఫలాంబున్యాయము, పిష్టపేషణ న్యాయము వంటి న్యాయములనెన్నింటినో పేర్కొనవచ్చు.

న్యాయములన్నియు నిత్యజీవితమునందు అనుభవమునకు వచ్చునత్యంత శములు. శాస్త్రనిహితములు, లౌకికములైన శాస్త్రీయములైన ఈ న్యాయములు కవినమయములు కావు.



కొన్ని కవిసమయములు, మేఘచాతక న్యాయము, చంద్రచకోర న్యాయము వంటివి. వాని విస్తృత ప్రాచుర్య ప్రాబల్యవశమున న్యాయము లలో చోటుచేసికొని ప్రసిద్ధి పొందినవి. మేఘములకు చాతకములతోడను, చంద్రునకు చకోరముతోడను గల సంబంధము కేవలము కవికల్పనములే కదా ! వ్యంగ్యార్థ ప్రతిపాదమునలే గదా !

కవిసమయముల తత్త్వమును పోషించుక అని నన్యములా ? లోకములా అను విచిత్త్యచేయక వానిని యథాతథముగా యథార్థములుగా పరిగణించి సులభార్థబోధకములగు న్యాయములుగా పేర్కొనుటవలననే కొన్ని కవి సమయములై నవి అందుకే కొందరు న్యాయముల అవగాహనముచూచి అవి కవిసమయములే అను భ్రాంతికి లోనగుచున్నారు. కనుక న్యాయములను కవిసమయాభాసములని చెప్పవలసి వచ్చినది.

# కవి సమయములు

## పంచమ ప్రకరణము

కవిసమయ ప్రయోజనము :

“నియతి కృతినియమ రహితాం, హోదై కమయీమనన్య

పరతంత్రాం, నవరసరుచిరాం, నిర్మితి మాదధీతి భారతీకవేర్జయతీ”

అని మమ్మటాచార్యుడు కవిసృష్టిని విశ్లేషించిన తీరు కవితా లక్షణమునే ప్రపంచించుచున్నది. కావ్య ప్రయోజనమును భంగ్యంతరముగా ఉద్ఘోషించుచున్నది. కేవలము సత్యకథనమే కావ్యకథనముకాదను పరమార్థమును ఉద్ఘోషించుచున్నది. సత్యకథనమును త్రోసిరాజుచున్నప్పుడు కావ్యము శాస్త్రమర్పాదలను అతిక్రమించుచున్నదని స్పష్టమగుచున్నది. ఈ కావ్యముచేతనే “శాస్త్రేషు హీనాః కవయోభవన్తి, కావ్యేషు హన్యతే శాస్త్రమ్” అను అభియుక్తోక్తులు ప్రాచుర్యమును పొందినవి. కేవలము పదార్థముల యథార్థ తత్త్వదర్శనమును కాక, వానికిని మానవుల మానసికానుభూతులకును ఉన్న సన్నిహితత్వమును రమణీయముగా రసాస్యకముగా వ్యంజించుటయే కవితా లక్షణము. ఇట్లు కవిత్వము అలౌకికతాగంధమును పులుముకొనుచున్నది. ఇట్టి కవిత్వ లక్షణములో కవిసమయతత్త్వము ప్రతిబింబించుచుండుట సహజనిర్ణయము. కవిసమయమనగా అశాస్త్రీయమైన అలౌకికమైన పరంపరాయాతమైన అర్థకల్పనముకదా ! కవితా లక్షణలక్షణమగుచునే కవిసమయము కావ్యరసా స్వాదనమునకు ఉపస్కారకమైన అంశముగా సహృదయ సమాజమున ప్రధానస్థానమును ఆక్రమించుకొనుచున్నది. కలువలేమ పగటివేళ విరాళిని అనుభవించుచున్నదన్నప్పుడు, కలువలు రాత్రియందే వికసించునట్లు వర్ణింపవలెనను కవిసమయ పరిజ్ఞానమున్ననే గదా ఆ వర్ణనములోని సారస్యము నెరుగగలుగుట. వృక్షదోహదములునుగూర్చి తెలియకపోయినచో పద్మినీజాతి నాయికల సౌందర్యోత్కర్షను వ్యంజించుటకు కవులు చేసిన వర్ణనములన్నియు వ్యర్థములే కదా !

కవిసమయములన్నియును రసాభివ్యంజితము ప్రతిపాదింపదలచుకొన్న కవులకు శిష్యాదూషమున మార్గదర్శకములగుచున్నవి. కావ్యగ్రంథములైన అనేక రహస్యములను (మర్మములను) తెలిసికొనుటకు ఇవి తోడ్పడుచున్నవి. పీఠరక్త వర్ణములకు ఐక్యము చెప్పవచ్చునను కవిసమయ విషయములేనిదే స్వర్ణపరాగ అగ్ని జ్వాలలందున్న పీఠశ్వ (పసుపుపచ్చ) రక్తశ్వము (ఎరుపు) లకు ఏకత్వము ఉన్నదను సంప్రదాయము అవగతము కాను. క్షీరలవణ సముద్రములకు ఐక్యము చెప్పచున్న కవిసమయము కవులకెంత ఉపకారమొనర్చునో పేరుగా చెప్పనవసరములేదు.

కవిసమయములు కేవలము అనత్యక్త్యునములు కావు. కొంతేనియు సత్యము ఆధారముకానిచో కావ్యసృష్టియే అసాధ్యముకదా ! అనూహ్యము కదా ! కవిసమయముల ద్వారమున కవులు జ్ఞాన విశేషములెన్నింటినో తెలుపుటకు ప్రయత్నింతురు. సమయశబ్దమునకు జ్ఞానము (సంవిత్తు) అను అర్థము కూడ ఉన్నది పశుపత్యాదులను గూర్చియు, తగులతాగుల్మారులను గూర్చియు అనేక విషయములు ఈ కవిసమయములవలన తెలియవచ్చుచున్నవి. సముదాచారములను గూర్చియు, బాహ్యప్రకృతి స్వరూప స్వభావాదులను గూర్చియు అనేకాంశములు ఈ కవిసమయములు వెల్లడిచేయగలుగుచున్నవి. అస్తినాస్తి విచిత్రాహేతువైన సత్యము కవిసమయగ మై పరమరమణీయముగా ఉండును. బీజప్రాయముగా ఉన్న ఈ సత్యమును ఆధారముగా చేసికొని సత్యగవేషణా తత్పరుడు మహావృక్ష సాక్షాత్కారమును పొందగలడు. స్థూలముగా దృష్టి గోచరము కానంతమాత్రమున ఆ విషయములే అసత్యములనుట తొందరపాటే అగును.

కవిసమయములలో స్థానము గడించుకొని నామరూపములు లేకుండ మృగ్యములైపోయిన పశువులు పక్షులు తీనలు తరువులు అసంఖ్యాకములు. సృష్టిలోని చరాచరముల క్రమవికాసములను మనము ఇంచుక విశీలించితిమేని ఈ విషయము స్పష్టముగా అవగతము కాగలదు. సువిశాలమైనది ఈ ప్రపంచము. ఈ భూగోళమునందు ఒకే విధమైన మృత్తిక భూమి అంతటను లేవు. ఒకే విధమైన తరువులు అన్ని ప్రాంతములందును లేవు. పశు పక్షి మనుష్యాది జీవసంతతి లక్షణములలో వైవిధ్యమున్నది మన భారతదేశమునే తీసికొందుము. ఇట శీతోష్ణవర్షాస్థితులు, పశు పక్ష్యాదులు, తరులతా గుల్మారులు

ప్రజా జీవిత విధానములు ఇత్యాద్యంశములలో కొట్టవచ్చినంత వైవిధ్యము కానవచ్చుచున్నది. ఆయా ప్రాంతములందలి జనులకును కవులకును మనోహరములుగానో భయంకరములుగానో జుగుప్సావహములుగానో కన్పట్టు పదార్థములు అనేకములుండును. ఆయా ప్రదేశములందలి ప్రకృతి వింతలు వినుచున్నప్పుడు చనువుచున్నప్పుడు మనకు దిగ్భ్రాంతి కలిగి కలయో మాయయో అనిపించును. ఇటీవల సహ్యాద్రి ఎడారిలో ఇప్పుడున్న ఏనుగుకంటె ఎనిమిదిరెట్లు పెద్దదైన ఏనుగు అష్టకంజమును జంతుశాస్త్రజ్ఞులు కనుగొనిరట. ఖడ్గమృగములు, సింహములు, పులులు, కొన్ని రకములైన పక్షులు మృగములు ఇప్పుడరుదై పోవుచున్నవి. కార్చిచ్చులకు భూకంపములకు వనదలకు జనపద నిర్మాణములకు వేటకాకాకిళ్లకు కాంపురుషుని ధావ్యమునకు బలియైపోయిన అరణ్యములెన్నో! వనస్పతి సంపద ఎంతో! జంతుజాలమెంతో! ఇవన్నియు ఒకనాడు సమదమ వేత్తెష్ట అవధములతో కవులను ఆకర్షించినట్టివే. జనులతో లేనివి, జంతులతోలేనివి కవికలకు ఎక్కుట చాల అరుదైన విషయము. అందుకే రాజశేఖరుడు—

“పూర్వేహి విద్వాంసః సహస్రశాఖ సాంగంచవేదమ  
వగాహ్య, శాస్త్రాణీచావబుద్ధ్య, దేశాంతరాణి,  
ద్వీపాంతరాణిచ వరిభ్రమ్య యానర్థానుపలభ్య,  
ప్రణీతవంత స్తేషాం, దేశకాలాంతరవశేన అన్యథాత్వేఽపి  
తథా త్వేనోపనిబంధోయః స కవినమయః కవిసమయ  
శబ్దశాచాయం మూలమపశ్యద్భిః ప్రయోగమాత్ర  
దర్శిభిః ప్రయుక్తోరూఢశ్చ”

“తత్రకల్పిచాన్యత్వేన వ్యవస్థితః కవిసమయేనార్థః  
కల్పిత్రంపరోపక్రమార్థ స్వార్థాయ ధూరైః ప్రవర్తితః”

కావ్యమీమాంసలో చతుర్థశాఖాయమునందు కవిసమయమును నిర్వచించిన సందర్భమున వివరించయుండెను. రాజశేఖరుని కావ్యమీమాంసను తెలిగించిన శ్రీ సంచాగ్నుల ఆదినారాయణశాస్త్రిగారు ఈ అంశమునిట్లు వివరించిరి.

“ప్రాచీనులగు విద్వాంసులు సహస్రశాఖలుగలిగి, అంగోపాంగసహితమై యొప్పుచుండెడి వేదసమువగాహనము చేసికొని (అనగా వేదమును అర్థసహితముగా సాంగముగా సాంతముగా చర్చించి యనిభావము.) ఆయా శాస్త్రముల నెల్ల పూర్తిగా తెలిసికొని దేశదేశాంతరములను ద్వీపద్వీపాంతరములను పశ్చాత్తమించి యే యర్థముల సేకరించి కూర్చిరో, అయ్యదిదేశము కాలము మున్నగునవి మారుచు దూరమగుచు వచ్చుటంజేసి, అన్యధావ్యము నొందియున్నను, వానిని వానిని తొలుత సేరించి కూర్చిన వారెట్లు గూర్చిరో, ఆ మాటముననే విద్వాంస కవులు కూర్చుచు వచ్చుట యెయ్యదియందో, అదియే కవిసమయమని చెప్పబడుచున్నది. ఇట్టి కవిసమయమును నీ మాటలోఁజునమదిగి మూలార్థమును చర్చించుటయే ప్రయోగమాప్రదర్శులగు కవులచేత తఱుచుగాఁ బ్రయోగించబడి చివరకు అది వైని చెప్పిన యర్థమునందు రూఢము అగుచున్నది.”

“ఇట్లు ఏర్పడిన కవిసమయములందు గూడ ఒక్కొక్కటి వెనుక చెప్పబడిన రీతిగా తొట్టతొల్లింటి కవిసమయముచే నేర్పడినదై యుండును. మరొక్కటి ఇటీవలి ధూర్తులు ఒకనొకరు సమర్థించుకొని వెల్లడించకొనుటవై స్వార్థపరవృత్తమున ధూర్తులచే కల్పింపబడినదై కూడ యుండుట కిందు.”

కవిసమయములు భావములను సంక్షిప్తముగా వ్యక్తము చేయుటకు సాధనభూతములు. ఇవి భాషలో జాతీయములుగా, అంశావస్థములుగా న్యాయములుగా లోకోక్తులుగా స్థిరపడిపోయి భావపరిమయమునకును సర్వస్వస్ఫురణమునకును, అర్థావగాహనమునకును, ఎంతేని తోడ్పడుచున్నవి. కన్నెట్టి జేయు. గుండెబ్రద్దలగువంటి వదబంధములు కవిసమయ సమదూతములే. యశోహాసములను ధవళిమతోను, అయశపాపములను కాళిమతోను ఉపమించుటకు కారణములు ఈ కవిసమయములే. కొన్ని కవిసమయములు న్యాయములుగా (దృష్టాంతములుగా) ఇమ రూపములను తీర్చిదిద్దుకొన్నవి. చంద్రచకోర న్యాయము, మేఘచాతక న్యాయమువంటి వానిని ఇందు తార్కాణములుగా గ్రహింపవచ్చును. అశాస్త్రీయములైన ఈ కొన్ని న్యాయములు శాస్త్రబద్ధమై న్యాయముల సరసన చోటుకల్పించుకొని శాస్త్రవిధిలోనికివచ్చుట కవిసమయముల విస్తృత ప్రభావమునుచెప్పుకొ చెప్పుచున్నది.

వేదచోదితములైన ధర్మములకు వ్యాఖ్యాన ప్రాయములైన పురాణములందలి బహువిషయములను సూచించు ఈ కవిసమయములు ఒక విధముగా

సౌరాణిక విజ్ఞాన సంపదను విశ్వాసములను, కథలను అందించుచు, ప్రాచీన - ఆధునిక సాహితీ మర్యాదలకు కుసుమనేతువులుగా ప్రవర్తిల్లుచున్నవి. పురాణములేకాక ఎన్నియో శాస్త్రములకు సంబంధించిన రహస్యములు ఈ కవినమయముల రూపమున అయాచితముగా అస్రయత్నముగా లభ్యములగుచున్నవి. సముద్రమునుండియు అత్రినేత్రమునుండియు పుట్టిన చంద్రులకు ఐక్యము చెల్లుటవంటి కవినమయములు అందుకు నిదర్శనములుగా నిలిచి, సహృదయులకు పురాణశత విజ్ఞానను రేకెత్తింపజాలుచున్నవి.

మన సంస్కృతి రహస్యములను మహత్వమును తెలుపుచునే ఈ కవినమయములు మన జాతీయ సంప్రదాయమునందలి కవిత్వాంశమును సాక్షాత్కరింపజేయుచున్నవి. కావున భారతీయాత్మావిష్కరణమునకు కవినమయములు కూడ అత్యంతోపయుక్తములై విలసిల్లుచున్నవి.

కవినమయములందున్న ప్రదార్థముల సుందరములైన లక్షణములకును, జాతీయ జీవనమునందు సుప్రతిష్ఠితములై ఉన్న సౌందర్యాదర్శములకును ఈ కవినమయములు లక్ష్యప్రాయములై జనుల సమకాలిక జీవనమునకు వారి ఊహలోక స్వరూప స్వభావములకు దిబ్బాత్రముగా సూచికలగుచున్నవి.

కవినమయములు కావ్యములకు సౌందర్యమును సంతరింపజేయు ప్రధాన సాధనములు. అని న్యాయముగా అలంకారములుకాకపోయినను, అలంకార సృజనమునకు హేతుభూతములుగా వర్తించుచున్నవి.

కావ్యప్రపంచమునందు రూఢములై పోవు తత్త్వముల కంటెను, వర్ణనామర్యాదల కంటెను కవినమయములు విశిష్టములు. విభిన్నములు. రూఢుల అంధులనుదాటిపోయి, అవి అభివ్యక్తికరణ కాళమునకు కొలసూనములుగా ప్రమాణములుగా భాసిల్లుచుండును

ప్రాధమిక అనగా భావముల కుదింపునకును, భావ సంక్షిప్తికరణమునకు ఈ కవినమయములు కవులకును సహృదయులకును ఉపయోగపడుననుటలో సందేహము ఉండకూడదు. కవినమయ ప్రభావముచేత వర్ణనములు పాఠకునకు అవలీలగా అవగతములగును. యువతి పాదాఘాతముచేత అశోకము కుసుమించె నని యిది వర్ణించినపుడు సహృదయునకు అందునను కవినమయ రహస్యమెరిగిన

సహృదయునకు ఆ యువతి పాదములెఱ్ఱనివనియును ఆమె పద్మినీజాతికి చెందిన స్త్రీ అనియును బోధపడును.

సాహిత్యశాస్త్రాచార్యులలో అనేకులు కవిసమయములకు అంతగా ప్రాముఖ్యము నీయలేదు. అలంకారసామగ్రిగా భావించి వదలివేసినారు. కనుకనే వీని వివేచనము అంతగా జరిగియుండలేదు. సంప్రదాయమునకున్న ప్రాబల్యము అట్టిది. గతానుగతికముగా జనులలో కవులలో ప్రాచుర్యము నందుకొన్న ఈ కవిసమయములు జాతీయ జీవనమునందలి సౌందర్య భావమును సువ్యక్తము చేయుచున్నవి. వీని తత్త్వమును తెలిసికొన్నప్పుడు, కావ్యము లందు ఇది ప్రయుక్తములైన ఘట్టములు వరణీయములుగా రమణీయములుగా భాసించును.

దేశ ప్రజలకు ఏ పూవులన్న ముక్కువ? ఏ రంగులన్న అనురాగము? ఏ పక్షులన్న ప్రేమ? ఏ పక్షుల నడకలు ఆకర్షణీయములు? ఏరే వేళలు ఏయే కాలములు ఏయే ధ్వనులు ఏమకు ప్రీతిపాత్రములు? తమ కట్టులో, బొట్టులో జుట్టులో ఏది ఉన్నప్పుడు గుణమో, ఏదిలేనప్పుడు దోషమో, ఏది సొగసో ఏది దొసగో కవిసమయములే చెప్పగలవు. ప్రజల మనస్సులు సౌందర్య మునకు సంబంధించినంత మేరకు కవిసమయములలో కనపడియు కనపడనట్లు ఒదిగియుండును. ఈ ప్రజల మనోవ్యాపారమే కవుల హృదయ సంస్కార నిర్మాణమునకు మార్గదర్శకమగునను యాథార్థ్యము విజ్ఞులెరుగనిది కాదు.

కవిసమయ తత్త్వపరిశీలనమునకు, కావ్యతత్త్వ పరిశీలనమునకు నడుమ సున్న యువనిక కడుసున్నితమైనది. సూక్ష్మమైనది. ఈ తెర ఆభాసమువంటి దన్నను ప్రమాదము లేదు.

# కవి సమయములు

## షష్ఠమ ప్రకరణము

### ఉపసంహారము

వాస్తవిక ప్రపంచమునకు భిన్నముగా తోచు కవిసమయములకును కేవల కల్పనములకును భేదమున్నది. కవిసమయగర్భమైన అంశము అనుకరణము కాదు. వానికి భిన్నముగా వినూత్న సృష్టి జరిగినచో అది కవి ప్రతిభాజన్యముగా మాన్యతను పొందును. మరి ఆ మాత్రు సృష్టిని ఎవ్వడేని అనుకరించినచో ఆ సృష్టికి అనుకరణపోషమంటును. కాని వేద పురాణేతిహాసకాలమునుండి నేటిదనుక సాగుచున్న సంప్రదాయబద్ధమైన కావ్యజగత్తులో కవిసమయముల ప్రయోగము తైలధారావదవచ్చిన్నముగా సాగుచుండినను వానికి అనుకరణ పోషము చట్టలేదు. మీను మిక్కిలి అవి కవి ప్రతిభాదర్శనమునకు స్వతస్సిద్ధ సాధకములుగా వహించుచు వచ్చుచున్నవి. వరదను ప్రవాహమనరు. ఒడ్డులను ఒరగికొని పోవుచున్నప్పుడే అది ప్రవాహమగును. కవి ప్రతిభ కూడ ప్రవాహము వంటిది. కఠిన్యహృదయములను రసాధీనమొనర్చుటకు కవి తనకు ఇచ్చవచ్చిన రీతిని గాఢకొన్ని నియతములైన ధర్మములను అనుసరింపవలసి వచ్చును. ఆ ధర్మములు భాషాసంబంధములైనవి కావచ్చును; సంప్రదాయ సంబంధములైనవి కావచ్చును ప్రజాభావశ్రద్ధమునందు సుప్రతిష్ఠితములైన విలువలకును ఆధర్మములకును అనుకూలముగా ఉన్నప్పుడే రచనలు మహాకావ్య శబ్దివాచ్యములగును. సంగీతముకాని, భాషకాని, ఉన్నది ఉన్నట్లుగా శంపాలతా సన్నిభముగా వుట్టదు. చరతరముల చ్చిపికి అది ఫలితముగా ఉండును. ప్రజల సౌందర్యాదర్శములేమి; భాతః -' ఆధిభౌతికవిశ్వాసములేమి, దైనందిన జీవితానుభవము లేమి, కలస్ఫుర్తిగా తెలియకపోయినచో కావ్యప్రయోజనమే ఉడిగిపోవును. ఇవి అన్నియును కవిసమయములతో పెనవేసికొని పోయినవి.



నేటికిని విద్యార్థుల రచనలలో సంప్రదాయ సిద్ధముగా మనకు అందిన కవిసమయములు ప్రత్యక్షమగుచున్నవి. వానిని ప్రాచీనములనియును నిరర్థకములనియును అభూతకల్పనములనియును అవాస్తవిక కల్పనములనియును మిథ్యా కథనములనియును త్రోసిరాజని తూష్టింభావమును వహించినచో విశ్వనాథవాచ శ్రీమద్రామాయణ కల్పవృక్షము, పింగళికాటూరి సౌందర్యందము, గడియారమువారి తివభారతము, రాజశేఖరశతావధానిగారి రాణావతాప సింహ చరిత్రము, మధునాపంతులువారి ఆంధ్రపురాణము, వానమామలై పరదాచార్యులవారి పోతన చరిత్రము, నారాయణరెడ్డిగారి కర్పూర వసంతి రాయలు, దాశరథిగారి అగ్నిధార మున్నగు జనప్రియములైన మహాకావ్యముల మాట అటుంచి, ప్రాచీన కవిత్వరీతులవై దండెత్తిన అభ్యుదయ కవి మూర్ఖన్యుడు శ్రీ శ్రీ మహాప్రస్థానము కూడ అర్థము కాదు. సంప్రదాయ ప్రభావమే అననేల? కవిత్వతత్వమునే పరిశీలించినచో దానికి కొత్తపాఠాలు లేవనియు, అది కొత్తపాఠాల మేలికలయిక అనియు నిత్యనూతనమనియు స్పష్టమగును. కొత్తసూర్యుడు పాతసూర్యుడు ఉండరు. కొత్తహృదయము పాత హృదయము ఉండవు. నిన్న కావ్యజగత్తులో కవిసమయములు రసానుభూతికి కారణముగా ఉండెననుటయు, నిన్న వెన్నెల చల్లగా ఉండెననుటయు ఒక్కటియే.

కవిసమయములను విశ్లేషించు పట్టులలో వానిలో కొంత సత్యము లేక పోలేదను రాజశేఖరుని అభియుక్తోక్తి నా మననోమనమునకు ఊరగా పనిచేసేది. కవిసమయమునకు రాజశేఖరుడు ఒసగిన సుస్పష్టమైన నిర్వచనకరదీపితో కవిసమయములలోని విశేషములను ఎన్నింటినో చూచుటకు ప్రయత్నించితిని. నా కనుచూపునకు ఆనినంతమేరకు నా ఈ ప్రయత్నము కొనసాగించితిని.

విశ్వసాహిత్యమునందు ఈ కవిసమయముల స్వరూప స్వభావములను గూర్చి పరిశోధనలు జరుగవలసి యున్నది. ఆయా దేశములందలి ప్రజల అభిరుచులను అందచందాలపట్ల వారికి ఉన్న విలువలను, తీరుతెన్నులను ఈ కవి సమయములు కొంత వరకేనియు తెలుప సమర్థములు. కవి తాత్పర్య విశ్లేషణనీ మను పరమయాథార్థ్యమును నిరూపించుటకు ఈ కవిసమయములను విశ్లేషించవలసిన అగత్యము ఎంతేని ఉన్నది.

నేను విశ్లేషించిన కవిసమయములన్నియును ప్రాచీనాలంకారికముల పేర్కొన్నవే. ప్రాయముగా ఇవి అన్నియును పురాణేతిహాసములతో, ప్రకృతి



అభూతః ల్పినములు కావా ? శాస్త్రములముందు ఇవి నిలబడగలవా ? ఇత్యాది ప్రశ్నలు ఉదయింపకమానవు కవిసమయ తత్త్వమునకును కావ్యతత్త్వమునకును సామ్యమే కాని వైషమ్యము లేదను సత్యము సూక్ష్మవశీలసము చేసినమీదట గాని అవగతము కాదు. అప్పుడే కవిసమయములలోని విశ్వజనీనదృష్ట్యము బహిర్గతమగును. వీనికి శాస్త్ర మర్యాదను సవదరింపజేసిన రాజశేఖరుని సిద్ధాంత మునకు ఏ కారణముచేతనో విశేషప్రచారము కలుగలేదు. ఆయన కాలము నాటికే కవిసమయము లుత్తమై ఉండెనట. తన బుద్ధికి తోచిన విధమున దానిని ఆయన ఉద్ధరించెనట. కవి శివారూపమున అని నిలిచిపోయి కవులకు మార్గ దర్శకములుగా ఉండిపోయినవి. వాని సత్యాసత్యముల జోలికిపోక కవులు, వానిని తమ కావ్యములందు ఉపయోగించి, జనవ్యవహారమునకు సన్నిహితము చేసిరి. జనులలో అని విశ్వాసములుగా నిలిచిపోయినవి. వాని లోతుపాతులను తెలిసికొను స్రయత్నములు జరుగకుండుటవలన, వానికి కాలదోషము పట్టినదను దురభిప్రాయము ప్రబలిపోవుచున్నది. వాని యథార్థస్వరూపమును తెలిపినచో అని కావ్యాత్మధ్వని అను సిద్ధాంతమును నిరూపించుటకు సాధనభూతములగు ననుటలో సందేహము లేదు.

కేవలము ఆలంకారికులు పెర్కొనిన కవిసమయములనే విశ్లేషించుటయా ? అధునిక కాలమున కవిసమయములు కొత్తగా పుట్టుకొని రాలేదా ? ఈ విధమైన ప్రశ్నలు సమాధేయములే.

నేటి కవితా ప్రపంచమున లౌకిక దృక్పథవలనకును శాస్త్రీయ దృక్పథ మనకును ప్రాధాన్యము మిక్కుటముగా పెరిగిపోవుచున్నది. సంప్రదాయాను సరణము కంటె సంప్రదాయవిచ్ఛేదమే కవిత్వమున ఎక్కువగా గోచరించు చున్నది. ఒకనివలెకాక ఒకనికి మించి మరొకడు వాస్తవిక దృష్టికి సన్నిహిత ముగా ఉండునట్లు రచనలు చేయుచున్నాడు. వాస్తవికదృష్టి ప్రబలుచున్న కొలదియు దైనందిన జీవిత సమస్యలే కావ్య వస్తువులుగా రూపొందుచున్నవి. ఊహాసాందగ్యముకంటె వాస్తవిక చిత్రణమే కవితా లక్ష్యమగుచున్నది. జన సామాన్యములో సామాజిక స్పృహను కలిగించు ఉద్దేశముతో వ్యంగ్యాల్ల ప్రతిపాదనమునకు నేటి కవులలో నలుపురు స్వస్తి చెప్పుచున్నాడు. కవిత్వము వాచ్యమైపోవుచున్నది సంప్రదాయాభిజ్ఞుల కొరవడుచున్నది కవి పుణ్యతనున్న

కానక్కరలేదను మరూహ రచయితలలో పేరుకొని పోవుచున్నది. కనుకనే రచనలు తాత్కాలిక ప్రయోజనమును సాధింపగలుగుచున్న వే కాని సార్వజనీన, సార్వకాలీన భావములను వెదకల్లి పరిశలకు చేతోమోదమును గూర్చలేకపోవుచున్నది. లోకశాస్త్ర పరిధులను దాటిపోకుండ రచనలు సాగింపవలెనను ధోరణికి ప్రాచుర్యము కలుగుచున్న ఈ దినములలో అలౌకిక అశాస్త్రీయ సంప్రదాయ లక్షణ లక్షితములైన కవినమయములు పుట్టుటకు అవకాశములేకుండ పోవుచున్నది అయినను గుండెలలో రైళ్లు పరుగెత్తుట వంటి కవినమయములు సకృత్తుగా ప్రచారములోనికి వచ్చుచున్నవి. ఇట్టివి ఎట్లు కవినమయములగునో కావో విచారించవలసి ఉన్నది. ఇప్పుడు సుందరములైన కల్పనలు, కొన్ని నాళ్లకు కవినమయరూపమును దాల్చువచ్చును.

కేవలము లోకానుభవపరిధులను దాటుటయేకాదు, శాస్త్ర మర్యాదలను పాటించకపోవుటయేకాదు, ప్రశ్నించుటకు వీలులేని సంప్రదాయబలమును సమకూర్చుకొన్నప్పుడే కాని ఏదేని వర్ణనాంశము కవినమయముగా రూపొంది ప్రాపుచెందదు. అయిదువేలేండ్లకు మించిన వయస్సున్న భారతీయుల ప్రాచీన కవికలలో కవినమయములుగా నిలిచిపోయినవి నూరో నూటయేబదియో, అంతే! ఇంక అయిదారు దశాబ్దముల కవిత - అందునను సంప్రదాయమునకు ఎదురుతిరిగిన కవిత ఎన్ని కవినమయములను సృష్టించుకొనగలదు? సంప్రదాయ బద్ధమైన కవితామార్గము, సంప్రదాయ విచ్ఛేదకమైన కవితామార్గము సమానాంతరముగా సాగిపోవుచున్న తెలుగు సాహిత్య ప్రపంచమున కవినమయములు కొత్తగా పుట్టుకొనివచ్చి నిలిచిపోగలుగుట సంభవమా? ఏమో! కాలమే దీనిని నిర్ణయించగలదు.

కవినమయ ప్రపంచము రహస్యమయము. దాని మూలమును తెలిసికొనుట “ఏయజన్మంబు”, “మునుల జన్మంబు” తెలిసికొనుట వంటిది అనాది కాలమునుండి వచ్చుచున్న విశ్వాసములో, పురాణగాథలో, పెద్దలనుద్దులలో, ఆత్మవాక్యములో, అశాస్త్రీయములుగా అందములుగా అల్లుకొనిపోయిన ఊహలో, పీనికి మూలములు కావచ్చును. ఇదమితముగా ఇదే మూలమని చెప్పుట నా పరిశోధనోద్దేశము కాదు. కవినమయముల విశ్లేషణము కావ్యరసా

స్వాదనమునకు ఎట్లు ఉపస్కారకములగునో, వాని ఆదర్శ ప్రయోజనములేమో నివరించుటయే నా ప్రయత్నముగా భావించినాను.

నా ఈ ప్రయత్నము విద్యల్లోకముకకు ఏ మాత్రము సంతృప్తిని కలగించి నను నేను కృతార్థుడనే.

“నమోఽస్తుతే భోవిష్వద్యోయేఽభిప్రాయం కషేరిహం  
శాస్త్రలోకావపాన్యైవం నయన్తి నయవేదినః”

—భామహుడు

—o—

“జయన్తి తే సుకృతినో రససిద్ధాః కవీశ్వరాః”

అనుబంధములు

## కావ్యమీమాంస - (రాజశేఖరుడు)

చుతుర్దశోఽధ్యాయః

జాతిద్రవ్యక్రియా సమయస్థాపనా

అశాస్త్రీయమ తౌకికంచ పరంపరాయాతం యమద్ధ

మువనిబద్ధన్తి కవయః సకవినమయః

‘నన్వేషదోషః కథజ్ఞానం పునరుపనిబన్ధనార్హః?’ ఇతి ఆచార్యః.  
‘కవిమార్గానుగ్రాహీ కథమేవదోషః?’ ఇతి యాయావరీయః. ‘నిమిత్తం తస్మిన్  
వాచ్యమ్’ ఇతి ఆచార్యః. ‘ఇదమభిధీయతే’ ఇతి యాయావరీయః

‘పూర్వేహి విద్వాంసః సహస్రశాఖం సాక్షేచ వేదమవగాహ్య. శాస్త్రాణి  
చావబుద్ధ్య, దేశాన్తరాణి ద్వీపాన్తరాణిచ పరిభ్రమ్య యాన్తర్జానుభవ్య ప్రణీత  
వంతస్తేషాం దేశకలాన్తరవశేన అన్యథాత్వేనోపనిబన్ధీయః స కవినమయః.  
కవినమయశబ్దశ్చాయం మూల మన్యధ్యధిః ప్రయోగమాత్ర దర్శిభిః ప్రయుక్తో  
రూఢశ్చ’.

“తత్ర కల్పిదాద్యత్వేన వ్యవస్థితః కవినమయేనార్థః కల్పితవరం  
పరోక్రమార్థం స్వార్థాయ ధూరైః ప్రవర్తితః.”

‘స చ త్రిధా స్వర్గ్యో భౌమః పాతాలీ యశ్చ.

స్వర్గపాతాలీయ యోర్భౌమః ప్రధానః. సహి మహా విషయః సచ  
చతుర్థా జాతి ద్రవ్యగుణక్రియా రూపార్థతయా తేఽపి ప్రత్యేకం త్రిధా,  
అసతో నిబన్ధనాత్, సతోఽన్యనిబన్ధనాత్, నియమతశ్చ”.

తత్ర సామాన్యసాఽసతో నిబన్ధనంయథా. నదీషు వద్మోత్పలాదీని,  
జలాశయ మాత్రేఽపి హంసాదయో, యత్ర తత్ర పర్వతేషు సువర్ణరత్నా  
దికంచ.

... ..

సతోన్యనిబన్ధనం. తద్యథా న మాలతీవనస్తే, న  
పుష్పఫలం చన్దనద్రుమేషు, న ఘోమశోకేషు.

... ..

అనేకత్ర ప్రపృత్యత్తి నామేకత్రాచరణం నియమ  
స్తద్యథా. సముద్రేష్వేవ మకరాః తామ్ర పద్మామేవ మౌక్తికాని.

... ..

అసతోఽపి ద్రవ్యస్య నిబన్ధనం తద్యథా. ముష్టిగ్రా హ్యత్వం  
సూచీభేద్యత్వం చ తమః కుమ్భోప వాహ్యత్వం చ జ్యోతాన్నియాః

... ..

ద్రవ్యస్య సతోఽనిబన్ధనం తద్యథా. కృష్ణపక్షే  
సత్యా అపి జ్యోతాన్నియాః, శుక్లపక్షే త్వన్తకారస్య.

... ..

ద్రవ్యనియమస్తద్యథా. మలయ ఏవ చన్దనస్థానం,  
హిమవానేన భూర్జోత్పత్తి స్థానమ్.

... ..

ప్రకీర్ణకద్రవ్య కవిసమయస్తు తద్యథా, ఊరజార  
సముద్రయోరై క్యం సాగరమహాసముద్రయోశ్చ.

... ..

అసతోఽపి క్రియార్థస్య నిబన్ధనం యథా చక్రవాకమిథునస్య  
నిశేభిన్నత టాశ్రయణం చకోరాణాం చన్ద్రికాపానంచ.

... ..

సతోఽపి క్రియార్థస్యానిబన్ధం తద్యథా దివానీలోత్పలానా  
మవికాసో, నికానిమిత్తశ్చ కేఫాలికా కుసుమానామవిస్త్రంసః.

... ..

నియమస్తు తద్యథా. క్రీష్ణాదౌ సమ్భవతోఽపి కోకిలానాం విరుజస్య  
వసన్త ఏవ, మయూరాణాం పద్మాష్వేప విరుజస్య స్పృత్యస్యచ నిబన్ధః.

... ..

పంచదశోఽధ్యాయః గుణమయ స్థాపనా

అసతో గుణస్య నిబన్ధనం యథా, యశోహేనప్రభృతేః కాక్లవ్యమ్,





నారాయణ మాధవయోశ్చ

... ..

ఏవం దామోదరశేషకూర్మాదేః కిమలాః సమ్పదోశ్చ.

... ..

భౌమ స్వర్గ్య వత్పాతాలీయోఽపిక విసమయః

... ..

తత్ర నాగసర్పయోరై క్యమ్.

... ..

దైత్యదానవాసురణామైక్యమ్, యథాతత్ర హిరణ్యాక్ష  
హిరణ్యకశిపు ప్రహ్లాద విరోచన బలిబాణానయోదైత్యాః  
వివ్రచిత్రి శమ్భురన ముచి పులోమప్రభృతయో దానవాః బలవృత్ర  
వితురస్త వృషపర్వాదయోఽసురాః...తేషామైక్యం.

... ..

ఏవమన్యేఽపి భేదాః

సోఽయం కివీనాం సమయః కావ్యే సుస్త ఇవస్థితః

స సామృతమిహ స్మృతిర్యథాబుద్ధి విబోధితః.

## II. ఆలంకార చింతామణి - అజిత సేనుడు

ప్రథమాధ్యాయము 88-80.

కివీనాం సమస్తేథా నిబన్ధోపసన తత్సతః

అనిబన్ధస్య జాత్యాదేనియమేన సమానతః

అసతోఽపి నిబన్ధయథా—

“గిరౌ రత్నాది హంసాదిస్తోక పద్మాకరాదిషు  
నీరేభాద్యం ఖంగాయాం జలజాద్యం న దీ ష్యపి  
తమసః సూచ్య భే ద్యత్వం ముష్టిగ్రాహ్యత్వముచ్యతే  
అంజలి గ్రాహ్యతా చంద్రత్విషాకుంభో వవాహ్యతా  
ప్రతాపే రక్తోష్ణత్వ కీరౌహంసాది శుభ్రతా

కృష్ణత్వ మచక్రిత్యాదౌ ర క్తత్వం కోపరాగయోః  
 చతుష్టయం సముద్రస్య వియోగాశోక యోగైశ్చ  
 చకోరాణాం సురాణాం చ జ్యోత్సాన్ని వాసం నిగద్యతే  
 రమయః పద్మవాసిత్యం రా జ్జ్యోవక్షిసి చ స్థితిః  
 సముద్ర మథనం తత్రసురేంద్ర శ్రీసముద్యవః

సతోఽప్యనిబన్దో యథా—

చందనే ఫలపుష్పాచ సురభేమాలతీ సుమన్  
 శుక్లపక్షేతమోకృష్ణే జ్యోత్సాన్ని ఫలమశోకకే  
 ర క్తిమా కామిద నైషు హరతత్వంచ కుందకే  
 దివాసనిశోత్పలా బాణాం వికాశిత్యం నవర్ణ్యతామ్

నియమేన నిబన్దోయథా—

సామాన్యే నతు ధావశ్యం ఫల పుష్పాంబు హాససాం  
 చందనం మలయేష్వేవ మఘామేవపి కధ్వనిమ్  
 అంబుదాంబుధి కాకాహికేశ భృంగేషు కృష్ణతామ్  
 బింబబంధూక నీరేషు సూర్య బింబేచ ర క్తిమమ్  
 రవం నాట్యంమయూరాణాం వర్షాష్వేవివర్ణయేత్  
 నియమస్య విశోషోన్యః కశ్చిదత్ర ప్రకాశతే  
 భువనాని చతస్త్రిఽష్టైదశవా కకుభోమతాః  
 వబౌ రలౌడ చైతే యమకేళేష చిత్రయోః  
 నపెద్యంతే నిసర్గాను స్వారౌ చిత్రాయనో మతః.

### III. కావ్యాను శాసనము - హేమ చంద్రుడు

ప్రథమాధ్యాయము

శిక్షాం లక్షయతి—

సతోఽప్యనిబంధోఽ సతోఽపి నిబంధో నియమశ్చాయా ద్యుప జీవనాదయ  
 శ్చశిక్షా. సతోఽపి జాతిద్రవ్య గుణక్రియా దేరనిబంధనమ్, అసతోఽపి జాత్యే  
 దేరేవ నిబంధనమ్. నియమోఽతి ప్రసక్తస్య జాత్యాదేరేవైక త్రావధారణమ్,

ఛాయాయాః ప్రతిబింబ కల్పతయా ఆలేఖ్య ప్రఖ్యతయా తుల్య దేహితుల్య  
తయా పుష్ప ప్రవేశ ప్రతిమరయా చోప జీవనమ్. ఆదిశబ్దాత్పద పాదా  
దీనామ్ చ కావ్యాంత రాద్యథౌచిత్య ముపజీవనమ్. పునరాది పదాత్సమస్యా  
పూరణాద్యాః శిషా. తత్ర సతోఽపి సమానస్య నిబంధో యథా - మాలతీ  
జనంతే పుష్ప ఫలస్య చందన ద్రుమేషు ఫలస్యాశోకేషు

ద్రవ్యస్య యథా - కృష్ణ పక్షేనత్యాపి  
జ్యోత్స్నాయాః శుక్ల పక్షేత్వంధకారస్య  
గుణస్యయథా - దివానీలోత్పలానాం వి కానస్య  
నిశానిమిత్తస్య శేఫాలికా కుసుమానాం విస్త్రంసస్య.

అసతోఽపి సామాన్యస్య నిబంధో యథా—

నదీషు పద్మ నీలోత్పలానాం జలాశయ మాత్రేపి,  
హంసాదీనాం యత్ర తత్ర పర్వతే సువర్ణ రత్నాదీనామితి.

ద్రవ్యస్య యథా—

తమస్య ముష్టిగ్రాహ్యత్వస్య సూచీ భేద్యత్వస్యచ,  
జ్యోత్స్నాయాంచ కుంభోపవాహ్య త్వాదేః.

గుణస్య యథా—

యశోహంసాదౌశాన్యస్యమ్, అయశపాపాదౌకార్ణవ్య  
క్రోధానురాగయోరక్తస్య.

క్రియాయాయథా—

చకోరేషు చంద్రికాపానస్య, చక్రవాక  
మిఘనేషు నిశిభిన్నతటా శ్రయస్య.

జాతేష్వయమోయథా—

సముద్రేష్వ మురారాః తామ్ర పత్యామేవ మౌక్తికాని.

ద్రవ్యస్య యథా—

మలయ ఏవ చందనస్థానమ్ హిమవానేవ భూర్జోత్పత్తి సదృ.

గుణస్య యథా—

సామాన్యో పాదానే రత్నానాం శోణతైవ,  
పుష్పాణాం శుక్లతైవ, మేఘానాం కృష్ణతైవ.

క్రియాయాయథా—

గ్రీష్మాదౌ సంభవ దపి కోకిలరుతం వసంత ఏవ  
మయూరాణాం వర్షాస్తేష్వవ విరుతం నృత్యం చేతి.

అథవా నియమః సమయః కవీనాం యథా—

కృష్ణనీలయోః, కృష్ణ హరితయోః, కృష్ణ శ్యామయోః పీఠరక్తయోః  
శుక్ల గౌరయోః, చంద్రశశామృగయో, కామకేతనే మకర మత్స్యయోః,  
అత్రినేత్ర సముద్రోత్పన్నయోశ్చంద్రయోః, ద్వాదశ నామస్యాదిత్యానాం,  
నారాయణ దామోదర విష్ణుమాధవ కూర్మాదేః కమలాసంపదౌ, నాగ  
సర్పయోః, ఊరజార సముద్రయోః, సాగర సముద్రయోః.

దైత్య దానావాసురాణాం చైక్యం  
తథా చతురాదేరనేక వర్ణోపి వర్ణసమ్  
బహుకాల జన్మోఽపి శివచంద్రమసోర్బాలత్వం  
కామస్య మూర్తత్వా ముర్తత్వం చేత్యాది.

#### IV. అగ్నిపురాణము - కావ్యదోష వివేకము

అనేకస్య తత్రైకేన బహూనాం బహుభిః శుభా  
కవీనాం సముదాచారః సమయోనామ గీయతే  
సామాన్య స్య విశిష్టస్య స ధర్మ వద్భవతి ద్విధా  
సిద్ధ నైర్దాన్తికానాంచ కవీనాం వా వివాదితః.

యః ప్రసిద్ధతి సామాన్య ఇత్యసౌ సమయోమతిః  
సర్వే నైర్దాన్తికా యేవ సంచరంతి నిరత్యయమ్.  
కియన్త ఏవ వాయేన సామాన్యస్తేన వాద్విధా  
ఛేదసిద్ధాంతోఽన్యః స్యాత్కేషాం చిద్భాన్తితోమయా.

తర్కజ్ఞానమునేః కస్య చిత్క్షణ భంగికా  
భూత చైతన్య తాకస్య జ్ఞానస్య సుప్రకాశతా.

ప్రజ్ఞాన స్థూలతా శబ్దానే కాంతత్వం తథ్యాహ్లాతః  
తైవ వైష్ణవ శాక్తేయ సౌరసిద్ధాన్తి నాంమతిః.

జగదః కారణం బ్రహ్మ సంఖ్యానాం సప్రధానకమ్  
అస్మిన్స్వరస్వతీ లోకే సంచరంతః పరంపరమ్.  
బద్ధన్తి వ్యతిపశ్యంతో యద్విశిష్టః స ఉచ్యతే  
పరిగ్రాహదబ్ధ్య సతాం సతామేవా పరిగ్రహత్.

భిష్యమానస్య తస్యాయం ద్వైవిధ్యముప గీయతే  
ప్రత్యాఢాది ప్రమాదై ర్య ద్వాధితమ్ తదసద్విదుః.  
కవిభిప్రత్యతి గ్రాహ్యం జ్ఞానస్య దోహమానతా  
యదేవాన్తక్రియాకారి తదేవ పరమార్థసత్.

అజ్ఞానాజ్ఞా త తత్త్వే చ బ్రహ్మైవ పరమార్థసత్  
విష్ణుః స్వర్గాది హేతుః శబ్దాలంకార రూపవాన్.  
అపరా చక్షరావిద్యా తాం జ్ఞాత్వా ముచ్యతే భవాత్.

## V. కావ్యకల్పలతా వృత్తి - అరిసింహ అమర చంద్రులు

ద్వితీయ ప్రతానము

అసతోఽపి నిబన్ధేనానిబన్ధేన సతోఽపిచ  
నియమేనచ జాత్యాదేః కవీనాం సమయస్త్రిధా.

అసతోఽపి నిబన్ధనోయథా -

రంభానయత్ర తత్రాదౌ హంసాద్యలంబలాశయే  
జలేభాద్యం నభోనద్యా మంభోజాద్యం న దీప్యపి.  
మేఘస్య రథాముష్టిగ్రాహ్య సూచి విభేద్యతామ్  
అంజన గ్రాహ్యతా కుంభోప వాహ్యత్వే విధుత్వపః.  
కున్దత్వం కీర్తిహంసాదౌ కాన్ద్యై దుష్కీర్త్య వాదిషు  
ప్రతాపే రక్తలోష్ణత్వే రక్తత్వం క్రోధరాగయోః.  
విభావర్యా భిన్నతటాశ్రయణం చక్రవాకయోః  
జ్యోత్స్నాపానం చక్రోరాణాం వర్ణయేదస దప్యదః

నియమోయథా—

ముక్తాస్తామ్ర పర్ణామేవ మకరానపి  
భూర్బ్రహ్మన్ హిమవత్యేవ మలయేహ్యేవచందనమ్  
సామాన్యగ్రహణే వాసిముచాం కృష్ణత్వామేవహి  
రక్తత్వమేవరక్తానాం పుష్పాణాంశౌక్యమేవచ  
తథా వసంత ఏవాన్యభూతానాం ధ్వనితోద్భవమ్  
పర్వాష్యేవ మయూరాణాం రుతం సృతం చపక్షయేత్

నియమ విశేషోయథా—

నీలకృష్ణయోః హరితకృష్ణయోః శ్యామకృష్ణయోః  
పీతపాటలయోః శుక్లగౌరయోర్నాగ సర్పయోః  
మహార్ణవసాగరయోః ఊతారసముద్రయోః  
ద్వాదశానామప్యర్కాణా వార్ధ్యాత్రిదృగ్చంద్రయోః  
చంద్రే శశేణయోర్విష్ణుశేషకూర్మాదిఃస్య చ  
నారాయణ దామోదర మాధవ | పభృతేఽపి  
దానవాసురదైత్యానామైశ్యమేవాభిసమృతమ్  
దానవాస్తు విప్రచిత్తిః శమ్భరోసముచిస్తథా  
పులోమాదయోఽథ దైత్యాహిరణ్యాభ్యోఽరోచనః  
బాణోహిరణ్యకశిపుర్బలి ప్రహ్లాదకాదయః  
అథాసురావృషపర్ష బంధృత్తాదయాస్సృతాః  
స్త్రిరామక్షః కటాక్షానాం శుక్లతాకృష్ణతాభవా  
కృష్ణతాప్యవా శుక్లశ్యామతాశుక్ల కృష్ణతా  
బహుకాల జన్మోఽపి శివచంద్ర స్యబాలతా  
మనోభవస్య మూర్తత్వాముర్తత్వమ్చపక్ష్యతే  
దేవదేవీస్థితిం విద్యా నాయికానాయకక్రిమమ్  
స్వభవాన్ సర్వజీవానాం వ్యవస్థాదేశకాలయోః

## VI. కవికల్పలత - దేవేశ్వరుడు

అసతోఽపి నిబన్ధేనాఽనిబన్ధో సతోఽపివా  
నియమేన చ జాత్యాదేః కవీనాం సమయస్తథా

అసతోఽపి నిబన్ధోయథా—

రత్నాని యత్ర తత్రాదౌ హంసాద్యల్పజలాశయే  
 జలేభాద్యం సభోనద్యామమౌజాద్యం నదీష్యపి  
 తిమిరస్య తథా ముష్టిగ్రాహ్యత్వం సూచిభేద్యతా  
 అంజలి గ్రాహ్యతా కుంభోపవాహ్యత్వం శశిత్విషః  
 శుక్లత్వం కీర్తిహంసాదౌ కార్జ్వలం చాకీర్తిపాపయోః  
 ప్రతాపే రక్తతోష్ణత్వే రక్తత్వం క్రోధరాగయోః  
 విభావర్యా భిన్నతటాశ్రయణం చక్రవాకయోః  
 జ్యోతాన్నిపానం చకోరాణాం చతుష్కత్వం పయోనిధేః

సతోఽప్య నిబన్ధోయథా—

వసన్తేమాలతీ పుష్పం ఫలపుష్పేచ చంద్రే  
 అశోకే చ ఫలం జ్యోతాన్నిధౌ నై కృష్ణాన్యవక్షయోః  
 కామిద నైషు కున్దానాం ముకులేషుచ రక్తతా  
 హరికత్వం దివానీలోత్పలానాం చ వికసితా  
 వర్ణయేన్న సదప్యేతన్నియమౌఽథ ప్రకాశ్యతే -  
 భూష్టత్వాగ్నివత్తేవ మలయేష్యేవ చంద్రసమ్  
 సామాన్య గ్రహణే శాక్ల్యం చత్రాంభః పుష్పవాససామ్  
 కృష్ణత్వం కేశకాకాహి పయోనిధి పయోముచాం  
 రక్తత్వం రక్తబన్తాక బింబామౌజ బిబన్ధతాం  
 తథావసన్తే ఏవాన్య పుష్టానాం కలకూజితమ్  
 వర్షాప్యేవ మయూరాణాం రుతం నృతంచ వర్ణయేత్  
 నియమస్య విశేషోఽథ పునఃకల్పిత ప్రకాశ్యతే  
 కమలాసంపదయోః కృష్ణహరితోర్నాగసర్పయోః  
 పీతలోహితయోః స్వర్ణపరాగాగ్ని శిఖాదిషు  
 చంద్రే శైశవయోః కామధ్వజే మకరమన్యయోః  
 దానవాసుర దైత్యానామైక్యమేవాభి సమ్మతమ్



బహుకాల జన్మనోఽపి శివచంద్రస్యబాలతా  
మానవామౌలితో వర్ణ్యా దేవాశ్చరణతఃపునః

## VII. సాహిత్య దర్పణము - విశ్వనాథుడు

కవిసమఖ్యాతానిచ—

మాలిన్యం వ్యోమ్నిపాపే యశసి ధవలతా వర్ణైశ్చే హాసకీర్త్యో  
రక్తాచి క్రోధరాగౌ సరిదుధతిగతం పంకజేందీవరాది  
తోయాధారేఽఖలేఽపి ప్రసరతిచ మరాలాదికః పక్షిసంఘో

జ్యోతాన్ని పేయా చకోరైర్జల ధరసమయే మానసం యాంతిహంసాః  
పాదాఘాతాదశోకం పికపతి బకులం యోషితామాస్యమద్యైః  
యూనామంగేషుహారాః, స్ఫుటతిచ హృదయం విప్రయోగస్యతాపైః  
మౌర్యోలోలంబమాలా ధనురథ విశిఖాః కౌసుమాః పుష్పకేతో

భిన్నం స్యాదస్య బాణైర్ద్యువజన హృదయం స్త్రీకటాక్షేణతర్వత్  
అన్నయంభోజం నిశాయాం వికసతికుముదం చంద్రికాశుక్లపక్షే  
మేఘధ్యానేషు నృత్యం భవతి చళిఖనాం నావ్యళోకే ఫలంస్యాత్  
న స్యాజ్జాతివసంతే న చ కుసుమఫలే గంధసారద్రుమాణా  
మిత్యాద్యున్నేయ మనృత్య-విసమయగతం సత్కవీనాం ప్రబంధే  
ఏషా ముదాహరణాన్యైకరేషు స్పష్టాని

## VIII. భావప్రకాశనము - శారదాతనయుడు

### నవమాధికరణము

అనిబంధన మర్థానాం సతామపి విశేషతః  
నిబంధనం ప్రదార్థానాం అసతామపితత్త్వతః  
సతోనిబంధనం తద్వద సతోఽప్యనిబంధనం  
ఏవం కవీనాం సమయస్త్రి దైవ పరికల్పితే  
వసంతే చూతపుష్పాదేరనుత్పాదో న దుష్కృతి  
అనిబంధనమేత త్స్వైతసతోఽన్యర్థస్య తత్త్వతః

సముద్రనద్యోః శైవాలపద్మాదేగవ్య వర్ణనం  
అయశః పాపయోః కార్ణ్యంహాస కీర్త్యోశ్చకుక్లతా

యదవ్య వర్ణనీయం స్యాల్లాహిత్యం క్రోధరాగయోః  
భూభృన్మాత్రే సువర్ణాదివర్ణనం ననిబధ్యతే  
ఉదకాశయ మాత్రేఽపి హంసాదిర్నైవవర్ణ్యతే  
కుముదాది వికాసస్తు రాత్రావేవేతి వర్ణ్యతే  
శిఖండి తాండవం వర్షాన్వేవేతి పరికల్ప్యతే

## IX. అలంకారశేఖరము - కేశవమిత్రుడు

పంచదశోః మరీచిః

ఇదానీం కవినంప్రదాయస్య సర్వావేక్షయాభ్యార్జిత త్త్వం  
దర్శయన్నహం—

అసతోఽపి నిబంధేన సతామవ్యనిబంధనాత్  
నియమస్య పురస్కారాత్సంప్రదాయస్త్రిధాకవేః  
అసతోఽపీతి వస్తుగత్యా యన్న భవతి తదపి కవిభిర్నిబధ్యతే  
రత్నాని యత్ర తత్రాదౌ హంసాద్యల్పజలాశయే  
జలేభాద్యం నభోనద్యా మంభోజాద్యం నదీష్యపి

తిమిరస్య తథా ముష్టిగ్రాహ్యత్వం సూచి భేద్యతా  
కుక్లత్వం కీర్తిపుణ్యా దౌ కార్ణ్య చాకీర్త్యామాదిషు  
ప్రతాపే తత్రతోష్ణత్వే రక్తత్వం క్రోధరాగయోః  
జ్యోత్స్నాపానం చకోరాణాం శైవాలం సర్వవారిషు  
కేసరాశోకయోః సత్ స్త్రీ గంఢూషాత్పాదఘాతతః  
మాసాతంరేఽపి పుష్పాడి రోమాలిస్త్రివలిస్త్రియాం  
సతామపీతి పారమార్థికమపి న నిబధ్యతే

యథా—

వసంతే మాలతీ పుష్పం ఫలపుష్పేచ చందనే  
కామిదంతేషు కుందానాం కుడ్మలేషుచురక్తతా

నారీణాంశ్యామతాపాతః స్తనయోర్మృచ్ఛవాహ్మయే  
నియమస్యేతి—

హిమవత్యేవ భూర్జత్వక్ చందనం నాలయేవరం  
హేమంత శిశిరౌత్యక్త్యా నర్వదా నిమలిప్తితి,  
సామాన్య గ్రహణే శాక్ల్యం పుష్పాంభకృష్ణవాసరాం  
ధ్వజచామర హంసానాం హారస్యబకభస్మనోః  
కృష్ణత్వం శైల వృక్షాది మేఘవారిధి పీఠభామ్  
ఖిల్లకా చాసురాణాం ధూప పంక్తి శిరోమహం  
తౌహిత్యం ధాతుమాణిక్య జపారత్న వివస్వతామ్  
పద్మపల్లవ బంధూక దాడిమీకరజాదిషు  
పీతత్వం శాలిమండూక వల్కులేషు సరాగకే  
వర్షాస్యేవ శిఖ్రప్రాధి మేఘాజేవ పికధ్వనిః

అన్యశ్చ—

కమలాసంపదోః కృష్ణహరితోర్నాగ సచ్చయోః  
పీతలోహితయోః స్వర్ణపరాగాన్నిశిఖాదిషు  
చంద్రేశమైతయోః కామధ్వజే మకర మన్మయయోః  
దానవాసురదైత్యా నామైక్యమేవాఖి స హిమమ్

అపిచ—

చిరంతన స్యాపీతథా శివచంద్రస్య బాలతా  
మానవా మౌలితో వర్ణ్యా దేవాశ్చరణతఃపునః  
భువనాని నిబంధీయతీతి సప్త చక్రక  
చక్రస్త్రోఽష్టాదశ దిశశచతురః సప్త చాంబుధీన్  
అష్టాదశస్మృతావిదాశ్చ తత్రస్యేచ్ఛ చక్రస్థిత  
యేష్టలే తే జలే జీవా భింద స్త్యర్కం చ ణేష్మతాః  
మహత్వామాదౌ సర్గంతే సూక్ష్మతామపి  
తైలాదిర్భిద్యతే శబ్దాన్నభః శతధనూనాః

నామ తత్తదుపాధౌ సాచ్చంకరో వృషవాహనః  
 చిహ్న తేచ వృషాంకోఽయం సత్వాద్వృషధ్వజః  
 శూలీ స సర్పి గిరిశః శశి సహరిణీవిధుః  
 ఇందు మౌళిర్మహాదేవో గంగామౌలిర్నతుక్వచిత్  
 సలయోర్దలయోశ్చైవ వజయోః శస యోర్నభిత్  
 నానుస్వార విఃరో చ చిత్రభంగాయ సమృతౌ.  
 ఇవవద్వాహిహీ హస్మవతవై తు కిలైవచ  
 పదాన్యేతాని దేయాని పాదస్యార్ద్యే న జాతుచిత్  
 భూతేంద్ర భారతే శాత్రాఽజ్మహచ్చట్టో నిరర్థకం  
 దురర్థో బ్రాహ్మణే వృష్టిభోజ్యోషధపఛాదిను.

## X. అవయవవర్ణనము - ప్రసిద్ధోపమా సామగ్రి

స్త్రీని చంద్రశా, సరోజమాలా, శిరిష, విద్యుత్, తారా, కనకలతా, రత్నశలాకా, చమనకయష్టి (దవనపు బొమ్మ) కాంచనయష్టులతో నుపమించ వచ్చును

తమద్యుతి - గోరోచనా, స్వర్ణ, విద్యుత్, చంపక, కనక, కేతకీ ప్రభృతులతో.

కవచములను - తమస్సు, కైవాలము, మేఘము, బర్హిపించము, భ్రమరములు, చామరములు, యమునా తరంగములు, నీలరత్నములు, నీలాజ్జములు, ధూమము, ధూపము మొదలగువానితో.

వేడిని - సర్ప, అసి, భృంగావళి, దండము (వేణీదండము) మొదలగు వానితో.

ధమ్మిల్లమును - రాహువు మొదలగువానితో.

**కమబొమ్మలు** - వల్లి, స్మరచాప, తరంగ, భృంగావళి. సప్త, కృపాణకములు, పల్లవములతో,

**కపోలములు** - చంద్ర, ఆదర్శము మొదలగువానితో,

**ముఖము** - చంద్ర, పద్మ, దర్పణములతో,

**వాసిక** - తిలప్రసూనము, సంపెంగ మొగ్గ. మన్మథ తూటిములు, వంశము (నాసావంశము) పాటలీ పుష్పము మొదలగువానితో,

**కంఠము** - శంఖము మొదలగు వానితో,

**నేత్రములు** - మృగనేత్ర పద్మ, కుముద, ఝష, ఖంజన, చకోరనేత్ర కేతకాళి, మన్మథ బాణములు, తుమ్మెదలు మొదలగువానితో,

(ఈ కాలమున “దాని కన్నలు చక్రాలవలెనున్నవి” అని నేత్రములకుః జక్రములతోడను సాటిని చేయుచున్నారు).

**అధరములు** - ప్రవాళము, బింబము బంధూకము (మంకెన పువ్వు) జపాపుష్పము, పల్లవము మున్నగువానితో,

**దంతములు** - ముక్తా, మాణిక్య నారంగబీజ. చాడిమబీజ, కుందకోరకములు మొదలగువానితో,

**వాక్కులు** - మధురములైన హంస శుక, పి, శారిన, వేణు వీణా నాదము మొదలగు వానితో,

**బాహువులు** - విద్యుల్లితలు, మృణాళములు, వల్లరులు మొదలగు వానితో.

**కరములు** - పద్మము, పల్లవము, చంద్రమము మొదలగు వానితో,

**వఖములు** - చంద్రకళలు, కుందకోరకములు, తారలు మొదలగు వానితో,

**స్తనములు** - పూగములు (పోకలు). తమ్మిమొగ్గలు, బిల్వఫలములు, తాటికాయలు, పూగుత్తులు, కంకుంభములు, కొండలు, కుండలు. చక్రములు, దబ్బపండ్లు, దానిమృపండ్లు మున్నగువానితో,

**వాణి** - పాతాళము, అవర్తము, ప్రహరము, కూపము, నదము మొదలగు వానితో.

**వళులు** - పాశములు తరంగములు, సోపానములు, నిచ్చెన మొదలగు....

**వృష్ణములు** - కాంచనవట్టము మొదలగు.....

**నదులు** - ముష్టి గ్రాహ్యముగా, సూదిమొన. శూన్యము, అణువు, వేది, సింహము నదులు మొదలగు.....

**జఘనము** - పులిసము మొదలగు.....

**నితంబము** - పీఠము కవనీయశిల. చక్రము, భూమి మొదలగు.....

**ఊరువు** - కరిహస్తము, కదళి కాండము, కరభము (మణికట్టు మొదలుకొని చిటికెన వ్రేలువరకు నుండెడి చేతివెనుటి భాగము మొదలగు.....

**చరణము** - పల్లవ, పద్మ, స్థల పద్మప్రవాళములు మొద.....

**అంగుష్ఠనఖము** - పూర్ణచంద్రుడు మొదలగు.....

**గమనము** - జగమనము. హంసగమనము మొదలగు.....

**కటాక్షములు** - యమునాతరంగములు, శృంగాక్షి, విషము, అమృతము మొదలగు...

**హాసము** - వెన్నెల, చంద్రుడు. పుష్పము, పీయూషము, ఘేనము, కైరవము మొదలగు.....

**శ్వాసము** - పరిమళముతో పోల్చదగును.

**మాపురధ్వని** - హంస. సారస, ధ్వనుతో నుపమించవచ్చును.

శరీర తవవయవ గుణ విశేషములను తెలుపుదుము.

**శరీరమునకు** : ఛాందర్యము, మార్దవము, అతికోమలత, కాంతి, జాజ్వల్యము, విశిష్టము, మొదలగునవి వర్ణములు.

**కేశములకు** : దీప్త్యము, కాటిల్పము, మృదుత్వము, సాంద్రత్వము, నీలత్వము వర్ణములు.

**కపోలిములకు :** స్వచ్ఛత వర్ణము.

**కంఠమువకు :** దీర్ఘత్వము, త్రిరేఖత్వము వర్ణములు.

**నేత్రములకు :** స్నిగ్ధత, విశాలత, లోలత, అపాంగ దీప్తిత, నీలత, ప్రాంత లాహిత్యము, శ్వేతత్వము నిబిడపక్ష్యతయు వర్ణములు.

**అధరములకు :** అత్యంత మాధుర్యము, ఉచ్ఛ్వాసత్వము, రక్తిమయు వర్ణములు.

**దంతములకు :** తెలుపు, ఎఱుపు. ఇది సంఖ్య గలిగియుండుట. అతిదీప్తత వర్ణములు.

**వాక్కులకు :** మాధుర్యము, స్పష్టత మృదుత్వము వర్ణములు.

**భుజములకు :** సమత్వము వర్ణము.

**కరములకు :** అతిమృదుత్వము, శీతత్వము, శోణత్వము వర్ణములు.

**స్తనములకు :** శ్యామాగ్రత్వము, కౌన్మత్యము, విస్తారము (బలుపు) దృఢత్వము, పాండుత్వము వర్ణములు.

**రోమువళి :** మార్దవము, సౌక్యము, శ్యామత, నాభిప్రదేశము వర్ణములు.

**జంఘములకు :** వృత్తాను పూర్వత్వము (మెలికలు తిరిగి యుండుట) కాంతి, అనతి దీర్ఘత్వమును వర్ణములు.

**విశ్వాసమువకు :** అత్యంత మందత, శైత్యము, అశిశుంధత్వము వర్ణములు.

## IX. కావ్యమార్గమున నేయేవస్తువు లేయే వర్ణములుగా వర్ణించవలయునో తెలుపుదుము

చంద్ర, ఉచ్చైశ్రవ, శంకర, నారద, భర్గవ, బలరామ, శేషశర్మ, ఐరావత, సింహ, సౌధ, శారదమేఘ, ఇందుకాంత, నిర్మోక (కుబుసము) మందార, హిమాద్రిహిమ, హంస, మృదాల, స్వర్ణంగా, గజదంత అత్రక, సికతా, అమృత, లోద్ర, గుణ, కైరవ శర్కరలు శ్వేతములు.

కృష్ణ, చంద్రాంక, వ్యాస, రామ, ధనంజయ, శని, ద్రౌపదీ, కాళీ, విష, ఆకాశ అమావాస్య, కస్తూరి, అగరు, పాప, అంధకార నిశలును, మధత మాల, రాహువులు, అమ్మత, శృంగారములు వీరిములు.

జాత్ర ధర్మము. త్రేతాయుగము, రాత్రధర్మము, చకోర, కోకిలా పారావిత నేత్రములు. వానముఖము, తేజస్సు, అంగారకుడు, కుంకుమము, నక్షకుడు. జిహ్వ, ఇంద్రగోప, ఖద్యోగ, విద్యుత్, కుంజర బిందువులును (ఏనుగు నొడలి మీది బిందువులు) శోణములు.

దీప, జీవ, ఇంద్ర, గరుడ, హస్తలోచనములు, హస్తజటాజూటములును, బ్రహ్మరూపిని వీరసమును. స్వర్ణము, కపి, ద్వాపరయుగము, గోరోచనము, కింజంకము, చంద్రవాణి, హరితాశము, మనశ్శి. వీతములు.

రజస్సు, సాలెపురుగు, ఒంటె, కపిత్థము, మూషకము, దుర్గ, కాకకంఠ స్వరము మొదలగునవి ధూనరములు.

సూర్యతురగములు హరితములు.

### ఋతువర్ణనము

కపులు కాలౌచిత్యమును పాటించవలెను. వారు తమ కావ్యముల యందాయా ఋతువులను వర్ణింపవలయును. ఆ వర్ణనములగు వారు ప్రమాద పడకుండుటకై ఋతువర్ణనము జూపుదుము. జ్యోతిష్కులు సంవత్సరము చైత్రమాసముతో నారంభించుననియును, లోకయాత్రావేత్తలు శ్రావణ మాసముతో నారంభించుననియును చెప్పెదరు.

వర్షఋతువు : శ్రావణ భాద్రపద మాసములు వర్షర్తువు. ఈ ఋతువున, అందుగు వా, పుట్టగొడుగు, అడవి మొల్లలు, తంగొట్టి, గిరిమల్లిక, కడిమి, మద్ది, ఏనుమద్ది, మొగలి మొదలగు చెట్లు పుష్పించును. ఉద్భిపురుగులు, వెన్నెల పులుగులు, చాకిములు, లేళ్లు, గోదురుకప్పలు, నెమళ్లు, సీసకాకులు, గ్రద్దలు, వీని క్రొవ్వ పట్టును. జలాకాపములు, (బెగ్గురు పిట్టలు) గర్భము ధరించును.....జిమ్మి, (ఘాళి) శమించును. రాజులు యాత్రల నుండి నివృత్తిల్లుదురు. వనభూములు శ్యామలములై యుండును. జలాసారమువలన



పర్యవేక్షకులు కడగబడినట్లు శ్రమముగానుండును. నదులు ఒడ్డులొనసి ప్రవహించుచు నొక్కొక్కచోగట్లు తెగుట వలన లోకోపద్రవము కలిగించుచుండును. యతులను, చారులును తిరిగివత్తురు ప్రోషితభర్తృకలు భర్తలకై చారులు చూచుచుందురు పాంథులు గృహహులకు మరలుదురు. మేఘబృందముచే నాకాశము చీకట్లు గ్రమ్మును. దిబ్బుఖముల మెరుగుతీగలు పరుగిడుచుండును. మేఘగర్జనములచే వైడూర్య భూములందు రత్నాంకురములు పొటమించును. కామినీ కాముకులు ఉద్యాన యాత్రలు చేయుదురు. పౌధోపని భాగముల శయ్యలు గల్పింతురు. కస్తూరీ మిశ్రమగు చతుస్సమ విలేవములు (చందగ, కుంకుమ, రూపర, అగురు, మిశ్రితమగు మైపూత) బూజుకొందురు. కృషివల కుటుంబినీ బృందములు రానక్రీడలాడుదురు. కడిమిపూ వాసనల పడమటి గాలిగాని, తూరుపుగాలి గాని వీచును.

**శరదృతువు :** ఆశ్వయుజ కార్తీక మాసములు శరదృతువు ఈ ఋతువులో, లకుముకి పిట్టలకు, తుమ్మెదలకు, కన్నెలేళ్లకు, హంసలకు, కాటుక పిట్టలకు, చక్రవాకములకు బెగ్గురు పిట్టలకు, కొక్కెరలకు, వృషభములకు, ఏనుగులకు, తాబేళ్లకు, కొంగలకు బేడిన చేపలకు క్రొవ్వుపట్టును. తామరలు, తెల్లకలువలు, నల్లకలువలు, ఎఱ్ఱకలువలు, మంకెనలు, కుంకుమ వృక్షములు, వావిలి, ఏడాకలరటి, రెల్లు మాలతీలెరులు పుష్పించును. మయూరముల క్రొవ్వడగును. హంసలు మాసన సరస్సు నుండి తిరిగివచ్చును. అగస్త్యోదయముచే జలములు కలకదేరును. ముత్తైపుచిప్పలు గర్భముదాల్చును. మింట తెల్లని మబ్బులుండును. మహానవమియందు శస్త్రాస్త్రపూజలు జరుగును. గుఱ్ఱములకును, ఏనుగులకును నీరాజనములు సేయుదురు. ధాజులు యుద్ధయాత్రలకు వెడలదురు. బాటలయందు బురద యెంచును. సూర్యోరణమును దున్నహములుగానుండును. శ్రీమహావిష్ణువు నిద్రనుండి మేల్కొనును. పౌలములలో వరి పండును. గోపికలు గీతములు పాడుదురు. ఈ ఋతువున నియతముగా వాయువు ఒక దిక్కునుండి వెడలిక అన్ని దిక్కుల నుండి వీచును.

**హేమంతర్తువు :** మార్గ శీర్ష పౌషమాసములు హేమంతర్తువు. ఈ ఋతువున మల్లె, ముచికందము, అవలీ, ప్రేక్షిణము, లొద్దగ సురపొన్నలు

పుష్పించును తుమ్మెదలకు, పాములకు, మయూరములకును క్రొవ్వరుగును. కామినులు కుంకుమ పువ్వును గంధతైలములను సేవింతురు. పెరుగు రుచ్యముగా నుండును. కామినీకుచములు నులివెచ్చగా నుండును. జనులు నులివెచ్చని జలముల స్నానమాడుదురు. స్త్రీలకు గాఢాలింగన సౌఖ్యమబ్బును. ఆడుపులులు ప్రసవించును. కూపజలములు గోరెచ్చగా నుండును. రేగులు, గారింజలును బాగుగా ఫలించును. చెఱుకున రసము చిప్పిలుచుండును. మందిర గర్భములందు శయనము సరసులు గల్చిగుబ్బలుగల ప్రియురాండ్ర భుజపంజరముల శయనింతురు. పగటి ప్రమాణముతగ్గును. ఈ ఋతువున పడమటిగాలి గాని, యుత్తరపుగాలిగాని వీచును.

**శిశిరర్తువు :** మాఘ ఫాల్గుణములు శిశిరఋతువు. ఈ ఋతువు హేమంతము వలెనే ఉండును. విశేషించి పనుగులకు, లేళ్లకు, పందులకు, దున్నలకు క్రొవ్వు పట్టును. కామినులు విచిత్ర సురతోపభోగయోగ్యులుగా నుండురు. చందనమునంగరుచి కలుగును. జలములకు మిక్కిలి తైత్వము గలుగును. మరువకములను. గుండములును బుష్పించును. కేశాకూళలయందనాదర యేర్పడును. ఎల్లరును వెచ్చవచ్చగాఁగుంపట్లవద్దఁ గూర్చుండనభిలషింతురు. ప్రచండవాయువు వీచును. కుంకుమపూతను పూసికొని యా చలినిఁగామినులు నహింతురు.

**వసంతర్తువు :** చైత్ర వైశాఖమాసములు వసంతర్తువు. ఈ ఋతువున చిలుకలు, గోరువంకలు, తుమ్మెదలు, గండుకోయిలలును తెస్సగాఁగ్రొవ్వును దాదాపన్ని వృక్షములును జిగిించును. ఎల్లయుద్ధానములందును, నుయ్యాల లూగుట పుష్పావచయము, మధుపానము, మన్మథపూజ, గౌరీచరిత్రగానము, చంపక పుష్పాభరణము, కోకిల నాదములులు బిక్కటిల్లు చుండును. దక్షిణ వాయువు వీచును.

**గ్రీష్మర్తువు :** శ్రేష్ఠాషాఢములు గ్రీష్మర్తువు. ఈ ఋతువున నవమాలికలు, శిశిషములు, చంపకములు, గేదంగులును పుష్పించును. ఖర్జూరములు, నేరేళ్లు, పనసలు, మామిళ్లు, పోకలును పండును. ఒంటెలు, శరభమృగములు, కంచర గాడిదలు క్రొవ్వును నదీసరఃకూపాదులెండిపోవును. చలిపందిరులందు బాట సారులు మూగియుండురు. పందిళ్లలో మధ్యాహ్నాన్నిద్ర సేయుదురు. దివసావ



౧౦. పగటిపూట వావిలి చెట్టు పూలు రాలిపోయినట్లు     "     "

౧౧ స్త్రీలకు నల్లదనమును, స్తనపాతమును     "     "

ఈ క్రింది వస్తువులందు లేని ధర్మమును నిబంధింపవచ్చును.

౧. నదులయందు పంకజ నీలోత్పలాదులు లేకున్నను వర్ణింపవచ్చును.

౨. ప్రతి తటాకమునందును హంసలు     "     "

౩. ప్రతి పర్వతమునందును, బంగారము, రత్నములు, గజములు లేకున్నను వర్ణింపవచ్చును.

౪. చీకటిని ముష్టిగ్రాహ్యమనియు (పిడికిటితో పట్టదగినది) సూచి భేద్యమనియు (సూదులచే భేదింపదగినది) వర్ణింపవచ్చును.

౫. అకాశగంగలో దిగ్గజములు స్నానమాడుచున్నట్లు వర్ణింపవచ్చును.

౬. ప్రతాపమున రక్తత్వమును ఉష్ణత్వమును     "     "

౭. వెన్నెలను సంజలి గ్రాహ్యముగా (దోసిళ్లతో తీసి ఎత్తదగినది) కుంభోపవాహ్యముగా (కడవలతో ముంచుకొని పోదగినది) వర్ణింపవచ్చును.

౮. పురాణమడైనను శివుని శిరశ్చంద్రుని బాలునిగా     "     "

౯. కీర్తిని, పుణ్యమును, హాసమును తెల్లగా     "     "

౧౦. అపకీర్తిని, పాపమును నల్లగా     "     "

౧౧. కోపమును, అనురాగమును నెఱ్ఱగా     "     "

౧౨. స్త్రీకి రోమావళి, త్రివళులు లేకున్నను     "     "

౧౩. చక్రవాక దంపతులకు రాత్రి వియోగము గలుగునట్లు     "     "

౧౪. చంపక భ్రమరములకు విరోధమున్నట్లు     "     "

ఈ క్రింది యెడల నాయా ధర్మములు నియతములుగా నుండును.

౧. సముద్రమునందే మొనళ్లను వర్ణింపవలెను.

౨. తామ్రపర్ణినదియందే ముత్యములు లభించునట్లు వర్ణింపవలెను.

౩. హేమంత శిశిరములను విడిచి నవ్వదా కమలములుండునట్లు  
వర్ణింపవలెను.

౪. ధ్వజ, చామర, హంస, హార, బజ భస్మములకు తెల్లదనమే " "

౫. శైల వృక్షాది, మేఘ, నముద్ర లతలకును, రాక్షస, ధూళి,  
పంక, కేశములకును నల్లదనమే వర్ణింపవలెను.

౬. మలయ పర్వతమునందే చందన వృక్షముల ఉత్పత్తిని వర్ణింప  
వలెను.

౭. హిమవద్పర్వతమునందే భూర్జ వృక్షములు " "

౮. వసంతముననే కోకిల ధ్వనిని వర్ణింపవలెను.

౯. వర్షాకాలమునందే మయూరనృత్యమును, వాని కేకిలను " "

౧౦. విశేషించి చెప్పకున్నచో పుష్పములకును, జలములకును,  
చత్రమునకు, వస్త్రములకును తెల్లదనమే వర్ణింపవలెను.

౧౧. శాలి, మండూక, వల్కల పరాగములకు పీతత్వమునే వర్ణింప  
వలెను.

౧౨. విశేషించి చెప్పకున్నచో, మాడిక్య, జపాపుష్ప, రత్న, సూర్య,  
పద్మ, పల్లవ బంధూక (మంకెన) రాడిమ వక్షములకు శోణ  
వర్ణమే వర్ణింపవలెను.

ఈ క్రింది వాని కైక్యమును వర్ణింపవచ్చును. (భేదమును పాటించుకొరలేదు .

౧. కృష్ణ (నలుపు) నేర. (అకాశవర్ణము) హిత (ఆకుపచ్చ),  
శ్యామ (ముదురు పచ్చ) : ర్ణములకైక్యము చెప్పవచ్చును.  
భేదమును పాటించుకొరలేదు.

౨. స్వర్ణ, పరాగ, అగ్నిశిఖామలంబున్న పీత (పసుపపచ్చన) రత్న  
(ఎరుపు) ములకు వైక్యము వర్ణింపవచ్చును.

౩. శుక్ల (అచ్చతెలుపు) గౌరములకు (బూడిదలంగు) వైక్యము  
వర్ణింప వచ్చును.

౪. చంద్రుని యందు శశ, మృగములకైక్యమును " "

౨౩. రణహతులు సూర్యమండలమును భేదించుకొని పోవుదురని వర్ణింపవచ్చును.
౨౪. శివుని శూలి అనవచ్చును (శూలము గలవాడు) నర్సి (నర్పము గలవాడు) అనరాదు.
౨౫. చంద్రుని శశి (శశము గలవాడు) అనవచ్చును, కాని మృగి, హరిణి, అనరాదు.
౨౬. శంకరుని వృషభవాహనుడు, వృషాంకుడు. వృషధ్వజుడు, అని ఆయా ఉపాధినిబట్టి చెప్పవచ్చును.
౨౭. శివుని 'ఇందుమౌళి' అనవచ్చును. కాని 'గంగామౌళి' అనరాదు.
౨౮. పద్మినీ జాతి స్త్రీల తాకులవలన ప్రియంగువృక్షము, వారి పుక్కిటి మద్యము మియుటచేత పొగడచెట్టు, వారి కౌగిలిచే గోరంట, వారి కాలి తన్నులచే అశోకవృక్షము, వారి చూపులచే బొట్టుగు చెట్టు, వారి నర్మవాక్యములచే మందారము, వారి హాసముచే సంపెంగ, వారి ముఖానిలముచే మామిడిచెట్టు, వారి సంగీతముచే సురపొన్న, వారి నర్తనముచే కొండగోగుచెట్టు, వికసించును. (ఇది మల్లినాథుని ఉదాహరణములను అనుసరించి వ్రాయబడినది) వసుచరిత్ర వాఖ్యత ఈష ద్భేదముతో ఉదాహరించెను. భేదించినవి మాత్రము చూపుదుము) మాకండము కరస్పర్శచేతను, సంపెంగ ముఖరాగముచేతను, కొండ గోగు సల్లాపముచేతను, వావిలి ముఖానిలముచేతను ప్రియాకుపు సంగీతము చేతను వికసించును.
- X. అవయవ వర్ణనము - స్రసిద్ధోపమాసామగ్రి. పుట - 55 - 53  
(నాయికను దదవయవములను నేయే వస్తువులతోఁబోల్చుదగునో యిటఁ దెలుపుదుము.
- XI. (కావ్య మార్గమున నేయే వస్తువులేయే వర్ణములుగా వర్ణించవలయునో తెలుపుదుము -) పుట - 459 - 492.
- XII. కవిసమయములు. పుట - 336 - 489.

వైయనుబంధత్రయము (X, XI, XII) శిరోమణి శ్రీసన్నిధానము  
 సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారి కావ్యాలంకార సంగ్రహము (రామరాజ  
 భూషణుని నరసభూపాలీయమునకు వ్యాఖ్య) నుండి ఉద్భవము.

---

కావ్యాలంకార సంగ్రహము (నరసభూపాలీయము) రెండవ కూర్పు. 1959.

వివరణకర్త :

శిరోమణి సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రి.

ప్రచురణ : యం. శేషచలం అండ్ కంపెనీ,

సికింద్రాబాదు.

# ఉపకరించిన గ్రంథములు

## సంస్కృత గ్రంథములు

1. అగ్నిపురాణము

2. అమరకోశము

లింగాభట్టియ గురుబాల ప్రబోధికా

వ్యాఖ్యా సహితము

3. అలంకార చింతామణి

అజిత నేనుడు

4. అలంకార శేఖరము

కేశవమృశుడు

5. కర్పూర మంజరి

రాజశేఖరుడు

6. కవి కల్పలతా

దేవేశ్వరుడు

7. కావ్యకల్పలతావృత్తి

అరిసింహ-అమరచంద్రులు

8. కావ్యప్రకాశః

మమ్మటాచార్యుడు

9. కావ్యమీమాంస

రాజశేఖరుడు

10. కావ్యానుశాసనము

హేమచంద్రుడు

11. కావ్యాలంకారము

భామహుడు

12. కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తి

వామనుడు

13. కావ్యాలంకారము

రుద్రటుడు



14. కావ్యదర్శనము దండి
15. జౌచిత్యవిచారచర్య షేమేంద్రుడు
16. చంద్రాలోకము జయచేవుడు
17. ధ్వన్యాలోకము ఆనందవర్ధనుడు
18. ప్రతాపరుద్రీయము విద్యానాథుడు
19. వైషధీయ చరిత్రము శ్రీహర్షుడు
20. రాజనిఘంటువు నరహరిపండితుడు
21. చిత్రమీమాంస అప్పయ దీక్షితులు
22. సాహిత్యదర్పణము పిళ్ళనాథుడు
23. రసగంగాధరము జగన్నాథపండితరాయలు
24. కవినమయ కల్లోలః (అముద్రితము) అనంతాచార్యుడు
25. రఘువంశము కాళిదాసు
26. మేఘదూతము ”
27. కుమార సంభవము ”
28. ఋతుసంహారము ”
29. వాల్మీకి రామాయణము ”
30. మహాభారతము వ్యాసుడు
31. రసరత్న దీపిక అల్లరాజు

32. కావంబి బాణుడు
33. సుభాషిత రత్న భాండాగారము నిర్ణయసాగర్ ముద్రణాలయము
34. చరకసంహిత ”
35. పార్శ్వనాథచరితము భావదేవసూరి
36. భావప్రకాశము శారదాతనయుడు
37. వాచస్పత్యము తారానాథభట్టాచార్య సంకలితము

## తెలుగు గ్రంథములు

- 1 కవిజనాశ్రయము మల్లియరేచన
2. కావ్యలంకార చింతామణి విన్నకోట పెద్దన్న
3. ఛందోదర్పణము అనంతానూత్యుడు
4. నాట్యశాస్త్రము అనువాదము డా. పి. ఎస్. ఆర్ అప్పారావు
5. ఆంధ్రమహాభారతము కనిత్రయము
6. అష్టకవీయము కాకునూరి అష్టకవి
7. సారస్వతాలోకము రాళ్లపల్లి అనంతకృష్ణశర్మ
8. సాహిత్య శిల్పసమీక్ష పింగళి లక్ష్మీకాంతము
9. వ్యాసకదంబము బులుసు వేంకటరమణయ్య

10. వసుచరిత్ర ప్రచురణ : ఎం. ఎస్కో సప్రదాయ  
సాహిత్యవిశ్వనాథ సత్యనారాయణ పీఠికతో;
11. సంకేతపదకోశము రవా శ్రీహరి
12. సాహిత్య సౌందర్య దర్శనము చర్లగణపతిశాస్త్రి
13. కావ్యాలంకార సంగ్రహము రామరాజ భూషణుడు సన్నిధానం  
సూర్యనారాయణశాస్త్రి వ్యాఖ్యానహితము
14. పదబింశ పారిజాతము . 1, 2. భాగములు. ప్రచురణ :  
ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ
15. కాళహస్తీశ్వర మాహాత్మ్యము ధూర్జటి
16. కావ్యమీమాంస అంధ్రానువాదము-పంచాగ్నుల  
అదినారాయణశాస్త్రి

## హిందీ గ్రంథములు

1. హిందీ సాహిత్యకీ భూమిక పండితహజారి ప్రసాద్ ద్వేషేది
2. కవిరహస్య పండిత గంగానాథ్ ఝా
3. కవినమయ మీమాంస డా. విష్ణుస్వరూప్
4. విద్యాపీఠ పత్రిక 1936 - కాశీ
5. మేరీ కైలాస్ యాత్ర స్వామీ సత్యదేవ్
6. కైలాస్ - మానససరోవర్ ప్రణవానందస్వామి

7. భారతీయ సాహిత్యశాస్త్ర

బలచేప్ ఉపాధ్యాయ్

9. సాహిత్యశాస్త్ర

డా. రామకుమార్ వర్మ

## ఇంగ్లీషు గ్రంథములు

1. Sanskrit English Dictionary - Monier williams
2. Chamber's Dictionary 20 th century
3. Illusion and Reality - Christopher Caudwell
4. Apte's Sanskrit - English Dictionary
5. The ocean of Story - Toney.

జి.ఎ.ఎ. 153109  
LCR

Acc NO. 15328



## డాక్టర్ ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తి

ఎం ఏ పి. హెచ్.డి.

రీవర, తెలుగుశాఖ, ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయం.

జననం : 1980, మహబూబ్ నగర్ ఆంధ్రప్ర.

వృత్తి : 1957 నుంచి ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్యభాషాసం.

భాషాపరిచయం : సంస్కృతం, ఉర్దూ,  
హిందీ, ఆంగ్లము.

- సాహిత్య, జాతికి సేవ : 1. 1988 నుంచి 'యువభారతి' సాహిత్య, సాంస్కృతికసంస్థ (సికింద్రాబాదు)కు అధ్యక్షుడు.
2. 1979 నుంచి 1985 వరకు ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాదమీ కార్యదర్శి.
3. 1986 నుంచి ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు కార్యదర్శి.
4. 1944 నుంచి శ్రీసీతారామాంజనేయ గ్రంథాలయ (మహబూబ్ నగర్) తోనూ, తెలంగాణా రచయితల సంఘం (1953-55) తోనూ, ప్రస్తుతం అనేక సాహిత్య, విద్యా సంస్థలతోనూ సాన్నిహిత్యం.

1947లో, విద్యార్థిదశలో, ప్రాచారాబాదు సంస్థానం భారతయునియన్ లో సంతీనం కావాలని చెబుతేగిన సత్యాగ్రహోద్యమంలో పాల్గొన్నందుకు కారావాసం.

- ముద్రితరచనలు : 1. తెలుగు-ఉత్తర భారత సాహిత్యాలు (సహరచయిత)
2. చాటుపులు (వ్యాఖ్యాన గ్రంథం)
3. వాగ్మూషణమ్ భూషణమ్
4. వేసచుక్కలు, 5. వెలుగుబాటలు, 6. అడుగుజాడలు,
7. వెలుగుచూపే తెలుగు పద్యాలు, 8. దేశమును ప్రేమించుమన్నా, (బాలసాహిత్యం)
9. కవిసమయములు (సిద్ధాంత వ్యాసం)

అచ్చులో : జాతీయకవి - ఎకాచల్ (అనువాదం)

అముద్రిత రచనలు : 1. వ్యాస విన్యాసాలు, 2. అక్షర పక్షం, (కవితల సంపుటి)

చిరునామా : డాక్టర్ ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తి B-10, F2, విజ్ఞానపురి,

రెసెడెన్షియల్ ఫ్లాట్స్, ప్రాచారాబాదు-500 044.